

ISSN 2664-1917

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ QIZLAR UNİVERSİTETİ

**ELMİ ƏSƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
SCIENTIFIC WORKS**

Cild 15 №2 2023 (54)

Vol. 15 №2 2023 (54)

Tom 15 №2 2023 (54)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKI QIZLAR UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
SCIENTIFIC WORKS

“Elmi əsərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 06 yanvar 2010-cu il tarixdə qeydiyyatda alınmış (№10/M-4850) və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir:

Pedaqogika, psixologiya, filologiya, elmləri.

(jurnal ildə 4 dəfə nəşr olunur)

Cild 15 №2 2023 (54)

Vol. 15 №2 2023 (54)

Tom 15 №2 2023 (54)

BAKI - 2023

Təsisçi

Bakı Qızlar Universiteti

Baş redaktor

pedaqogika elmləri doktoru, professor Ağarəhim Rəhimov

Baş redaktor müavini

pedaqogika elmləri doktoru, professor Akif Abbasov

Məsul katib

Aygün Yaşar qızı Cəfərova

REDAKSİYA HEYƏTİ

filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı

pedaqogika elmləri doktoru, professor Lyudmila Verbitskaya (Rusiya)

filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə

filologiya elmləri doktoru, professor Əlizadə Əsgərli

fizika-riyaziyyat elmlər doktoru, professor Aqil Xanməmmədov

pedaqogika elmləri doktoru, professor Zbignev Kvetsinskiy (Polşa)

tarix elmləri doktoru, professor Tarix Dostiyev

tarix elmləri doktoru, professor Nərgiz Quliyeva

tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov

pedaqogika elmləri doktoru, professor Svetlana Bondireva (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyev

pedaqogika elmləri doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov

pedaqogika elmləri doktoru, professor Anastasiya Vançova (Slovakiya)

pedaqogika elmləri doktoru, professor Fərrux Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov

pedaqogika elmləri doktoru, professor Hümeyir Əhmədov

filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı

pedaqogika elmləri doktoru, professor Aygül Bulatbayeva (Qazaxıstan)

psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev

Bakı Qızlar Universiteti Elmi Şurasının 17 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasının (protokol №2) qərarı ilə nəşr edilir.

BAS REDAKTORDAN**İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK TƏSVİRİ
БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
BIBLIOGRAPHIC DESCRIPTION OF USED LITERATURE**

Jurnalımızın son səhifələrində azərbaycanca, rusca və ingilis dilində “Təqdim olunan məqalələrə tələblər”i əks etdirmişik. Müəlliflər həmin tələbləri ciddi şəkildə nəzərə aldıkları halda bəzi müəlliflər mövcud qaydaları gözləmədən redaksiyaya məqalə gətirir, yaxud elektron poçtla göndərirlər. Bu isə, o deməkdir ki, təqdim olunan məqalə işlənmək üçün geri qaytarılmalı, yaxud da redaksiya tərəfindən redaktə edilməlidir. Belə məqalələr, adətən zəif olur, özündə elmi ideya əks etdirmir, təsviri xarakter daşıyır, məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı da necə gəldi formalaşdırılır.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yeni Əsasnaməsi təsdiq olunmuş, dissertasiyaların, avtoreferatların, ədəbiyyat siyahısının tərtibinə yeni tələblər verilmişdir. Ölkəmizdə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz məqalələrini görmək istəyən alimlər, gənc tədqiqatçılar – doktorantlar və dissertantlar “İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i ilə tanış olmalı, həm dissertasiyalarında, həm məqalələrində, həm də konfrans materiallarında mövcud tələbləri nəzərə almalıdırlar.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i aşağıdakı bölmələrə ayrılır: nəşrin növü; biblioqrafik təsvirin forması; nümunələr. Tələblərə diqqət yetirək:

Çoxcildli nəşrlər belə yazılır:

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / Red. hey. sədri İ.H. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 8: Enollar – Fədin. – 2018. – 598 s.

Müəllifi göstərilməyən nəşrlər:

Azərbaycan bayatıları / tərt. ed. B. Abdulla – Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, –2004. –304 s.

Müəllifi dörd nəfərədək olan nəşrlər, o cümlədən bir müəllifli nəşrlər:

Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası: Fəlsəfi-psixoloji esselər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Təhsil, – 2015. – 416 s.

İki və üç müəllifli nəşrlər:

Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov, R.R. Məmməd-zadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.

Müəllifi dörd və daha çox olan nəşrlər. Dörd və beş müəllifli nəşrlər:

Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – s. 48

Beşdən çox müəllifli nəşrlər:

Kurikulum bələdçisi: İzahlar və tətbiqlər / Ə.M. Abbasov [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 320 s.

Jurnal məqalələri:

Məmmədli L.A. Şagirdlərin milli qəhrəmanların nümunəsində tərbiyə olunması // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2020. №6, – s. 59-62.

Müəllifi üçdən çox olan jurnal məqalələri:

Rüstəmov, Q.Ə. Vibrasiyalı kəsmə prosesində müqavimət momenti dəyişməsinin tədqiqi / Q.Ə. Rüstəmov, İ.A. Yolçuyev, Ə.T. Həzərhanov [və b.] // Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Əsərləri, – Bakı: – 2005. №1, – s. 80-86.

Konfrans materialları:

Аббасов, А.Н. Подготовка подростков и молодежи к семейной жизни // Материалы 66-й Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы науки», Москва: Спутник: -10 августа 2020, с. 33-37

Dissertasiyalar:

Əliyeva, L.X. Təhsilin demokratikləşdirilməsi pedaqoji kadrların hazırlanmasının mühüm prinsipi kimi: ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsinin materialları əsasında: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / - Bakı, 2012. - 147 s.

Dissertasiyanın avtoreferatı:

Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidəntərbiyəsi üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / - Bakı, 2003. - 29 s.;

Elektron resurslar:

Меликов, А. Легенда о любви [Звукозапись] / – Баку, 1994. – CD-ROM. Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm

Normativ-hüquqi sənədlər:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.

Qəzet məqalələri:

Abbasov, A.N. Pedaqoji internatura // Azərbaycan müəllimi. -2020, 22 avqust. – s. 6

Arxiv materialları:

Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Bakı Qızlar Universitetinin “Elmi əsərlər”inə pedaqogikanın, təhsil, təlim və tərbiyənin, didaktikanın, təhsilin idarə olunmasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı məqalə yazan alimlərə, gənc tədqiqatçılara xahişimiz budur ki, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısını hazırlayarkən yuxarıda göstərilən qaydalara əməl etsinlər.

PEDAQOGİKA**Məktəbəqədər təhsil və tərbiyə****REJİM VƏ ONUN MƏKTƏBƏQƏDƏR
YAŞLI UŞAĞIN İNKİŞAFINDA ROLU***UOT 37.01.***Nigar Ramiz qızı İsmayılova***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının
baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: niay.83@mail.ru***Rəyçilər:** *ped. ü.f.d., dos. P.M. Həsənova,
ped. ü.f.d., b/m. S.A. Abdullayeva**Açar sözlər: rejim, bağça, gün, təhsil, növbə, yemək
Ключевые слова: режим, сад, день, учеба, смена, еда
Key words: mode, garden, day, study, shift, food*

Uşaqların kiçik yaşlardan etibarən sağlamlıqlarının möhkəm olması, eyni zamanda, qorunması və orqanizmlərinin fizioloji, psixi funksiyalarının formalaşdırılması üçün gün rejiminin çox böyük rolu vardır.

K.D. Uşinski yazırdı: “Uşaq təbiətinin əsas qanununu belə ifadə etmək olar: Uşaqlar dayanmadan fəaliyyət tələb edir və onlar fəaliyyətdən yox, onun eyniliyi və birtərəfli olmasından yorulurlar. Uşaqı oturmağa məcbur etdikdə o, çox tez yorulacaq və uzanmağa məcbur etdikdə – yenə o cür. O, uzun müddət yol gedə bilmir, uzun müddət susa bilmir, nəgmə və kitab bilmir və bir şey haqqında uzun müddət fikirləşə bilmir. Lakin o, bütün gün gülüb-oyunayır, hərəkət edir, bütün bu fəaliyyətləri dəyişdirir, qarışdırır və bir dəqiqə belə yorulmur. Sonrakı günə yeni qüvvə ilə başlamaq üçün uşağın lazımı qədər möhkəm yuxu sistemi olmalıdır” (1).

Bağçaların çoxunda 12 saatlıq iş qrafiki var. Yəni səhər yeddindən axşam yeddiyə qədər. Bu amil valideynlərə işə vaxt ayırmağa və uşaqların tam məktəbəqədər təhsil almasına imkan verir. Gündəlik rejim yemək, oyun fəaliyyəti, istirahət, təhsil fəaliyyəti formasında qurulur. Bu növbə uşaqlara nəinki yeni biliklər əldə etmək, həm də vaxtında istirahət etmək imkanı verir.

Uşaq bağçasında gün adətən uşaqların qəbulu ilə başlayır. Qrupun ümumi əhval-ruhiyyəsi üçün vacib olan səhər vaxtıdır. Səhər tərbiyəçi-müəllimin vəzifəsi uşaqların uşaq bağçasına hansı əhval-ruhiyyədə gəldiyini öyrənməkdir. Bu zaman məşğələ daha uğurlu alınır.

İdman fiziki fəaliyyətin vacib elementidir. Adətən səhər yeməyindən əvvəl baş verir.

Səhər yeməyi uşaq bağçasında günün ilk yeməyidir. 4 yaşından etibarən uşaqlar masada yemək yeyirlər. Bu, özünəxidmət bacarıqlarının və məsuliyyətin inkişafına kömək edir.

Gəzinti uşaq bağçasında məcburi bir rejim anıdır. Açıq fəaliyyətlər uşaqlara istirahət verir. Bundan əlavə, gəzinti zamanı açıq havada müxtəlif növ oyunlar keçirilir. Qeyd olunan hal da uşaqların fiziki fəaliyyətini zəngin edir.

1-1,5 saat davam edən bir günlük gəzintidən sonra məktəbəqədər uşaqlar nahar edirlər. Tam nahar uşağın bədənində günün birinci yarısında sərf olunan kaloriləri bərpa etməyə imkan verir. Bağçalarda rejim olaraq təşkil olunan nahar bağçadan verilir. Bir fakt da deyilir ki, bağçaya kənar yerlərdən qidanın gətirilməsi qadağandır. Çünki bağça uşaqları hər şeylə təmin edir.

Uşaq bağçasında gündəlik rejimdə vacib bir rejim məsələsi yuxudur. Uşaqlar saat 13.00-da yatağa qoyulur. Bu fasilə uşaqlara istirahət etməyə və axşam fəaliyyətlərinə hazırlaşmağa kömək edir.

Əgər uşaq yuxu zamanı yatmırsa, dayələr ona beşikdə sakitcə uzanmağı təklif edirlər. O həm də bədənində dincəlməsinə şərait yaradır.

Günorta yuxusundan sonra uşaqlar qəlyanaltı edirlər. Yüngül qəlyanaltı uşaqları nahara qədər ac hiss etməsinə mane olur. Bundan əlavə, günortadan sonra qəlyanaltı zamanı uşaqların bədənində nəhayət oyanır.

Şam yeməyi 17.00-da verilir. Bundan sonra valideynlər övladlarını bağçadan götürə bilərlər. Valideynləri daha çox işləyən uşaqlar saat 19.00-a qədər tərbiyəçilərin yanında qalırlar.

Müxtəlif yaş dövrləri mövcuddur ki, bu da uşağın inkişafında mühüm mərhələdir.

6 aya qədər uşağın yedizdirilməsi, yuxusu və digər proseslərin inkişafının xeyli əhəmiyyəti vardır. Şərait və onun dəyişilməsi uşağa təsir etmir, lakin göstərilən proseslərin ardıcılığının pozulması uşağa kəskin mənfə təsir edir. Ona görə də bu yaşda uşağın körpələr evində saxlanması bundan sonrakı yaşlara nisbətən çətin olur.

1 yaş 6 aylıq uşaq şəraitin hər cür dəyişilməsinə kəskin və çox mənfə münasibət göstərir və adət etdiyi geyinmə və yuyunma qaydalarının hər cür pozulmasına (“Mənim anam şərfini belə bağlamır”) etiraz edir.

Düzgün qurulmuş rejim baş beyin qabığına normal iş qabiliyyətinə kömək edir, həm də uşağın tərbiyə və təliminin uğurla keçirilməsi üçün normal şəraiti təmin edir.

Normal böyüyən və inkişaf edən orqanizm öz fizioloji ehtiyaclarının ödənilməsinə (yuxu, açıq havada olmaq, hərəkət, qida və s.) tələb edir. Fizioloji ehtiyacların istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət cəhətdən təmin edilməsi bütün həyatı proseslərin gedişinə süslük gətirir ki, bu da ali səbəb fəaliyyətinə pis təsir edir və baş beyin qabığına funksiyasının fəaliyyətini aşağı salır. Nəticədə orqanizmin müqaviməti zəifləyir, bu isə xəstəliyə gətirib çıxarır. Böyüməkdə olan orqanizmin fizioloji ehtiyaclarının istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyətcə çatışmazlığı psixi proseslərə (təfəkkür, qavrayış, hafizə və s.) kəskin mənfə təsir göstərir.

“Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu”nda uşaqların hər yaş qrupu üçün nümunəvi gün rejimi verilmişdir. Bu rejimdə uşaq orqanizmi üçün zəruri olan bir sıra prosedurların (yuxuya hazırlıq və yuxu, yeməyə hazırlıq və yemək, məşğələlər, gəzinti və s.) dəqiq müəyyən edilmiş saatlarda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müxtəlif yaş qrupları üçün tərtib olunmuş bu gün rejimlərində uşaqların əqli gərginlik tələb edən fəaliyyətləri ilə fiziki fəaliyyətləri növbələşdirilir. Belə ki əqli iş tələb edən fəaliyyətdən sonra oyunlar verilmişdir. Uşaqların fəaliyyətinin xarakterinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq onların yorğunluğu və bununla əlaqədar olan yeknesəqliyin qarşısı alınır, həm də onlarda xoş əhval-ruhiyyə yaradılır və uşaqların aktiv fəaliyyəti təmin edilir.

Rejimin təşkilində olan bu müəyyənlik, möhkəmlik və növbələşmə uşaqların fiziki tərbiyəsinə böyük yardım etmiş olur. Belə ki, rejim orqanizmin düzgün həyat fəaliyyəti və bütün orqan və sistemlərinin dəqiq fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Bununla da uşağın düzgün fiziki inkişafı üçün şərait yaradır. Buna bir nümunə çəkkək ki, qidanın eyni saatlarda qəbul edilməsi uşaqların mədə-bağırsaq və həzm sistemlərinin normal fəaliyyətinə səbəb olur. Bu

isə uşağın sağlamlığı üçün zəruridir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rejimin yerinə yetirilməsi uşaqların fiziki tərbiyəsində yüksək səmərə verməklə yanaşı, eyni zamanda, onların ahəngdar inkişafını təmin edir. Bunu əsas tutaraq harada uşaq varsa, orada rejim, onun düzgün qurulması və yerinə yetirilməsinə diqqətli münasibət olmalıdır.

“Uşağın xeyri üçün gündəlik rejim tərtib olunmalı və gözlənilməlidir” deyən insanlar bildirir ki, uşağın sağlamlığı onun necə yatması, qidalanması, hərəkət etməsindən çox asılıdır. Belə ki, hər insan orqanizmi tələb etdiyi qədər yatmalıdır, əks halda tez-tez xəstələnməyə başlayacaq. Uşaqlarda yuxu çatışmazlığı müşahidə edildikdə qanında səciyyəvi hormonların yaranması dayanır, bu da uşağın inkişafında özünü göstərir. Uşaq yuxudan tam doysun deyə müəyyən qaydalara riayət olunmalıdır. Uşaq hər gün eyni vaxtda çarpayıda uzanmalıdır. Bəzən uşaqlar tez yata bilmir. Bu ona görə baş verir ki, uşaqda gecə vaxt güclü emosiyalar yaranır. Həyəcanlı oyun oynayır və ya filmə baxır. Bunun əvəzinə gecə vaxtı uşaqda xeyirli vərdişlər formalaşdırmaq lazımdır. Axşam duş qəbul etməli, təmiz havada sakit gəzməli, kitab oxumalı və ya həzin musiqi dinləməlidir. Uşağın çarpayısı düz olmalı, sallanmamalıdır. Yasığı çox hündür olmamalıdır. Otağın havası hər gün yaxşı dəyişdirilməlidir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara kiçik yaşlarından etibarən rejimin düzgün şəkildə tətbiqi təqdirəlayiq haldır. Məqalədə problemin bu cəhəti diqqət mərkəzinə çəkilir, yanaşma və təhlillər bu baxımdan təhlilə cəlb olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müxtəlif yaş dövrləri əsas götürülərək, təhlil olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Əldə olunmuş nəticələr ətraf ələmlə tanışlıq məşğələlərində tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. İşdən əldə edilmiş nəticələrdən dərslərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyeva Ş., Həmidova X., Mustafayeva S. Gündəlik xidmətlərin həyata keçirilməsi. Bakı, 2020.
- 2.Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum). Bakı, 2022.
- 3.<https://kosmosstars.ru/az/soderzhanie-rezhima-dnya-v-detskom-sadu-rezhim-dnya-v-detskom-sadu-i-ego.html>

Н.Р. Исмаилова

Режим и его роль в развитии ребенка дошкольного возраста

Резюме

В статье говорится о понятии режима в развитии детей дошкольного возраста. Отмечается, что фундамент здоровья детей раннего возраста закладывается именно через режим. К ним относятся сон, еда, погода и другие факторы.

Режим обеспечивает правильную жизнедеятельность организма, четкое функционирование всех органов и систем. Также создаются условия для правильного физического развития ребенка. Например, одновременный прием пищи приводит к нормальному функционированию желудочно-кишечной и пищеварительной систем детей. Это необходимо для здоровья ребенка.

N.R. Ismailova

Regime and its role in the development of a preschool child

Summary

The article talks about the concept of regime in the development of preschool children. It is noted that the foundation of the health of young children is laid precisely through the regime. Sleep, food, weather and other factors are among these.

The regime allows the correct life activity of the body, accurate functioning of all organs and systems. It also creates conditions for proper physical development of the child. For example, taking food at the same time leads to normal functioning of children's gastrointestinal and digestive systems. This is necessary for the child's health.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2023

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL PROQRAMINDA (KURİKULUMDA)
MƏŞĞƏLƏ TƏLİMİN ƏSAS FORMASI KİMİ***UOT 372.3/4***Esmira German qızı Əliyeva***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin**Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının müəllimi***E-mail:** esmiraliyeva877@gmail.com**Rəyçilər:** *ped. ü.f.d., b/m. S.A. Abdullayeva,*
*ped. ü.f.d., b/m. N.R. İsmayılova***Açar sözlər:** *məktəbəqədər, məşğələ, uşaq, tərbiyəçi-müəllim, ailə***Ключевые слова:** *дошкольный, обучение, ребенок, педагог-учитель, семья***Key words:** *preschool, training, child, tutor-teacher, family*

Məktəbəqədər dövr həyatın əsasını təşkil edir. Bu dövrdə öyrənmə nisbəti çox yüksəkdir. Bütün yaş qruplarının ümumi inkişaf xüsusiyyətləri həmin yaş qrupundakı bütün uşaqlar üçün ümumidir. Ancaq hər uşağın unikal olduğunu unutmaq olmaz. Ona görə də məktəbəqədər təhsilin inkişafını təmin etmək, onun müasir tələblərə cavab verməsi, müasir təhsilə uyğunlaşdırılması vacib məsələdir. Azərbaycanın təhsil sisteminin keyfiyyətinin artırılması, müasirləşdirilməsi, qabaqcıl tələblərə uyğun olması, xarici təhsil sistemindən də faydalanması gələcək nəslin yüksək səviyyədə inkişafı aktual məsələlərdəndir. Şəxsiyyətin yetişdirilməsi hər zaman ön planda olan məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan məşğələnin, təlim prosesinin düzgün qurulması, uşaqların inkişafına uyğun tərzdə həyata keçirilməsi onların rifahının yüksəlməsinə, formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

Müasir mərhələdə millətin sağlamlığı, intellektinin qorunması, ailə və ictimai tərbiyə şəraitində uşaqların tərbiyəsi və inkişafı probleminin həlli mərkəzi məsələ hesab olunur. Ona görə də müstəqil Azərbaycanın dünya standartlarına uyğun təlim sistemini yaratmaq işinə onun ilkin pilləsi olan məktəbəqədər tərbiyə və təlimin təkmilləşməsindən başlamaq lazımdır. Bunsuz gələcəyin hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətini formalaşdırmaq, onları müstəqil həyata hazırlamaq mümkün olmaz.

Məktəbəqədər təhsilin uşaqların həyatındakı rolunun müəyyən edilməsi, ona uyğun olaraq məzmununun inkişafa doğru yenilənməsini özündə əks etdirən proqramda da məktəbəqədər təhsilin məzmun keyfiyyətinin yüksəlməsi çox önəmli olub, özündə yeni metodları, priyomları cəmləşdirir.

Uşağın özünü subyekt kimi görməsi, ətrafa və ətrafdan özünə olan münasibəti inkişafını səmərəli təşkil edir. Uşaqların təbii olaraq kəşf etməyə və öyrənməyə meyli var. Onlar dünyaya gəldikləri ilk andan etibarən, hələ məktəbə başlamamışdan əvvəl öyrənmək və kəşf etmək üçün böyük bir həvəs duyurlar: fəal bir şəkildə ətraflarını kəşf edirlər, ünsiyyət qurmağı öyrənirlər və onlarda ətraf aləmdə gördükləri obyekt və hadisələrə dair fikirlər formalaşmağa başlayır.

Uşağın şəxsiyyətyönlü inkişafı üçün ailə, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin üzərinə böyük işlər düşür. Xüsusilə də bağçada təşkil olunan məşğələlərin keyfiyyəti, kurikulumla əsaslanmaqla uşağın inkişafına yönəldilmiş şəkildə təşkil olunması çox vacibdir. Uşağın hər gün üçün rejimi düzgün qurulmalı və bu rejimdə məşğələlərin tərtibi də düzgün təşkil olunmalıdır. Məşğələnin necəliyi, necə həyata keçirilməsi tərbiyəçi – müəllimdən böyük səy və həvəs tələb

edir. Tərbiyəçi-müəllimin uşağa bəxş edəcəyi, onun inkişafını təmin edəcək, yeni bir şey öyrənməsinə vəs ilə olacaq elə bir məşğələ tərtib etməlidir ki, bu məşğələ müasir tələblərə cavab verə bilən, məktəbəqədər yaşlı uşağın yaş imkanlarına uyğun, vəsait və resurslarla təmin olunması, tərbiyəçi – müəllimin özünün işinə olan sevgisi və bu sevgini də uşaqlara hiss etdirməsi, onları sevməsi, qayğıyla yanaşması çox önəmlidir.

“Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaq məktəblinin yeni sosial rolunu qəbul etməyə, təhsil fəaliyyətini, xüsusi və ümumiləşdirilmiş biliklər sistemini mənimsəməyə hazır olur. Həmçinin uşaqda məktəbə psixoloji və şəxsi hazırlıq formalaşır. Məktəbəqədər təhsil uşaqların milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər ruhunda, dövlət maraqları və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında tərbiyə olunmasına istiqamətləndirilir, ümumi təhsilə hazırlığını təmin edir. Uşağın məktəbdəki uğurlu təhsili, şəxsiyyət kimi formalaşması, ictimai həyatda iştirak etməsi məktəbəqədər dövrdə qoyulmuş təməldən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məktəbəqədər yaş uşağın fəal sosiallaşması, mədəni vərdişlərin mənimsənilməsi, mənəvi və estetik hissələrin oyanması dövrüdür” (2, s. 3).

Uşaqların ilk beş yaşındakı təhsili ən azı onun sağlamlığı qədər vacib amildir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların öz bədənini tanıması, zehni və əqli, emosional inkişafı göz önündə duran əsas məsələdir. Uşağın tərbiyə edilməsi və təhsili sadəcə ailənin üzərinə düşən vəzifə deyildir. Bu, həmçinin məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işidir. Uşağın təkə ailədə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişaf etdirilməsi, təlim və tərbiyəsinin aparılması ilə yanaşı, uşağı müstəqil cəmiyyətə, həyata hazırlanması məqsədi də olmalıdır. Bu baxımdan duyğu və düşüncələrini azad ifadə edə bilən, maraq göstərən, yaradıcı uşaqlar yetişdirməliyik.

Uşaq hələ məşğələ sisteminə daxil olmamış ailə onun ilk olaraq tərbiyəsilə məşğul olmağa çalışır. Və uşağın müəyyən fəaliyyətini özü seçməsi nəticəsində yaradıcılıq qabiliyyəti, ətrafa bələdləşməsi prosesi inkişaf etmiş olur. Uşaq inkişaf etdikcə onun məşğələ prosesinə cəlb edilməsi, gün ərzində görəcəyi işlərinin müəyyən sistemə salınması halı baş verəcəkdir. Bu yöndən çıxış edərək deyə bilərik ki, bağçalarda məşğələ təlimin əsas təşkil forması olub təlim prosesinin bir hissəsi hesab olunur. Məşğələ prosesi özündə həmçinin struktur komponentini əks etdirir. Hansı ki, buraya ümumi pedaqoji əhəmiyyətli məqsəd, məqsədi həyata keçirmək üçün didaktik vəzifələr, onun məzmunu, necə tətbiq olunması baxımından isə müxtəlif metod və priyomlar, təlim vasitələri daxil edilir. Məşğələlər tərbiyəçi-müəllimin rəhbərliyi altında, onun istiqamətləndirməsi ilə proqramda əks olunmuş tələblərə uyğun olaraq, verilən elementar biliklərin sistem və ardıcılığı qorunaraq uşaqlara bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsi ilə həyata keçirilir. Uşaqlara verilən biliklər sayəsində onların bacarıqları, idraki fəaliyyətləri inkişaf etmiş olur. Yaş artdıqca uşaqların əldə etdiyi biliklər sayəsində müşahidələri artır, müxtəlif fəaliyyət aspektlərində – oyun, əmək və s. müstəqilliyi, şəxsi keyfiyyətləri formalaşır.

Ən vacib nüanslardan biri isə məşğələnin səmərəli şəkildə təşkil olunmasından ötrü işin düzgün planlaşdırılmasından çox asılıdır. Didaktik əhəmiyyət kəsb edən planlaşdırma prosesi iki növdə – perspektiv, yəni illik planlaşdırma, cari, yəni həftəlik planlaşdırmada həyata keçirilir. Düzgün və didaktik şəkildə tərtib olunmuş planlaşdırma nəticəsində uşaqlara uğurlu və müəyyən nəticəyə əsaslanmış təlim prosesi təqdim olunur.

“İllik planlaşdırmada standarta uyğun mövzu, inteqrasiya, resurs və müvafiq tarix müəyyən edilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində işin planlaşdırılması uşaqların təlim-tərbiyə prosesinə təşkilati xarakter verir, tərbiyəçinin işini daha mənalı və nəticəli edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bilik və bacarıqlarının genişlənməsinə onun məzmununun, həmçinin təlim-tərbiyənin metodlarının, məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınması ilə fəaliyyətin təşkil formalarının tədricən mürəkkəbləşməsi kimi baxmaq lazımdır. Məzmunun tədricən mürəkkəbləşməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsinin təməli üçün şəraiti təşkil edir” (1, s.4-5).

İndi isə həftəlik planlamadan danışsaq deyə bilərik ki, cari planlaşdırma alt standartlara uyğun olaraq məşğələlərin tərtibatından ibarətdir. Məşğələlərlə yanaşı, məşğələdənkənar fəaliyyətlər də əlavə olunur. Hansı ki, buraya gəzinti, oyunlar, əyləncələr, bir sıra sağlamlaşdırıcı tədbirlər daxil edilir. Məhz bu kimi fəaliyyət sahələri üzrə cari planlaşdırmanın qurulması uyğunlaşdırılır.

Həmçinin onu da qeyd edim ki, bu planlaşdırılmanın tətbiqi zamanı inkişaf sahələri daxilindəki inteqrasiya da, inkişaf sahələri arasında olan inteqrasiya da nəzərə alınmalıdır.

Cari planlaşdırmanı həyata keçirən zaman mütləq məşğələnin mərhələlərini də nəzərə almalıyıq. Bu mərhələlər vasitəsilə həftəlik plan tərtib olunur. Məşğələnin müəyyən istiqamətlər üzrə - standart, inteqrasiyası, mövzu, məşğələnin məqsədi, inteqrasiya, iş formaları, iş üsulları, istifadə edilən resurs və vasitələr üzrə həyata keçirilir.

Məşğələnin mərhələlərindən söz açaq ki, aktuallaşdırma və ya başqa adla desək motivasiya, dərkətmə və tətbiqəmə mərhələləri növbəli strukturda həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Bu mərhələlər haqqında məlumatı çatdırım ki, aktuallaşdırma və ya motivasiya mərhələsi uşaqların marağını, diqqətini cəlb etmək, onlarda tədqiqatçılığa həvəs oyatmaq və ya tərbiyəçi-müəllim tərəfindən problemin qoyuluşu təmin edilir, uşaqlar isə problemə uyğun olaraq öz fikirlərini, fərziyyələrini irəli sürərək münasibət bildirilər. Hər məşğələdə də motivasiyanın qurulması bəzən mümkün olmaya bilər. Bu zaman tərbiyəçi-müəllim uşaqların əvvəlki biliklərinə müraciətini, yada salmasını və mövzunun inteqrasiyasını təşkil etmiş olur. Uşaqlar çalışır ki, öz bacarıqlarını nümayiş etdirərək problemə uyğun fikir irəli sürsün. Onlarda daha da həvəs formalaşır və özlərini mövzuya hazırlamış olurlar.

Növbəti mərhələ olaraq dərkətmə mərhələsində isə uşaqlar yeni bilik və informasiya əldə edirlər. Bilik və bacarıqların vəhdət halında formalaşması prosesi məhz dərkətmə mərhələsində baş verir. Uşaqlar mövzu ilə əlaqədar tədqiqatçılıq bacarıqları, ümumi axtarış nəticələri əldə edilər. Dərkətmə mərhələsində iş formalarından asılı olaraq uşaqlar fikirlərini tərbiyəçi-müəllimə bildirirlər. Hansı ki, bu məqamda cütlərlə və ya kollektiv şəkildə verilmiş qərar tərbiyəçi-müəllimə uşaqlar arasından seçilmiş lider vasitəsilə bildirilir.

Üçüncü mərhələ bütün bildiklərini təcrübəyə əks etdirilməsi hesab olunan tətbiqəmə mərhələsidir. Uşaqların əldə etdikləri bilik və bacarıqları möhkəmlənir və onlar bildiklərini yaradıcı şəkildə praktikaya tətbiq edə bilirlər. Bunun üçün uşaqlara praktik tapşırıq verilir. Əsasən bu proses uşaqların ən çox sevdiyi oyun fəaliyyətində təşkil olunur. Bundan başqa müxtəlif didaktik tapşırıqlardan da istifadə olunaraq tətbiq edilir.

Gündəlik planlaşdırmada tərbiyəçi-müəllim standart seçir və seçdiyi standartla uyğun olaraq da mövzu müəyyənləşdirir. Mövzu və standart bəlli olduqdan sonra tərbiyəçi-müəllimin verəcəyi biliyin məqsədi təyin olaraq uşaqlara istiqamətləndirilir. Uşaqlara uyğun seçilmiş mövzu öz məqsədin olması onların fəaliyyətini daha da intensivləşdirir. Daha sonra mövzunun uşaqlara hərtərəfli şəkildə çatdırılması məqsədilə tərbiyəçi-müəllim fəal təlim metod və üsullardan, priyomlardan istifadəni həyata keçirir. Uşaqların mövzuya maraqlı olmaları üçün müəyyən olunmuş metodların tətbiqi uşaqların əhvalının yüksəlməsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı uşaqlar müxtəlif fəaliyyətdə iştirakları zamanı da müxtəlif iş formalarında təşkil olunurlar. Əgər oyun xarakterli fəaliyyət qurulursa o zaman kollektiv, iki komandaya bölünməsində yarış xarakterli fəaliyyət zamanı qrup şəklində, tərbiyəçi-müəllimin verdiyi tapşırıqların həlli zamanı cütlər şəklində birləşməsi, tapşırıqın həlli zamanı tək-tək yerinə yetirilməsində isə fərdi şəkildə iş formalarından istifadə olunur.

Təqdim olunan məşğələdə mərhələlər elə şəkildə ardıcıl qaydada növbələşməlidir ki, uşaqlar birinci mərhələnin bitib ikinci mərhələyə keçməsinə, arada fasilə və ya boşluq hiss etməsinlər. Ən əsası da uşaqların yorulmasına, təlim prosesinin onlar üçün cansıxıcı fəaliyyətə

çevrilməsinə diqqət edilməlidir. Ona görə də məşğələlərin əyləncəli formada qurulması, musiqidən, oyunlardan istifadəsi zəruridir.

Son olaraq tərbiyəçi-müəllim uşaqlara qiymətləndirmə və dəyərləndirmə tətbiq edərək məşğələyə yekun vurur.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsil proqramında (kurikulumda) məşğələ təlimin əsas forması kimi mühüm yer tutur. Belə ki, məşğələnin mərhələləri, planlaşdırma məsələləri məqalədə diqqət mərkəzinə çəkilir, yanaşma və təhlillər bu baxımdan təhlilə cəlb olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müxtəlif mərhələlər araşdırılır və ətraflı məlumat verilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Əldə olunmuş nəticələr müxtəlif məşğələlərdə tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. İşdən əldə edilmiş nəticələrdən dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə olunabilir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova L.K., Qafarova İ.X., Muradova K.Z., Rəhimova S.Ə. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün təlim materiallarının təxmini planlaşdırılması (metodik tövsiyə). Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu, Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin nəşriyyatı, 2014.

2. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum). Bakı, 2022.

Э.Г. Алиева

Упражнение как основная форма обучения в программе дошкольного образования (учебной программе)

Резюме

В статье представлена подробная информация о том, что физические упражнения являются основной формой обучения в программе (учебной программе) дошкольного образования. При этом в анализ также включаются этапы учений и планирования.

Семье и дошкольному образовательному учреждению предстоит провести большую работу по личностно-ориентированному развитию ребенка. Особенно важно, чтобы качество занятий, организованных в детском саду на основе учебной программы, было организовано таким образом, чтобы оно было направлено на развитие ребенка.

E.G. Aliyeva

Exercise as the main form of training in the preschool education program (curriculum)

Summary

The article provides detailed information on the fact that exercise is the main form of training in the preschool education program (curriculum). At the same time, the stages of the exercise and planning are also included in the analysis. The family and the preschool educational institution have a lot of work to do for the child's personality-oriented development. It is especially important that the quality of the classes organized in the kindergarten, based on the curriculum, are organized in a way that is aimed at the child's development.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2023

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ÖYRƏNMƏ MARAĞININ FORMALAŞDIRILMASINDA AİLƏ İLƏ UŞAQ BAĞÇASININ VAHİD İŞİ

UOT 373

Aytən Zoir qızı Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

E-mail: Elizadeh1803@gmail.com

Rəyçilər: *ped. ü.f.d. S.A. Əliyeva,*
ped. ü.f.d. E.N. Məmmədova

Açar sözlər: *tərbiyəçi-müəllim, maraq, məşğələ, uşaq, təhsil*

Ключевые слова: *воспитатель-педагог, интерес, упражнение, ребенок, образование*

Key words: *educator-teacher, interest, exercise, child, education*

Müasir dövrdə həyatın bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də köklü dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Bunlardan ən başlıcası yaradıcı, müstəqil düşünən və hərtərəfli inkişaf edən şəxsiyyət formalaşdırmaq və yetişdirməkdir.

Məktəbəqədər təhsil, təhsil sisteminin ilk pilləsidir. Müasir dövrdə uşaqları hərtərəfli inkişaf etdirmək, şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bir sıra önəmli işlər görülüb. Bunlardan başlıcası öyrənmə marağının formalaşdırılmasıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda öyrənmə marağının formalaşdırılmasında bir sıra amillər ön planda olmalıdır. Onların öyrənmə marağının formalaşdırılmasında əsas amil uşaq bağçasının səmərəli idarəsidir. Uşaq bağçasının idarəsində müdir, tərbiyəçi-müəllim, psixoloq və s. iştirak edir. Əvvəla, uşaqların öyrənmə marağının formalaşdırılmasında tərbiyəçi-müəllimin peşəkarlığından söz açmaq lazımdır. Tərbiyəçi-müəllim məşğələ zamanı uşaqların diqqətini nə qədər çox öyrənməyə, bilməyə, məhsuldar fəaliyyətə yönəldərsə, bu zaman nəticə daha yüksək olar. Hər bir uşağın marağının təmin edilməsi, onların təlim prosesinin iştirakçısına çevrilmələrinə nail olunması, tərbiyəçi-uşaq əməkdaşlığının düzgün təşkili onların öyrənmə marağının artmasına səbəb olur.

Məşhur ingilis pedaqoqu Robert Con Meehanın bu fikri diqqətimi cəlb edir: “Dərs deməyi sevən müəllimlər uşaqlara öyrənməyi sevməyi öyrədirlər”. Bütün uğurların, xoşbəxtliklərin açarı sevgidir. Öyrənmə marağının formalaşdırılmasında məhz sevgi önəmli rola malikdir. Tərbiyəçi – müəllim öz peşəsini, ən əsası uşaqları sevməlidir. Bundan əlavə məşğələnin uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun forma, metodlar əsasında təşkil edilməsi də öyrənmə marağının formalaşdırılmasında əsas yer tutur. Tərbiyəçi-müəllim həmin iş forma və üsullarını yerli yerində, mövzuya uyğun seçərsə, məşğələ daha effektiv nəticə verir. Bu da tərbiyəçi-müəllimin yenilikçi olmasına gətirib çıxarır. Hər məşğələnin yeni üsullarla, metodlarla keçirilməsi uşaqlar üçün daha maraqlı olar. Nəticədə onlarda öyrənmə marağı formalaşa bilər. Biz öyrənmə marağının formalaşdırılmasında tərbiyəçi-müəllimin rolundan danışdıq. Ancaq bu məsələdə tərbiyəçi-müəllimdən əlavə ailə də önəmli amil kimi qəbul edilir. Çünki ailə uşağın həyatının ilk illərində onun inkişafına güclü təsir göstərir. Buna görə də, uşaqların öyrənmə marağının formalaşdırılmasında ailənin rolunu qeyd etmək lazımdır. Uşağın intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, ilkin əmək fəaliyyətində qazandığı təcrübə, fiziki sağlamlığı ailədən asılıdır. Müasir ailələrin çoxu vaxtlarının əsas hissəsini uşaqların öyrənmə prosesinə, mənəvi formalaşmasına deyil, ailənin maddi təminatına sərf edirlər. Bu da valideynlərin öz uşaqları ilə olan ünsiyyətini azaldır. Beləliklə, uşaqlar təlimə diqqətlə yanaşmır, laqeyd olurlar.

Uşaqlarla vaxt keçirmək onların təlim prosesinin davamlı inkişafına şərait yaradır. Evdə onlar üçün tez-tez nağıl və hekayələr oxumaq uşaqların nitqinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün vacib olan müəllim və hər şeydən əvvəl valideynlərlə ünsiyyətdir. Müəllim uşaqları əyləndirərək onlara yeni biliklər verir. Uşaqların şəkil üzrə danışıması onların nitqinin artmasına kömək ola bilər. Həmçinin onların kitablara olan həvəsini də artıracaqdır. Onlara öz kitablarını seçməyə izin vermək və əyləncəli fəaliyyətlər vasitəsilə hekayə və nağıllarla bağlı söhbətlər etmək lazımdır.

Hər bir valideyn uşağın daha yaxşı öyrənməsi üçün onun qavrama tipini müəyyən etməlidir. Vizual (görmə), eşitmə, kinestetik (təcrübə), oxuma-yazma, məntiqi, sosial (qrup), tək və s. öyrənmə tipləri var. Məsələn, vizual tipli qavramaya malik uşaqlar prosesləri gözlə müşahidə etdikdə daha yaxşı başa düşürlərsə, eşitmə tipli uşaqlara mövzuları dinləmə və ya sözlü izah yolu ilə başa salmaq daha düzgündür. Uşaqlar valideynlərindən nümunə götürürlər. Uşaqlara müsbət təsir etmənin ən yaxşı yolu valideynlərin özündə müsbət dəyişikliklər etməsidir. Əgər valideynlər daim inkişafa və öyrənməyə həvəsli olarsa, mütləq uşaqların da öyrənməyə həvəsi artacaq. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda öyrənmə marağının formalaşdırılmasında ailə ilə uşaq bağçasının vahid işi də önəmli rola malikdir.

Uşaqlar məktəbəqədər müəssisələrə müxtəlif ailələrdən gəlirlər və hər biri fərqli sosial təbəqələrə mənsub olurlar. Bilirik ki, uşaq ailədə müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir. Ona görə də ailə uşağın ilk tərbiyəçisi hesab olunur. Buna baxmayaraq, valideynlər uşağın sosiallaşması, digər insanlarla ünsiyyət qurması, təhsili üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə ehtiyac duyurlar. Təcrübə göstərir ki, uşaq bağçalarında uşaqların təlim və tərbiyəsi prosesində valideynlərlə əlbir fəaliyyət işin düzgün qurulmasına təsir göstərir. Bu işdə qarşılıqlı əlaqə, ardıcıl, müntəzəm qurulmuş plana ehtiyac duyulur. Hər iki tərəfin sadəcə bir məqsədi vardır: hərtərəfli inkişaf edən, öz Vətəninə məhəbbətlə sevən insanı yetişdirmək. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) nəinki uşaqlarla təkcə təlim-tərbiyə işi, eyni zamanda valideynlərlə də geniş iş aparmağı nəzərdə tutur. Valideynlər uşaqların təlim fəaliyyətində iştirak etdikdə onların öyrənmə marağı daha da artır.

Tərbiyəçi-müəllimlərlə belə bir əməkdaşlıq zamanı valideynlərin uşaqların yaş xüsusiyyətləri, onların fəaliyyətini stimullaşdıran öyrədici mühitin vacibliyi, uşaqların fəallığı və təlim-tərbiyə işinin əhəmiyyəti haqqında bir sıra məsələləri bilməsi vacibdir. Ailə ilə əməkdaşlıq sistemi aydın məqsəd üzərində qurulmalıdır. Bu sahədə uşaqların öyrənmə marağını necə formalaşdıracağı barədə planlar qurulmalı, bununla bağlı işlər görülməlidir. Onların öyrənmə marağını formalaşdırmaq üçün valideynlərlə birlikdə istirahətə, kitabxanaya, muzeyə ekskursiya təşkil etmək lazımdır. Bu həm onların dünyagörüşünü artıracaq, həm də uşaqların həm tərbiyəçi, həm də valideynlərlə ünsiyyətini artırmış olacaq.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, uşaqların valideynlərlə daha çox vaxt keçirməsi üçün bu fəaliyyətlərdə iştirak etmək daha məqsəduyğun hesab olunur. Həm valideyn, həm də tərbiyəçi uşağın təfəkkürünü, təxəyyülünü, yaddaşını, diqqətini, qabiliyyətini, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək, nəticəyə gəlmək bacarığını inkişaf etdirməyin yollarını bilməlidir. Sadalananların inkişafı uşaqların öyrənmə marağını daha da formalaşdırmağa kömək olacaqdır. Ümumiyyətlə, bağça ilə ailənin səylərini əlaqələndirmək eyni tərbiyəçidən və inkişafetdirici mühit yaratmaq deməkdir. Buraya valideynlə uşaqların layihə işi aid ola bilər. Tərbiyəçi ancaq uşaqlara layihə işi verməməli, valideynlə ünsiyyətdə olması üçün əməkdaşlıq şəklində layihə işi verməlidir. Burada həm valideynlərin, həm də uşaqların əməyi olacaq. Onlar bir məqsəd uğrunda çalışacaqlar. Bununla da uşaqların öyrənmə marağı formalaşacaq.

Uşaqların öyrənmə marağının formalaşdırılması mürəkkəb proses olsa da ailə ilə uşaq bağçasının vahid işi düzgün qurulduqda asanlaşır. Uşaqlar daha həvəslə uşaq bağçasına gedir,

təlimdə fəal iştirak edir və sonralar məktəb həyatı da daha səmərəli olur. Bunu da unutmamaq olmaz ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində verilən təhsil-tərbiyə gələcəkdə məktəbdə keçiriləcək işdə daha çox kömək ola bilər. Odur ki, həm ailə, həm də tərbiyəçi bu işə daha ciddi yanaşmalı, uşaqlara bir şəxsiyyət kimi yanaşmağı unutmamalı, onların öyrənmə marağını daim yüksək səviyyədə saxlamalıdır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının bütün təhsil pillələrində olduğu kimi məktəbəqədər təhsildə də uşaqların öyrənmə marağını formalaşdırmaq üçün mühüm tədbirlər görülür.

Problemin elmi yeniliyi. Ailə ilə uşaq bağçasının vahid işinin düzgün qurulması uşaqların öyrənmə marağının formalaşdırılmasına müsbət təsiri elmi olaraq göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tərbiyəçinin məşğələdə müxtəlif üsul və üsullardan istifadəsi və valideynlərin uşaqlarla daha çox vaxt keçirməsi uşaqların öyrənmə marağının formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. P. Həsənova. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində öyrənmə-idrak fəaliyyəti. Bakı, 2019.
2. Ə. Paşayev, F. Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı, 2017.
3. F. Səmədzadə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində ailənin rolu // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2019.
4. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum). Bakı, 2022.
5. Ş. Əliyeva. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, 2011.
6. M. İlyasov. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı, 2018.

A.З. Алиева

Совместная работа семьи и детского сада по формированию интереса к учебе у дошкольников

Резюме

В статье говорится о совместной работе семьи и детского сада по формированию учебного интереса дошкольников. В данной работе отдельно показана роль как воспитателя, так и родителей. Упоминается о мерах, которые может предпринять воспитатель-учитель для формирования интереса детей к обучению, выбирая формы и методы, подходящие возрасту и индивидуальным особенностям детей, делая уроки еще более увлекательными и интересными. Также объявлена работа, которую предстоит проделать обеим сторонам.

A.Z. Aliyeva

Joint work of family and kindergarten in the formation of interest in learning in preschool children

Summary

The article talks about the joint work of the family and the kindergarten in shaping the learning interest of preschool children. In this work, the role of both the tutor and the parents is shown separately. It is mentioned about the measures that the educator-teacher can take to form children's interest in learning, by choosing forms and methods suitable for children's age and individual characteristics, and making lessons even more fun and interesting. Also, the work to be done by both parties is announced.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

**KİÇİK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA
LÜĞƏT EHTİYATININ ONTOGENETİK İNKİŞAFI**

UOT 372.3/4

Səbinə Ramiz qızı Aslanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Xüsusi təhsil kafedrasının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: sabina-aslanova@bk.ru**Rəyçilər:** *filol. ü.f.d., dos. T. Ağayeva,*
*ped. ü.f.d. S. İsgəndərova***Açar sözlər:** *lüğət inkişafı, aktiv lüğət, passiv lüğət, təfəkkür və nitq, ifadəli nitq***Ключевые слова:** *развитие словаря, активный словарь, пассивный словарь, мышление и речь, фразовая речь***Key words:** *vocabulary development, active vocabulary, passive vocabulary, thinking and speech, phrasal speech*

Aydın və səlis nitqin inkişafında uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mühüm yer tutur. Uşağın təfəkkür və nitqinin inkişafı, lüğət ehtiyatının xüsusiyyəti və məzmunu ilə əlaqəlidir. Kiçik yaşlı uşaqlarda, lüğətin formalaşması əsasən əşyalarla tanışlıq prosesi ilə başlayır. Uşaqlar ətrafındakı əşyaları və hadisələri fəaliyyətlərinin hər sahəsində müşahidə edərək öyrənirlər. Bu, nitqin inkişafını dəstəkləyir və nitq fəaliyyətinin inkişafında müşahidənin əhəmiyyətini vurğulayan Y.M. Tixeyeva tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir.

“Müşahidə etmək üçün əşyaları uşaqla birlikdə qarşılaşdırın, onları müşahidə edin, onlarla əmək və oyun prosesində öyrənin və bu müşahidənin nəticəsini ifadə etməyə cəhd edin” deyərək Tixeyeva qeyd edir. Bu, uşaqların sadəcə nəzəriyyə ilə deyil, real təcrübələr və fəaliyyətlər vasitəsilə lüğət ehtiyatlarını inkişaf etdirmələrini təmin edir. Bu proses, uşaqların iybilmə, vizual, audial, dadbilmə və hətta kinestetik hissələrinin inkişafına kömək edir. (1, s.20)

Lüğət inkişafını kiçik yaşlı uşaqlarda iki mərhələyə ayırmaq mümkündür:

I. Lüğət ehtiyatının birinci mərhələsi: passiv inkişaf (1-1,5 yaş arası)

II. Lüğət ehtiyatının aktiv inkişafı (1,5-3,5 yaş arası)

3-4 yaşlı uşaqların lüğət inkişafı, süjetli oyunlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu oyun fəaliyyətləri zamanı və böyüklərlə ünsiyyətdə yeni sözlər öyrənilir və istifadə edilir. 5-6 yaşlı uşaqlarla aparılan oyunlar, həyatın müxtəlif sahələrində (məişət, gəzintilər və s.) lüğətin daha da zənginləşməsinə kömək edir. (3, s. 95)

Uşaqların əşya və hadisələri müşahidə etmələri, onları digər obyektlərlə uyğunlaşdırmaqları, müqayisə etmələri, adlarını, əlamətlərini və xüsusiyyətlərini öyrənmələri və ayırd etmələri üçün bir tərəfdən təfəkkürünü cəlb edir, digər tərəfdən lüğətinin zənginləşməsinə kömək edir.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin qrammatik və leksik tərəfinin, yəni ardıcıl fikrin məzmununun da zənginləşdirilməsi işinə dəyər verir. Lüğətin zənginləşdirilməsi üçün uşağa sual vermək və öz fikirlərini ifadə etmək öyrədilməlidir. Bu, nitq və lüğətin daha da möhkəmlənməsinə yardım edir.

Ümumilikdə, uşaqların nitq və lüğətinin inkişafında müşahidə və fəaliyyət yolu ilə əşyaları və hadisələri tanımalarına və adlandırmaqlarına kömək edən inkişaf planı və metodika əla-

və edilməlidir. Bu, uşaqların lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsini təmin edir və nitqin inkişafını dəstəkləyir.

Uşaqların lüğət ehtiyatını zənginləşdirərkən ilk olaraq, sadə cümlələri düzgün tərtib etmə bacarıqlarının inkişaf etdirmək əhəmiyyətlidir. Uşaqlar şəklə baxarkən, verilən sualları cavablandırarkən, adlandırma və təsvir prosesinə fikirlər əlavə edərək bu bacarığı inkişaf etdirirlər. Bədii ədəbiyyat nümunələri (şeir, hekayə, nağıl) oxunarkən, onların aktiv lüğət ehtiyatı zənginləşir, çünki burada atalar sözləri, tapmacalar və digər məzmunlarla işlənir. (4, s. 103)

Yeni sözlər və fikirlərlə tanış etmək mühümdür, ancaq düzgün səs tələffüzü də inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətlidir. Aktiv lüğət ehtiyatı məişət lüğətindən ibarətdir və valideynlər uşaqlara yeni sözləri öyrətməli və onların aktiv lüğətinin inkişafına kömək etməlidirlər. Passiv lüğət ehtiyatı isə çoxlu sayda peşələrlə bağlı sözləri, dialektizmləri, terminləri, arxaizmləri və neologizmləri əhatə edir.

Valideynlər uşaqların yeni sözlər öyrənməsinə və aktiv lüğətinin zənginləşdirilməsinə kömək etmək üçün ətraf aləm təşkil etməlidirlər. Bu, uşaqların hər şeyə marağı artır və onların nitqinin inkişafına kömək edir. Ətraf aləmdə, uşaqlar yeni sözləri öyrənir, əşyaları adlandırır, vəziyyətləri təsvir edir.

Əsas əhəmiyyətli məqam, valideynlərin uşaqlarının nitqini diqqətlə izləməsi və onların lüğət ehtiyatının inkişafını dərindən anlamaqdır. Uşağın nitqi fərqli nitq mühitlərində fərqli ola bilər, bu da valideynlərin uşağın nitqi üzərində fərqli tədbirlər görməsinə səbəb olur.

Son olaraq, uşağın nitqinin inkişafı 4-5 yaşları arasında ən intensivdir. Bədii ədəbiyyat nümunələri və aktiv aləmlərdə təcrübələr bu inkişafı dəstəkləyir. Valideynlər, uşaqların yeni sözləri öyrənib aktiv lüğət ehtiyatını zənginləşdirməsinə kömək etməli və bu prosesi diqqətlə izləməlidirlər. (5, s. 98)

Uşaqların fəal lüğətində obyektlərin, əşyaların adları olmalıdır, lakin hərəkətlərin, işarələrin, vəziyyətlərin adları (rəng, ölçü, forma, dad), xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri; növlərini ifadə edən sözlər (tərəvəz, meyvə, oyuncaqlar, qab, nəqliyyat vasitələri və s.) və mücərrəd anlayışlar (gözəllik, yaxşı, pis və s.) bu qrup sözlərin inkişafı, formalaşma prosesinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Nitqin semantik tərəfi sözə diqqəti çəkir, uşağın fikrində “bu söz nə deməkdir?” sualı yaranır. Uşaqlarda bu söz nə deməkdir, söz uyğunluğu istiqamətini tapmaq, bilmədiyi sözləri başqasının nitqində qeyd etməyi inkişaf etdirilməlidir. Lüğətin zənginləşdirilməsi uşağın əhatə dairəsinin genişlənməsini, eyni zamanda uşaqların diqqətini sözün mənalı tərəfinə qaldırmaq, onun semantikasını, sözlərlə əlaqənin zənginləşməsinə, sözlərin mənalılarının saflaşdırılması şərtləndirir. Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin inkişafında sözləri tematik qruplara ayırmaq prinsipi vacibdir. Dil vahidləri bir-birinə bağlılıq və bir-birindən asılılıq təşkil edir.

Leksik işin vacib vəzifələrində zənginləşdirmə, lüğətin genişlənmə və aktivləşdirilmə əsasdır. Tematik qrupların bölgüsü uşağın dil şüuruna daxil olmaqdır. Uşaqlarla sinonimlər üzərində iş (mənası yaxın sözləri seçmək) sözlərin tematik qruplarının seçilməsi hərəkətlərlə birləşdirilə bilər: gəzmək, getmək və ya fellər bir ünsiyyət vəziyyətində: cavab verdi, dedi, izah etdi, pıçıldadı. Antonimlərlə iş zamanı (əks mənə olan sözlər) ifadələr və cümlələrin hazırlanmasında uşaqlar ilə iş aparılır. Uşaqlar məsələlərdəki, atalar sözləri antonim sözləri tapırlar. Antonimlərin seçilməsi uşaqların söz barəsində fikirlərini genişləndirir, mənasını aydınlaşdırmaqda yardım edir.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi məktəbəqədər yaş üçün vacibdir. İlin sonuna kimi söz sayı 2500-dən 3000 sözə qədər fəal lüğət ehtiyatına əlavə edilmiş olur. Uşaqlar bu inkişaf yolunda sözü düzgün anlamağı və istifadə etməyi, səsləndirməyi, səslənməyə qulaq asmağı, müstəqil olaraq yeni sözlər tapmağı, sözdə

səslərin ardıcılığını müəyyən etməyi öyrənirlər. Bu dövr uşaqların yeni sözlər ilə tanış olması dövrü hesab olunur. Uşaq fəal lüğəti inkişaf etdirmək sayəsində mövzunun məqsədini, məzmunu təyin etmiş olur. Əks və yaxın mənalı sözləri bir-birindən ayırmağa başlayır, hadisələri və əşyaları müqayisə edib, ümumiləşdirilmiş sözlərdən istifadə edirlər.

Beləliklə, uşaqların aktiv lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, fəallaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi üzrə iş uşaqların bütün fəaliyyəti ilə, ətraf aləm üzərində müşahidələrə əsaslanmaqla əlaqələndirilməlidir. Kiçik yaşlı uşaqların lüğətinin əsas məzmunu zəruri olan yeni sözlərin toplanmasına və tanış olan sözlərin isə möhkəmləndirilmə işinə yönəlmişdir. Bu işin səmərəli təşkilinin olması uşaqların nitqinin inkişafı və əqli inkişafının zəminidir.

Problemin aktuallığı. Ümumi nitqin düzgün inkişafı, səlisliyi, zənginliyi aparıcı aktual məsələlərdən biridir. Loqopediyada eyni zamanda psixolinqvistik problemlərin sırasındadır. Məqalədə kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitqin lüğət ehtiyatının ontoqenetik inkişaf xüsusiyyətləri və onun inkişafını təmin edən şərait, metodlar baxılaraq təhlil olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Lüğət ehtiyatının ontoqenetik inkişafında passiv və aktiv lüğətin mərhələli gedişatının müxtəlif yanaşmalardan vacibliyi və təhlili.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Qeyd olunan lüğət ehtiyatının ontogenetik inkişafı və şəraitləri loqoped, defektoloqların, psixoloqların işində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. N. Hüseynova, T. Ağayeva. Loqopediya: Dərslik. Bakı, 2018.
2. Л.С. Волкова, С.Н. Шаховская. Логопедия. М. 2005.
3. Р.Е.Левина – Основы теории и практики логопедии. М., 2023.
4. С.Н. Цейтлин. Освоение ребенком родного языка. М.: Владос 2021, 240 с.
5. Т.Ю. Хотылева, О.Г. Галлактионова, Т.В. Ахутина. Профилактика и преодоление трудностей в обучении на раннем этапе . М., 2012, 110 с.

С.Р. Асланова

Онтогенез развития словаря детей младшего дошкольного возраста

Резюме

Самое главное, чтобы родители внимательно следили за речью своих детей и получали глубокое представление о развитии их словарного запаса. Речь ребенка может быть разной в разных речевых средах, что заставляет родителей по-разному оценивать речь ребенка.

Наконец, речевое развитие ребенка наиболее интенсивно происходит в 4-5-летнем возрасте. Примеры художественной литературы и опыта в активных мирах подтверждают это развитие. Родители должны помогать детям изучать новые слова и обогащать их активный словарный запас и внимательно следить за этим процессом.

S.R. Aslanova

**Ontogenesis of the development of vocabulary
in children of primary preschool age**

Summary

The most important thing is for parents to closely monitor their children's speech and gain an in-depth understanding of their children's vocabulary development. A child's speech may be different in different speech environments, which causes parents to evaluate the child's speech differently.

Finally, a child's speech development occurs most intensively at 4-5 years of age. Examples from fiction and experiences in active worlds support this development. Parents should help children learn new words and enrich their active vocabulary and closely monitor this process.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN SOSIAL FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

UOT 372.3/4

Pərişan Məhərrəm qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: perisanhesenova@gmail.com

Rəyçilər: *ped.e.d., prof. İ.H. Cəbraylov,*
psixol.ü.f.d., dos. U.M. Qəzvini

Açar sözlər: *sosial fəallıq, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər, sosiallaşma, uşaq şəxsiyyəti*

Ключовые слова: *социальная активность, национально-нравственные и общечеловеческие ценности, социализация, детская личность*

Key words: *social activity, national-moral and universal values, socialization, child personality*

Hazırda müstəqil dövlətimizin qorunması və daha da inkişaf etməsi üçün hər bir vətəndaş dövlətçiliyimiz naminə sosial fəallığını artırmalı, yəni cəmiyyətin mənəvi, əxlaqi, sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni dəyərlərinin qorunması üçün çalışmalıdır. Çünki cəmiyyət öz vətəndaşını təkcə ölkəsi üçün böyütmür. Bugünkü ailədə böyüyən hər bir uşaq sabah dünyanın hər hansı bir ölkəsində yaşaya bilər. Lakin elə bir vətəndaş yetişdirmək lazımdır ki, dünyanın hansı məkanında yaşamasından asılı olmayaraq o, vətəninə təmsil etməyi bacarmalı, özünü vətəninin bir hissəsi hesab edərək tələbat və maraqları, dünyagörüşü və siyasi baxışları ilə bu istiqamətə köklənmiş olsun. Hər bir gəncin Azərbaycan dövlətinin mənafeyi mövqeyindən çıxış etməsi zəmanəmizin tələbidir.

Çünki "...məktəbəqədər yaş dövrü uşağın fəal sosiallaşması, böyüklər və yaşlıları ilə daha çox ünsiyyət qurması, mədəni vərdisləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hisslərin oyanması dövrüdür" (2, s. 5).

Yeniyyətlərin sosial fəallığı cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olan məsələ olaraq vətəndaşların öz hüquq və azadlıqlarını dərk etməsi deməkdir. Bununla birlikdə sosial fəallıq cəmiyyətin və dövlətin inkişafına da xidmət edir.

İnsanın sosial fəallığa cəlb olunması onun daxili tələbatları və əhatəsində olan ehtiyacları ilə bağlıdır. Bir sözlə, onun sosial həyat şəraitinin ehtiyacları ilə bağlı olur. Ona görə də xaricdən gələn hər hansı texnologiyaların köməyi ilə uşaqları sosial fəallığa yönəltmək olmaz. Hər insanın özündə olan üstün və zəruri keyfiyyətlər, yerli şərait və onun ehtiyacları, daşdığı dəyərlər burada əsas şərtir.

Sosial fəallığı necə başa düşmək olar? Sosial fəallıq – insanın maddi və mənəvi mədəniyyət sərvətlərinin mənimsənilməsi əsasında sosial-mədəni mühitdə formalaşan bir prosesdir. Bu mühiti məktəbəqədər təhsil müəssisələrində necə formalaşdırmaq olar?

1. Əgər sosial fəallığa sosial şəraitin ehtiyaclarına və maraqlarına uyğun dəyişdirilməsinə, uşağın özündə zəruri olan sosial keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmiş metodlar məcmusu kimi qəbul etsək məktəbəqədər təhsil müəssisəsi bu keyfiyyətləri uşaqlarda formalaşdırmalıdır.

2. Sosial fəallıq insanlardan işə yaradıcı yanaşma tələb edir. Müasir təhsil də həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsildir. Təhsilin inteqrativliyə əsaslanması, şüurlu öyrənmə, öyrənmədə onu hara tətbiq edə biləcəyi və onun nəticəsi, yaradıcılıq səviyyəsi məktəbəqədərliklərə şüurlu anladılmalıdır.

3. Əgər bir insanın sosial fəallığının ən vacib meyarı özünü inkişaf etdirmək, başqasını qəbul etmək, onlara kömək etməkdirsə, biz uşağı tək-cə təlim fəaliyyətinə deyil, müxtəlif fəaliyyətlərə də cəlb edib onların bu fəaliyyətlərdə aktiv iştirakını təmin etməliyik. Məktəbəqədər dövr elə bir dövrdür ki, bu dövrdə uşaq əhatəsi ilə nə qədər çox əlaqələr qursa, bir o qədər fəal olar və vətəndaş kimi yaxşı yetişər.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-cü maddəsində təhsilin əsas məqsədi aşağıdakı kimi formalaşdırılmışdır:

4.0.1. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

4.0.2. milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq.

Məktəbəqədər dövr elə bir dövrdür ki, bu dövrdə uşaqlarda ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlər, təfəkkür elementləri formalaşır, ətraf aləmin hadisələri, qanun və qanunauyğunluqları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirmək və əldə edilmiş bilikləri praktik fəaliyyətdə müstəqil tətbiq etmək bacarığı yaranır və şəxsiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün şərait yaradan sosial mühitdə ünsiyyətin köməyi ilə bacarıqlara yiyələnirlər. Ünsiyyət prosesində təbiət, əşya və sosial aləmin dərk olunması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafı, emosional və iradi mədəniyyətin təşəkkül tapması baş verir.

Məlumdur ki, insan cəmiyyətindən kənar uşağın sosiallaşmasından danışmaq mümkün deyildir. Lakin sosiallaşma kortəbii bir proses də deyil. Bu proses müəyyən məzmunu, nəzəri əsas malik olub müəyyən prinsip və metodlara əsaslanır. Hər bir məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin işçisi məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-mənəvi inkişafının mahiyyətini, məzmununu, üsul və vasitələrini bilməli, bu haqda nəzəri biliklərlə yanaşı, praktik bacarıq və vərdislərə də malik olmalıdır. Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda uşağın sosial inkişafının əsas xəttini pedaqoji işin məzmunu, uşaqların sosial aləminin formalaşması texnologiyası təşkil edir. Bu məsələlərin həyata keçirilməsi, pedaqoq və valideynlər tərəfindən hər bir uşağın bənzərsizliyi və unikalığı qəbul olunmadan, cins, psixi yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan mümkün deyil.

Uşaqların sosial-mənəvi inkişafında bir sıra çətinliklər özünü büruzə verir. Bu çətinliklər uşaqların böyüklərlə bir mühitdə yaşamaları, insanlar arasında qarşılıqlı münasibət və ünsiyyət mədəniyyəti, xeyirxahlıq və diqqət azlığını hiss etmələri ilə izah olunur. Bu çətinlikləri doğuran səbəblərdən biri kimi KIV-ni də qeyd etmək olar.

Sosial-mənəvi inkişafın metodoloji əsasını insan və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında uşağın bir dəyər olaraq nəzərdən keçirilməsi (akseoloji yanaşma), ətraf mühitin və özünün dəyişdirilməsində insanın fəal rolu haqqında fəlsəfi fikir təşkil edir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, sosiallaşmaya kompleks proses kimi baxmaq olar. Prosesin sonunda isə uşaq yaşamalığı olduğu cəmiyyətin dəyərlərini, ənənələrini, mədəniyyətini mənimsəyir. Bu proses uşağa mütəşəkkil yanaşma tələb edir. Bu mütəşəkkillik yalnız məktəbəqədər müəssisələrdə təmin oluna bilər. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin ictimai funksiyası uşaqlarda özünə, digər insanlara və ətraf gerçəkliyə (mühitinə) qarşı müsbət münasibətin, kommunikativ və sosial təcrübənin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin təmin etməsindən ibarətdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sosial fəallığın formalaşdırılması üçün nələrə diqqət etmək lazımdır?

– Sosial fəallığa hazırlanması birinci növbədə cəmiyyətdə qəbul olunmuş norma və dəyərlərin gözlənilməsidir. İlk dövrlər bu uşaq şəxsiyyətinin mənəvi inkişafının, ilkin təsəvvürlərin və emosiyaların əsasını formalaşdırır.

– mənəvi-etik və ümumbəşəri dəyərlərə müsbət münasibətin formalaşdırılması,

– cəmiyyətdə qəbul olunan qayda və qanunlara uyğun davranış həyata keçirmək.

– Uşaq şəxsiyyətinin mənəvi inkişafının, ilkin təsəvvürlərinin və emosiyalarının əsasının formalaşdırılması.

– Mənəvi-etik və ümumbəşəri dəyərlərə müsbət münasibətin formalaşdırılması.

– Cəmiyyətdə qəbul olunan qayda və qanunlara uyğun davranış həyata keçirmək, özünə-nəzarət və özünüdərk.

Problemin aktuallığı. Uşaqların sosiallaşması müasir dövrün ən aktual problemi kimi araşdırılır. Çünki həyat təcrübəsinə malik olmayan uşaq təhsil aldığı və yaşadığı mühitində formalaşır, mənəvi dəyərlər əldə edir. Doğrudan da uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun sosial fəallığa malik olmasının böyük rolu vardır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafına bütün həyatı boyu ona lazım olacaq sosial kompetensiyaların formalaşmasının nəzəri əsasları verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən ideya və təkliflərdən, həmçinin uşaqların yaşadıkları fəal sosiallaşması yollarından məktəbəqədər təhsil işçiləri, pedaqoq-müəllimlər və məktəbəqədər tərbiyə ixtisasında oxuyan bakalavriatlar bəhrələnmə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin kurikulumu (3-6 yaş)”. “Təhsil problemləri” qəz., 2012, 24 mart.

2. Həsənova P.M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-mənəvi inkişafı. Bakı, 2017.

3. Uşaq Hüquqları Konvensiyası. Bakı, 1996.

4. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, 2000.

5. Əlizadə H.Ə.. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı, 1998.

П.М. Гасанова

Возможности формирования социальной активности детей в дошкольном возрасте

Резюме

Одним из важных условий того, чтобы дети дошкольного возраста были социально активными и постоянно учитывались при формировании их личности, их развитии как активных членов будущего общества. Потому что «...дошкольный возраст - это период активной социализации ребенка, большего общения со взрослыми и сверстниками, приобретения культурных привычек, пробуждения духовных и эстетических чувств» (2, 5). Социальная активность ребенка возникает из его стремления выразить свое отношение к окружающему миру в соответствии с принятыми в обществе культурными традициями.

P.M. Hasanova

Possibilities for forming children's social activity in preschool age

Summary

One of the important conditions for preschool children to be socially active and constantly taken into account in the formation of their personality, their development as active members of the future society. Because "...preschool age is a period of active socialization of the child, greater communication with adults and peers, acquisition of cultural habits, awakening of spiritual and aesthetic feelings" (2, 5). A child's social activity arises from his desire to express his attitude towards the world around him in accordance with the cultural traditions accepted in society.

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2023

*İbtidai təhsilin problemləri***KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK MARAQLARININ FORMALAŞMASI
ÜÇÜN TƏLİM PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR**

UOT 372.3/4

Rəna Nüsrəddin qızı CəbrayilovaAzərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi**E-mail:** rena.cebrayilova1234@gmail.com**Rəyçilər:** *psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova,*
*psixol.ü.f.d., dos. N.T. Rzayeva***Açar sözlər:** *idrak maraqları, təlim prosesi, metod və üsullar, komponentlər, öyrənmə***Ключевые слова:** *познавательные интересы, процесс обучения, методы и методы, компоненты, обучение***Key words:** *cognitive interests, learning process, methods and methods, components, learning*

Metod müəllim və şagirdlərin müəyyən olunmuş təlim məqsədinə çatmağa yönəlmiş nizamlı bir fəaliyyətdir. Təlim metodları dedikdə təhsil problemlərinin həlli yolları başa düşülür. Dünyada elm adamları tərəfindən idrak marağının formalaşmasına yönəldilmiş çoxlu sayda metod və üsullar toplanmışdır. Təlim metodu təhsilin təşkilinin ən vacib komponentidir və təlim prosesinin hamı ilə sıx əlaqəli dinamik bir komponentidir.

Öyrənmənin aktiv metodları – öyrənmələrin idrak maraqlarını stimullaşdıran metodlardır. Bu metodlar əsasən müəyyən bir problemin həlli yolları barədə sərbəst fikir mübadiləsini nəzərdə tutan bir dialoqa əsaslanır. Onlar şagirdlərin fəallığının yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Təhsil və tədris-istehsalat fəaliyyətinin yüksəldiləsi baxımından müxtəlif təlim metodlarının imkanları fərqlidir, müvafiq metodun mahiyyəti və məzmunu onlardan istifadə yollarından və müəllimin ustalığından asılıdır. Hər bir üsul ondan istifadə edən şəxslər tərəfindən aktiv hala gətirilir. Öyrənmənin aktiv metodları tədris materialına yiyələnmə prosesində şagirdlərin əqli və praktik fəaliyyətlərini, fəallığını təmin edir. Bu metodların köməyi ilə idrak maraqlarını davamlı şəkildə inkişaf etdirmək olar. Təlim prosesində onları sistemləşdirməklə yanaşı, həm də hissələrə bölmək məqsədmüvafiqdir.

Fəal təlim metoduna daxil olan üsullardan biri də sinifdə *əyləncəli vəziyyət* yaratmaqdır. Bu üsula əyləncəli nümunələr, təcrübələr və paradoksal faktları tədris prosesinə daxil etmək aiddir. Bu üsul öyrənməyə marağın artmasına kömək edir. Əyləncə vəziyyəti şagirdlərdə təəccüb üsullarının tətbiqi yolu ilə mövzuya dərin emosional təəssüratların yaranmasına səbəb olur ki, bu da kiçik yaşlı məktəblilərdə təlim fənninə dərin emosional təəssüratlar oyadır.

O, idrak maraqlarının formalaşmasına da müsbət təsir göstərir. Dərslər zamanı emosional vəziyyət yaratmaq üçün müəllimin nitqinin emosionallığı, parlaqlığı, bədiiliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdrak maraqlarının formalaşdırılması üçün metod və üsullara yalnız fəal tədris metodu və əyləncə vəziyyəti deyil, digərləri də daxildir.

Təlim prosesinin oyun situasiyasının yaradılmasına əsaslanan **idrak oyunları metodu** öyrənməyə maraq yaratmaq üçün dəyərli bir metod adlandırılıla bilər. Bu metod mövzuları daha

sürətlə, asan və aydın şəkildə başa düşməyə kömək edir. Onlar idrak prosesinin sürətli formalaşmasını müşayiət edir.

İdrak marağının stimullaşdırılmasının başqa bir üsulu da **idrak mübahisəsi situasiyasının yaradılması** metodudur. Bu metod mövzuya marağın artmasına kömək edir. Gələcəkdə şagirdə kömək edəcək sağlam rəqabəti inkişaf etdirir. Yarış uşaqlara müvəffəqiyyət, öyrənmə sevinci, qazandıqları ilə qürur duymağa kömək edir və bu da uşağın emosional proseslərinə təsir göstərir. Şagirdlərin mübahisəli vəziyyətlərə salınması onların biliklərini dərinləşdirməklə yanaşı, qeyri-ixtiyari olaraq onların diqqətini həmin mövzuya cəlb edir və marağın artmasına səbəb olur.

Qeyri-standart yaradıcı tapşırıqların həlli metodunun tətbiqi kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcılıq proseslərinin inkişafına kömək edir və bu da şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Təlim fəaliyyətinin özünə əsas maraq mənbəyi ilk növbədə onun məzmunudur.

Məzmunun güclü stimullaşdırıcı təsiri olması üçün təlim prinsiplərində (elmin həyatla əlaqəsi, sisteməliklik və ardıcılıq, kompleks təhsil, tərbiyəedici və inkişafetdirici təsir) formalaşdırılmış bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Məzmunun stimullaşdırıcı təsirini artırmağa yönəldilmiş xüsusi üsullar da vardır. Bunlara ilk növbədə yenilik, aktualıq vəziyyətinin yaradılması, məzmunun incəsənət və ədəbiyyatdakı ən vacib kəşflərə yaxınlaşdırılması daxildir.

Həyat vəziyyətlərinin təhlili metodundan idrak maraqlarının formalaşması üçün istifadə olunur. Öyrənmənin bu metodu bilikləri mümkün qədər çox konkretləşdirmək yolu ilə birbaşa stimullaşdırır. İdrak maraqlarının formalaşdırılması metodlarına kiçik yaşlı məktəblilərin marağını artıran təlim əməkdaşlığı daxildir. Müəllim təlim əməkdaşlığının birgə fəaliyyətində:

- şagirdin fəaliyyət üsullarını yenidən qurma vəziyyətini yaradır;
- tədris materialını elə təşkil edir ki, uşaq öz təcrübəsizliyinin səbəblərini aşkar edə bilsin;
- yalnız şagirdlərin təşəbbüsü ilə onlarla əməkdaşlıq edir və onlara konkret köməyini göstərir.

İdrak marağının stimullaşdırılması metodlarına evristik tədris metodu da aid edilə bilər. Evristik öyrənmənin məqsədi keçmiş təcrübələri şagirdlərə ötürmək deyil, şəxsi təcrübələr və məhsullar yaratmaqdır. Kiçik yaşlı məktəblilərin müxtəlif təhsil sahələrində həyata keçirdiyi evristik fəaliyyət nümunə üzrə fəaliyyəti izləməklə əvvəlcədən bacarıqlara sahib olduqlarını düşünmürdü. Bu metodda idrak tapşırıqları üçün aktiv axtarış təşkil edilir. Yalnız müəllimin nəzarəti altında şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti nəzərdə tutulur. İdrak maraqları müəyyən bir çərçivədə formalaşır.

Həmçinin biliklərin təqdim edilməsi üçün müəllim hər hansı bir hekayəyə, izahata və ya söhbətə müraciət edir. Bu metodlar tez-tez bir nümayiş ilə əlaqələndirilir. Hekayə dəyərönlü fəaliyyətlərin təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əxlaqi qiymətləndirmələr və davranış normaları uşaqların hisslərinə təsir edərək fikirlərin mənasını anlamağa və mənimsəməyə kömək edir.

Hekayə öyrənmənin müsbət motivlərinin və aktiv həyat mövqeyinin inkişafına kömək edir ki, bu da idrak maraqlarının formalaşmasını şərtləndirir.

Söhbət metodundan qədim zamanlardan bəri həmişə istifadə edilmişdir. Bu metod tədriscən şagirdləri yeni biliklərə yiyələnməyə sövq edir.

Kitabla işləmə üsulu. Bu üsuldən yeni biliklər əldə etmə və həmin biliklərin möhkəmləndirilməsi, habelə bacarıq və bacarıqların inkişafı metodu kimi istifadə edilə bilər. Bu təlim çoxfunksiyalı üsul olub təlim, inkişaf və tərbiyəni təmin edir, öyrənməyə və özünütəkmilləşdirməyə təhrik edir, nəzarət və korrektə funksiyalarını yerinə yetirir.

Kitabla işləmək metodu – həm məktəbdə, həm də məktəbdən sonrakı mərhələdə öyrənmə və ya özünütəhsil dövründə əsas öyrənmə metodudur. Məsələn, müəllim dərslərdən istifadə edir.

Bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirmək üçün müəllim şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar verir, uyğun hərəkətlərin həyata keçirilməsində məşqlər sistemi təmin etməyə çalışır. Bundan ötrü o şagirdlərin müstəqilliyini artıran yaradıcı xarakterli işləri təşkil edir. İstənilən metodla şagirdlərin işi elə təşkil edilməlidir ki, mənimsənilənləri anlamadan yeni biliklərə yiyələnməyə icazə verilməsin.

Öyrənmənin düzgün təşkilində hər bir metod şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini – qavrayışını, təfəkkürünü, hafizəsini, təxəyyülünü inkişaf etdirmək üçün maksimum dərəcədə istifadə olunur. Hər bir metod müəllim və şagirdlərin fəallığını tələb edir.

Tədrisdə müxtəlif metod və üsulları tətbiq edərək idrak işlərinin təcrübəsində onları kiçik yaşlı məktəblilərə öyrətmək lazımdır. Əqli iş və praktik hərəkətlərin metod və üsullarından müstəqil istifadə şagirdlərin qabiliyyətlərinin inkişafında ən güclü amildir. Müstəqil əqli işin təcrübəsi şagirdləri özünütəhsil yolu ilə bilik əldə etmək qabiliyyəti ilə təchiz edəcəkdir. Dərsin həqiqətən şagirdlərin fərdi keyfiyyətlərini təzahür etdirmə vasitəsi olması və ev tapşırıqlarını həvəslə yerinə yetirmələri üçün mümkün qədər informasiya-praktik metodundan problem axtarışına keçmək lazımdır.

Problemlə axtarış metodu işlərin çox hissəsi uşaqlara həvalə olunur ki, bu da idrak maraqlarının inkişafına kömək edir. Müəllimlər tərəfindən **fərqləndirmə metodu** da istifadə olunur. Bütün uşaqlar akademik səviyyələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Şagirdlərin əksəriyyəti çətin tapşırıqları yerinə yetirə bilmirlər. Öyrənmənin bütün mərhələlərində şagirdlərin idrak maraqlarının fəallaşdırılması vasitəsi kimi tapşırıqların həlli vacibdir. Bir sözlə, kiçik yaşlı məktəblilərin idrak maraqlarının formalaşdırılması üçün ən təsirli metodlar müəyyənləşdirildi.

Təlimdə rəğbətləndirmə kiçik yaşlı məktəblilərdə idrak fəaliyyətinin inkişafına mühüm yanaşmanı ifadə edir. Təcrübəli müəllimlər tez-tez bu metodun geniş tətbiqi nəticəsində uğur qazanırlar. Şagirdin uğuru anında onu tərifləmək, tərifli sözlər işlətmək şagirdin emosional vəziyyətini idarə etməyə imkan verir.

Öyrənmə inkişafetdirici xarakter daşmalı, şagirdlərin əqli fəaliyyət üsullarını və biliklərini zənginləşdirməlidir, həmçinin onların idrak maraqlarını formalaşdırmalıdır. Bundan ötrü müasir şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin metod, üsul və vasitələri dəyişdirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

Problemin aktuallığı. Təlim prosesində metodların tətbiqi kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcılıq proseslərinin inkişafına kömək edir və bu da şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədrisdə müxtəlif metod və üsulları tətbiq edərək idrak işlərinin təcrübəsində onları kiçik yaşlı məktəblilərə öyrətmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-çap, 2002, 620 s.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya: Dərs vəsaiti. Bakı: Qamma-serviz, 2003, 176 s.
3. Əmrahlı L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2010.
4. Rzayev B. Məktəblilərdə idrak proseslərinin fəallaşdırılması. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2000, 70 s.

5. Баранова Э.А. Диагностика познавательного интереса у младших школьников и дошкольников. М.: Речь, 2004, 219 с.

6. Р.Н. Джабраилова. Методы и методы, используемые в образовательном в образовательном процессе для формирования познавательных интересов младших школьников

Р.Н. Джабраилова

**Методы, используемые в образовательном в образовательном
процессе для формирования познавательных интересов младших школьников**

Резюме

В научной статье показано, что познавательные интересы являются важным фактором обучения младших школьников и важнейшим фактором формирования личности. Многие методы используются в учебной деятельности для изучения познавательных интересов младших школьников. Применение методов в учебном процессе способствует развитию творческих процессов младших школьников, а это положительно влияет на формирование познавательных интересов учащихся.

R.N. Jabrayilova

**Methods used in the educational process
for forming cognitive interests of junior school children**

Summary

The scientific article shows that cognitive interests are an important factor in the education of younger schoolchildren and the most important factor in the formation of personality. Many methods are used in educational activities to study the cognitive interests of primary schoolchildren. The application of methods in the training process helps the development of creative processes of young schoolchildren, and this has a positive effect on the formation of students' cognitive interests.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA UŞAQLARIN NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA OYUNLARIN ROLU

UOT 372.3/4

Fatimə Şahin qızı İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

E-mail: fatime1782@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. Z.Ə. Zeynalova,*
psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova

Açar sözlər: *nitq, nitq vərdişləri, oyun, vərdişlər, uşaq*

Ключевые слова: *речь, речевые привычки, игра, привычки, ребенок*

Key words: *speech, speech habits, play, habits, child*

Bizə məlumdur ki uşaqların intensiv inkişafının getdiyi dövr məktəbəhazırlıq dövrünü əhatə edir. Bu dövrdə onlar bir çox bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər ki, bunlardan ən əsası da nitq vərdişlərinə yiyələnmələridir. Bu dövr düzgün nitqin vaxtında mənimsənilməsi, eləcə də mənimsənilən nitqin aktivliyinin təmin edilməsi, uşağın dolğun lüğət ehtiyatının və nitqinin formalaşdırılmasının əsas şərtlərindəndir. Məktəbəqədər uşağın inkişafında nitqə xüsusi əhəmiyyət verilir, çünki ətrafımızdakı dünyanı dərk etmək üçün böyük imkanlar verən, nitq və yaxından əlaqəli düşüncədir. Bu da öz növbəsində digər psixi proseslərin vaxtında inkişafına müsbət təsir göstərir

Müasir dövrümüzün problemlərindən biri də uşaqların əvvəlki qədər ünsiyyətə girə bilməməsidir ki bu da öz növbəsində onların nitq vərdişlərinin formalaşmasına öz mənfi təsirini göstərir. Görkəmli rus pedaqoqu olan L. S. Vıqotski hesab edirdi ki, “nitqin köməyi ilə uşaq ilk dəfə öz davranışını mənimsəyə bilər, özünə kənardan baxır, özünü bir növ obyekt hesab edir. Nitq ona bu obyektə mənimsəməyə kömək edir”. Məhz buna görə də nitqin məktəbəhazırlıq dövründə inkişafı çox daha əhəmiyyətlidir. Məktəbəqədər yaş dövründə olan uşaqlarda əsas fəaliyyət oyundur. Ona görə də uşaqlarda vərdişlərin formalaşdırılmasında ilk növbədə oyundan istifadə etmək daha əlverişli hesab edilir. Oyunların bir növü olan söz və səs oyunları uşaqlar üçün həm faydalı həm də cəlbedicidir. Nitq oyunları uşaqların söz bazasının genişləndirilməsinə, aktiv lüğət bazasının yaranmasına, səslərin düzgün tələffüz edilməsinə kömək göstərir. Bununla yanaşı nitq oyunları uşaqların təfəkkürünün inkişafına, onların fonemik eşitmə qabiliyyətlərinin inkişafına da öz töhfəsini verir.

Dediyimiz kimi oyunlar uşaqların nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına kömək göstərən bir vasitədir. Buna misal olaraq bu oyunları nümunə göstərmək olar:

1. Cümləni tamamla:

Sıra ilə uşaqlar cümlələri tamamlayır

Ayılar qışda.....

Dovşan çox heyvandır.

Yayda hava olur.

Günəş çox.....

..... istəyirəm.

2. Cümlələri tamamla:

Ayılar qışda, canavar isə....

Limon..... çiyələk isə

Qışda..... yağır, payızda isə.....

Qurbağa sevir, pişik isə.....

Məktəbhazırlıq dövründə uşaqlarda sadə sözlərin onlara daha aydın olması ilə artıq sadə sözlərdən (iki sayda) mürəkkəb sözün yaradılması uşaqlara öyrədilir. Bunun üçün də müəyyən oyunlardan istifadə edilməsi işimizi daha da asandlaşdırır.

“Ayaq” və “qab”ından “ayaqqabı”

“Dəvə” və “quş”dan “dəvəquşu”

“Meşə” və “bəy”dən “meşəbəyi”

“İsti” və “ot”dan “istiot” və s

Söz ehtiyatının inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif oyunlardan istifadə olunur. Bunlara “söz torbası”, “Möcüzəli çanta”, “Bura... adlanır”, “Nə düzdür?” kimi oyunları aid etmək olar.

İlk növbədə söz ehtiyatının artırılması üçün oynanan oyunların əsas əhəmiyyəti uşaqlarda ilk növbədə passiv lüğət ehtiyatının toplanması daha sonra isə onun aktiv lüğətə keçirilməsindən ibarətdir. Bu dövrdə uşaqlarda passiv lüğətin toplanması dedikdə bu lüğətə ətrafdakı obyektlər, onların əlamət və xüsusiyyətləri, istifadə məqamlarını ifadə edən sözlər aid edilir.

“Bura... adlanır” oyunu istənilən məqamda və yerdə oynanılması mümkün olan oyunlardandır. Bu oyunu əsasən gəzintilərdə, evdə və məşğələ zamanı həyata keçirmək olur. Bu oyunda tərbiyəçi ümumi bir anlayış söyləyir, uşaq isə ona bir ad verir. Məsələn, yemək almaq üçün olan yer (market), çay içmək üçün yer (çayxana), uşaqların təhsil aldığı yer (məktəb) və s.

Məktəbəqədər uşaqlarda nitq vərdişlərinin inkişafında bir digər istiqamətdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasıdır. Burada əsas əhəmiyyət cümlələrin düzgün qurulması, çətin qrammatik formaları mənimsəmək, ədəbi nitqi başa düşmək üçün qrammatik nitq mədəniyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bütün bunlar uşaqlarda həm məktəb dövründə həm də daha sonrakı zamanlarda böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada da bir çox oyunlardan istifadə edilir.

“Şeir yazmaq” oyunu. Bu cür oyun 4-5 yaşlı uşaqlar üçün ismin daha çox əlverişlidir, çünki uşaqlardan təcrübə tələb edən bir oyundur. Bu oyunda uşaqlar ismin hallarından düzgün istifadəni öyrənirlər. Burada şeirlərin daxilində olan hal şəkilçili isimlərə diqqət yetirilir. Oyun sıxıcı olmasın deyərək komik şeirlərə müraciət etmək də olar.

Didaktik oyunlarla nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında üçüncü istiqamət isə səs mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün olan oyunlardır. Məktəbəqədər uşaqlarda ana dilinin normalarına uyğun olaraq səslərin tələffüzünün yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir ki, bu da öz növbəsində bütün səsləri qavramaq, sözlərdə işlətmək, səslərin səviyyəsinə və sürətinə nəzarət etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. Burada nitqdə olan ifadəlilik, məntiqi vurğu, intonasiyadan istifadə mövcuddur. Buraya daxil olan oyunlara “Söz silsiləsi”, “Bir söz de”, “Evləri doldururuq” kimi aiddir.

“Söz silsiləsi” oyunu

Oyun, eşitmənin düzgünlüyünü təmin etmək məqsədiylə aparılır. Oyunun qaydaları belədir:

Uşaqlar bir dairədə dururlar, lider bir söz söyləyərək oyunu başladır, topu oyunçuya atır. Top atılan iştirakçı əvvəlki sözün son səsiylə başlayan söz deyir və topu digərinə atır. Məsələn, ağac-canavar-rayon-novruz-zoğal-lalə-ərik və s. Oyunda sözlər təkrar edilməməlidir. Oyun söz tapmayana kimi davam edir.

“Bir söz de” oyunu

Bu oyunda da əsas məqsəd uşaqların eşitmə aparatının inkişafıdır. Bu oyunda yenə uşaqlar dairəvi bir şəkildə düzülür və lider bir heca söyləyir, söylənilən hecaya uyğun yeni bir söz söylənir. Sözlər iki hecadan ibarət olmalıdır.

Rabitəli nitqin inkişafına yönəlmiş didaktik oyunlar

Burada əsas mahiyyət uşaqlarda gözəl və axıcı nitqin inkişafıdır. Uşaqlar burada ardıcıl olaraq rabitəli bir şəkildə fikirlərini ifadə edə bilməlidir. Rabitəli nitq vərdişlərinin formalaşdırılması üçün istifadə edilən oyunlara aiddir:

“Exo”, “Bağban və çiçəklər”, “Kim daha çox hərəkətin adını çəkər?”, “Qeyri-adi mahnı”, “Sehrli kub”, “Reklam” və s

“Exo” – tərbiyəçi hər hansısa bir sait səsi yüksəkdən tələffüz edir və daha sonra uşaqlar yerlərində sakit səslə onu təkrar edirlər. Məsələn, müəllim ucadan Ə-Ə-Ə-Ə səsini söyləyir, uşaqlar isə sakitcə ə-ə-ə-ə deyər cavab verirlər. Bu oyunda eyni zamanda səslərin birləşmələrini də istifadə etmək mümkündür.

“Qeyri-adi mahnı” oyunu

Oyun zamanı uşaq ona tanış olan hər hansısa bit melodiya uyğun olaraq sait səsləri səsləndirir.

“Sehrli kub” oyunu

Oyunun qurulmasında adından da bilindi ki kimi hər tərəfində şəkil olan kuba ehtiyac var. Oyun zamanı uşaqlar zarları atır. Sonra o, yuxarı tərəfdə qalan şəkili təsvir etməli və müvafiq səsi ucadan tələffüz etməlidir. Məsələn:

Uşaq tərbiyəçi ilə birlikdə “burul, fırlan, yan üstə uzan” deyir və zərləri atır. Daha sonra çıxan şəkil təsvir edir (fil, təyyarə, maşın və s.). Ardınca isə çıxan rəsmi səsini təqlid edir.

Beləliklə belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, uşaqların məktəbəqədər dövründə, eləcə də məktəbəhazırlıq dövründə onların nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında (lüğət ehtiyatının genişləndirilməsi, rabitəli nitqin inkişafı, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşdırılması) oyunların əvəzsiz rolu vardır.

Problemin aktuallığı. İstər ənənəvi, istərsə də yeni təlim üsulunda dəyişməyən məsələlərdən biri məktəbəhazırlıq dövründə uşaqlarda nitq vərdişlərinin düzgün və səmərəli formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün hər dövr üçün uyğun olan yol oyunlardan istifadədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə məşğələlərdə və oyun saatlarında müxtəlif (didaktik, yaradıcı və s.) oyunlardan istifadənin nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına müsbət təsiri elmi olaraq göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatdan əldə olunan nəticə əsasında deyər bilərik ki, məktəbəhazırlıq qruplarında nitq vərdişlərinin formalaşdırılması işi zamanı oyunlardan istifadə onlarda əyanin və praktik şəkildə öz biliklərindən istifadə etmə və yeni bilikləri qazanmaya böyük kömək göstərir.

Ədəbiyyat

1. Y.Ş. Kərimov. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı: bağça tərbiyəçilərinə kömək. Bakı: Maarif, 1985.
2. T. Sadıqov, S. Abdullayev. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq vərdişlərinə xidmət edən didaktik oyunlar. Bakı. 2011.
3. Y.Ş. Kərimov. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 1997.
4. Y.Ş. Kərimov. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafının metodikası. Bakı, 2009.
5. Ş.A. Baxışova. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitq inkişafı. Bakı, 2011.
6. Z.Ə. Zeynalova Uşaq bağçalarının böyük qruplarında ətraf aləmlə tanışlıq prosesində uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi. Bakı, 1995.

Ф.Ш. Исмаилова**Роль игр в формировании речевых навыков детей в дошкольных группах****Резюме**

Нам уже ясно, что одним из важнейших вопросов в процессе подготовки детей к школе является формирование речевых навыков. И для реализации этого процесса используется множество инструментов, из которых игры более привлекательны для детей. Таким образом, можно прийти к выводу, что игры играют незаменимую роль в формировании речевых навыков детей (расширении словарного запаса, развитии связной речи, формировании грамматического строя речи) как в дошкольном, так и в дошкольном периоде.

F.Sh. İsmayılova**The role of games in the formation of children's speech habits in preschool groups****Summary**

It is already clear to us that one of the most important issues in the process of preparing children for school is the formation of speech habits. And to implement this process, many tools are used, of which games are more attractive to children. Thus, we can come to the conclusion that games have an irreplaceable role in the formation of children's speech habits (enlarging vocabulary, developing coherent speech, forming the grammatical structure of speech) in the preschool period as well as in the pre-school period.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2023

Təhsilin ümumi məsələləri

ÖYRƏNMƏ VƏ ÖYRƏNMƏYƏ QABİLLİK ANLAYIŞLARI

UOT 37

Türkan Umudvar qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistranı

E-mail: turkanmva776@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.f.d. dos. M. Əliyev,*
psixol.ü.f.d. dos. S. Heydərova

Açar sözlər: *öyrənmə, təlim, inkişaf, fəaliyyət, öyrənməyə qabillik*

Ключевые слова: *изучать, обучение, разработка, активность, способность учиться*

Key words: *learning, study, development, activity, ability to learn*

Öyrənmə insanın doğulduğu gündən başlayıb, ölümünə qədər davam edir. Hər birimiz dəyişən ətraf-mühitin tələblərinə uyğunlaşaraq adaptiv qabiliyyətlərimizi artırmaq məqsədilə öyrənmə səyləri ilə məşğul oluruq. Öyrənmə məlumat, bilik və bacarıqların qazanılması prosesidir. XX əsrin əvvəllərində psixologiyada öyrənmə anlayışı diqqət mərkəzində idi. İndiki dövrdə öyrənmə təhsil, idrak və inkişaf psixologiyası daxil olmaqla psixologiyanın bir çox sahələrində vacib fikir olaraq qalır. Öyrənmək üçün müxtəlif bilgilərlə qarşılaşmalı, ona nəzər yetirməli yeni öyrəndiklərimizi bildiklərimizlə əlaqələndirməli və yadda saxlamalıyıq. Məsələn, daha əvvəl etmədiyimiz bir işi etmək üçün hər hansısa videoya baxa bilərik və ya bir kitabdan məlumat əldə edə bilərik.

Elmdə fəal öyrənmə və passiv öyrənmə terminləri tez-tez istifadə olunur, bəs bu terminlərin mənası nədir? **Fəal öyrənmə** – haqqında əvvəlcədən məlumatımızın olmadığı bir işi və ya mövzunu praktik şəkildə öyrənməyimizdir [yəni üzərində iş apararaq]. **Passiv öyrənmə** – oxuyaraq, baxaraq, dinləyərək həyata keçirilir. Öyrənmə anlayışı haqqında bir çox mütəfəkkirin fərqli fikirləri vardır. Qales öyrənməni təlim və təcrübə nəticəsində ortaya çıxan davranış dəyişikliyi kimi təyin edir. Peelə görə, öyrənmə mühitin dəyişməsi nəticəsində insanda özünü göstərən dəyişiklikdir. Öyrənmə geniş anlayışdır və onun bir neçə növü var:

Motorlu öyrənmə: yaxşı bir həyat yaşamaq üçün qaçmaq, gəzmək, maşın sürmək və başqa gündəlik işlərimiz öyrənilməlidir. Bu işlər böyük ölçüdə əzələ harmoniyası tələb edir.

Şifahi öyrənmə: ünsiyyət zamanı istifadə etdiyimiz dillər, səslər, sözlər, rəqəmlər, işarələr və s. şifahi ünsiyyətə daxildir.

Prinsiplərin öyrənilməsi: prinsiplərə söykənən öyrənmə işi ən yaxşı formada təşkil etməyə kömək edir. Bu cür öyrənmə anlayışlar arasındakı əlaqəni izah edir.

Münasibətlərin öyrənilməsi: münasibət dedikdə, bura şəxslərarası münasibətlər ətrafda baş verən proseslərə münasibət və s. nəzərdə tutulur. Bu münasibətlər bizim davranışımızı çox böyük şəkildə formalaşdırır.

Öyrənmə bacarıqların mənimsənilməsinə, dünyagörüşünün inkişafına, düşüncə gücünün inkişafına, özünütəhsil bacarıqlarının möhkəmlənməsinə istiqamətlənmiş müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesidir. Öyrənmənin əsasını bilik, bacarıq və vərdislər təşkil edir. Bilik insanın reallığı ideyalar, qanunlar və anlayışlar şəklində əks etdirməsidir.

Qazanılmış biliklərin həyat həyat təcrübəsində nəzəri və praktik davranışları şüurlu və müstəqil formada həyata keçirməyə hazır olmaq bacarıq adlanır. Bacarıqlar vacib davranışların həyata keçirilməsində özünü göstərən, təkrar çalışma vasitəsilə yüksək səviyyəyə çatdırılan praktik fəaliyyətin bir hissəsidir. Öyrənmə daim inkişaf edən sosial prosesdir. Öyrənmə prosesinə yaşam ərzində qazanılmış təcrübənin başqasına ötürülməsi prosesi kimi baxmaq olar. Həm psixologiyada, həm də pedaqogikada öyrənmə birgə fəaliyyət, həm tədrisi həm də materialın öyrənilməsini özündə cəmləşdirən ikitərəfli proses adlandırılmağa başladı. Öyrənmə prosesinin quruluşunu aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- məlumatların ötürülməsi, bacarıqların mənimsənilməsi;
- uşaqların fəaliyyətinin təşkili;
- öyrədən və öyrənən arasında qarşılıqlı əlaqə;
- birgə əməkdaşlıq və yaradıcılıq fəaliyyəti.

Öyrənmə prosesinin səmərəli olması üçün bəzi prinsiplərə istinad etməsi zəruri məsələlərdəndir. Bu prinsiplərə daxildir: sistemlilik prinsipi, elmilik prinsipi, həyat və öyrənmə arasındakı əlaqə prinsipi, əlçatanlıq prinsipi, fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi, güc prinsipi və s. **Sistemlilik prinsipi** - öyrəniləcək məlumat elə şəkildə təqdim edilməlidir ki, fikirlər bir-birini tamamlasın, bir məlumat digərinin davamı olsun. **Elmilik prinsipi** – ötürüləcək məlumatların elmi mənbəyinin olmasını nəzərdə tutur. **Həyat və öyrənmə arasındakı əlaqə prinsipi** - belə izah etmək olar, əgər öyrəndiyimiz bir məlumat hər hansısa işin təşkilində işə yaramayacaqsansa, onu öyrənməyimiz bizə bir şey qazandırmır, əksinə, əldə etdiyimiz məlumatı istifadə edə biləcəyiksə bu artıq bizim üçün yararlı proses olur. **Əlçatanlıq prinsipi** – biliklər hər bir şəxsin əqli inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır və lazım olduğu zaman əldə edə bilməlidir. **Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi** - məlumatlar hər bir şəxsin yaşına, anlama səviyyəsinə, fərdi bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır. **Güc prinsipi**-qazanılmış məlumatlar şəxsin yaddaşında uzun müddət qalmalıdır və onu öz fəaliyyətinə tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Öyrənmə ifadəsi çox zaman pis təcrübələrlə əlaqələndirilir. Məsələn, məktəbdə və ya universitetdə oxuyanda imtahan stressi, yeni mühitə adaptasiya olmaq və etmək istəmədiyimiz başqa şeylərlə biz ancaq pis nələrisə öyrəndiyimizi düşünürük. Əslində isə həyatımız boyu həm pis, həm yaxşı şeyləri öyrənirik və başa düşürük ki, öyrənmək elə bizim əsas həyat vəzifəmizdir. Öyrənməyi dayandırsaq və bizi maraqlandıran mövzular haqqında sual verməsək, artıq inkişaf etməyəcəyik və daim olduğumuz mövqedə qalacağıq. Əgər bir insan öyrənməni dayandırsa deməli o nə keçmişindən dərs alıb, nə də gələcəyi üçün çalışır. Son illərin statistikasına nəzər yetirsək, öyrənən və müxtəlif sahələrdə inkişaf edən insan kapitalının necə artdığına şahid olarıq. Özünü inkişaf etdirən və öyrənən insanların digərlərindən hər zaman bir addım öndə olduğunu deməyə isə ehtiyac yoxdur, çünki bu fərq hiss olunacaq dərəcədədir.

Öyrənmə sözünü bir neçə mənada başa düşmək olar. İlk ağıla gələn yeni şeylərlə tanış olmaqdır başqa sözlə desək öyrənmə dəyişiklikdir. XXI əsrdə yeni şeylər öyrənmək istədiyimiz məlumatları əldə etmək çox asandır. Bunun üçün etməli olduğumuz əsas şey doğru öyrənmə vasitələrini və resurslarını tapmaqdır. Həm onlayn həm də əyani şəkildə öyrənmə hazırkı dövr üçün çox sadədir. Onlayn şəkildə öyrənmək üçün müxtəlif proqramlardan istifadə etmək, videolar izləmək olar və onlayn kurslara qoşulmaq olar.

Öyrənmək vacibdir və yaşdan asılı olmayaraq həmişə mənə kəsb edir. Bununla bağlı bir sitata nəzər yetirək: ‘Öyrənmək cərəyana qarşı avarçəkmə kimidir. Əgər onu dayandırsan geri çəkiləcəksən. Öyrənmə haqqında indiyə qədər bir sıra nəzəriyyə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Öyrənmənin assosiativ-refleksiv konsepsiyası haqqında qısa şəkildə bunu deyə bi-

lirik, bu konsepsiya insan psixikasının inkişafının iki müxtəlif fundamental prinsipini həyata keçirir: problemin həlli prinsipi və öyrənmədə fəaliyyət prinsipi. Öyrənməyə dair başqa nəzəri yanaşmalar da var. Uşaqlarda öyrənmə bacarıqlarının inkişafı onların təfəkkürü və idrak fəaliyyəti daxil olmaqla psixi proseslərin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. İdrak fəaliyyəti uşaq şəxsiyyətinin inkişafında əsas rol oynayır və məqsədə nail olmağa istiqamətlənən fəaliyyətlərin səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır. Eyni zamanda təfəkkür idrak fəaliyyətində özünü göstərən hissi idrakdan istifadə etməklə əşya və hadisələrin xassələrini, əlamətlərini öyrənmək və onlar arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş ali idrak prosesidir.

Təlimə konstruktiv yanaşma bilik əldə etmə prosesi, öyrənmə, öyrənmə üçün lazım olan mühitin optimallaşdırılması prosesi ilə əlaqələndirilir, ənənəvi fəaliyyət üsulu isə biliklərin passiv mənimsənilməsini özündə əks etdirir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki öyrənmə fərqli kontekstlərdə və perspektivlərdə baş verməlidir. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki tədqiqat mövzusu konkret vəziyyətə bağlanmamalıdır. Yəni ən yaxşı şəkildə eyni məzmun fərqli kontekstlərdə öyrəniləndikdə və fərqli mövqelərdən baxıldıqda əldə edilir. Bilik bacarıqlar öyrənilib müxtəlif üsullarla tətbiq olunmalıdır.

Öyrənmə anlayışı haqqında danışdıqda öyrənməyə qabillik anlayışı da ortaya çıxır. Hər bir insanda bu qabiliyyət az da olsa inkişaf etmiş olur amma onun hansı səviyyədə qalacağı insanın özündən asılıdır. İlk olaraq insan onu edə biləcəyinə inanmalıdır. Başa düşmək lazımdır ki, beynimizin öyrənə biləcəkləri məhdud deyil. Beynimiz daim dəyişir, inkişaf edir. Beynimiz əsaslı formada yenidən qurula bilər və o daim açıqdır, yeni məlumatlar əldə etməyə və əlaqələri gücləndirməyə hazırdır. İkincisi, münasibətləri dəyişdirərək öyrənmək. Anlamaq lazımdır ki, yeni şeyləri öyrənmək heç də həmişə anadangəlmə qabiliyyətlə əlaqəli deyil bu həm də insanın öz səyi ilə əlaqələndirilməlidir. Ətraf-mühit və baş verənlər haqqında düşüncə tərzimiz dəyişdiyində, yeni və müxtəlif bacarıqları öyrənmək üçün motivasiyamız artır.

Daha sonra problemlərə baxmayaraq öyrənmə haqqında danışa bilərik. Əgər çalışdığımız və ya oxuduğumuz yerdə ancaq rahatlıq zonasında qalsaq, öyrənmək, inkişaf etmək və hər hansı bir işi yerinə yetirmək qabiliyyətimiz məhdudlaşacaq. Fərqli və problemlərlə əhatəli bir mühitdə olduqda bəzən səhvlər də edirik, ancaq bu bizi zəiflətmir, əksinə, problemləri həll etməyi öyrənir və bu sahədə daha güclü olur. Öyrənmək və daim inkişaf etmək üçün rahatlıq zonamızdan kənara çıxmalıyıq. Müxtəlif yollarla öyrənmək, bizə standartlardan kənara çıxmağa kömək edir. Öyrənmə üsulları nə qədər yeni olarsa, bu inkişaf üçün daha səmərəlidir.

Öyrənmənin inkişafına təkan verən başqa bir məsələ də kollektiv fəaliyyətdir. Başqaları ilə birlikdə öyrənmə daha maraqlı və diqqət cəlb edir. Qrup üzvləri ilə birlikdə öyrənərkən və yeni bacarıqlar qazanarkən bir-birinizin işinə fikir bildirə və dəstək ola bilərsiniz. Çünki eyni bir işə hər bir şəxsin fikri müxtəlifdir və hər fikir bir-birindən fərqli və maraqlıdır. Yeni bilik və məlumatları yadda saxlamaq çətindir, onları bir yerə qeyd edə bilərik və öz sözlərimizlə həmin məlumatları dəyişdirərək daha asan yadda saxlaya bilərik. Uzun-uzun cümlələri qeyd etmək əvəzinə, əsas mənanı ifadə edən bir neçə sözü qeyd etmək daha məqsədəuyğundur. Bu prosesdə öyrənmə daha effektiv olur.

Öyrənmənin uğurlu olmasını ortaya çıxaran amillər uşaqların öyrənməyə qabiliyyətində daxili və xarici amillər kimi özünü göstərir. Öyrənməyə qabiliyyəti zehni inkişafı qarışdırmaq olmaz. İnsanın yaşının artmasıyla bərabər zehni inkişaf da yüksək səviyyəyə çatır amma öyrənməyə qabillik uzun zaman eyni səviyyədə qala bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki öyrənməyə qabillik şəxsin təlim zamanı bilik bacarıq və vərdisləri əldə etməsinin xüsusiyyətlərinin fərdi göstəricilərindən ibarətdir.

Qeyd etdik ki, öyrənməyə təsir edən bir sıra daxili və xarici amillər var. Öyrənmənin daxili amillərinə diqqəti aid etmək olar. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, bir müəllimin dərstdə şagirdlərin diqqətini cəmləşdirə bilməməsi, ötürülən informasiyaların mənimsədilməməsi deməkdir. Beləliklə, diqqət öyrənmənin nailiyyətini təşkil edən əsas amillərdən biri kimi özünü göstərir. Təlim vasitələri fərqli formada ifadə edilir məsələn sözlü əşyavi obrazlı və simvolik. Məlumatın çətinlik dərəcəsi öyrənmənin uğurlu olmasına əsaslı təsir edən amillərdən biri hesab olunur. Öyrəniləcək materialın əhəmiyyətlik dərəcəsi fərqli sahələrə görə dəyişir. Bir sözlə əldə etdiyimiz material bizə heç bir şəkildə faydalanmağa imkan vermirsə deməli onu öyrənmək doğrudan da mənasız olacaq. Anlaşıqlılıq səviyyəsi yuxarı olan materiallar uzun zaman yadda qalması ilə seçilir. Öyrəniləcək materialın strukturu isə yeni və köhnə arasındakı əlaqənin hansı şəkildə formalaşdığını ortaya çıxarır. Emosionallıq dedikdə isə materialın nə qədər diqqət çəkən olması ilə bağlıdır və bu amil uşaqların öyrənmə həvəsinin artmasına şərait yaradır.

Problemin aktuallığı. Öyrənmə bacarıqların mənimsənilməsinə, dünyagörüşünün inkişafına, düşünmə gücünün inkişafına, özünütəhsil bacarıqlarının möhkəmlənməsinə istiqamətlənmiş müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi proses olmaqla onun inkişafına təkan verən məsələlər də aktuallığı ilə seçilir.

Problemin elmi yeniliyi. Öyrənmənin növləri, öyrənməyə qabiliyyətin psixoloji məzmun və mahiyyəti, öyrənməyə təsir edən bir sıra daxili və xarici amillər araşdırılmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərneşr 1981.
2. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
3. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
4. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı, 2008.
5. Əizov Q.Q. psixologiya. Bakı, 2003.

Т.У. Мамедова

Понятия обучения и способности к обучению

Резюме

Обучение – это внутренняя деятельность и навык развития. каждый может наблюдать результаты обучения у себя и других. Обучение – это процесс, который постоянно происходит и состоит из собственных усилий человека.

T.U. Mammadova

Concepts of learning and learnability

Summary

Learning is an internal activity and a development skill. Everyone can observe the results of learning in themselves and others. Learning is a developmental process that is constantly in action and consists of the individual's own effort.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

PEDAQOJİ PROSES TƏHSİL PROSESİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN MÜHÜM AMİL KİMİ

UOT 37.

Lalə Asif qızı Nəcəfova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

E-mail: necefovalale37@gamil.com

Rəyçilər: *ped..e.d. H.B. Bayramov,*
psixol.ü.f.d., dos. U.M. Qəzvini

Açar sözlər: *təhsil, təlim, tərbiyə, müəllim, şagird, sinif-dərs sistemi*

Ключевые слова: *образование, обучение, воспитание, учитель, ученик, классно-урочная система*

Key words: *education, training, upbringing, teacher, student, classroom-learning system*

Pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji proses anlayışı bu şəkildə təqdim olunur. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müəllimlərlə şagirdlərin qarşılıqlı təsirinə pedaqoji proses deyilir. Pedaqoji prosesə bu şəkildə də tərif vermək olar. Pedaqoji proses tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı prosesinin məcmusudur. Bu anlayışı elmə ilk dəfə rus pedaqoq R.F. Kapterev gətirmişdir. “Şəxsiyyətin özünü inkişaf və daxili qüvvələri əsasında sosial ideala uyğun hərtərəfli təkmilləşməsi” kimi müəyyənləşdirir, daxili pedaqoji prosesi orqanizmin və mühitin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan insanın özünü inkişafı prosesi kimi qəbul edirdi. (25, s. 339).

Pedaqoji proses tam və mürəkkəb sistemdir. Pedaqoji proses həm də altsistemlərdən ibarətdir: təlim prosesi, təhsil-tərbiyə prosesi, formalaşma prosesi, inkişaf prosesi, müəllimlərlə şagirdlərin əməkdaşlığı prosesi və s. Bütövlükdə isə pedaqoji proses təhsil sistemi, məktəb, sinif, tədris məşğələləri hər biri ayrı-ayrılıqda altsistem kimi çıxış edir. Qeyd etdiyimiz altsistemlərin hər biri müəyyən şəraitdə fəaliyyət göstərir. Məsələn təbii-coğrafi, ictimai, mədəni və s şəraiti qeyd edə bilərik. Təhsildə keyfiyyətin göstəricisi pedaqoji prosesin təşkili səviyyəsidir. Təhsilin məzmunu, təlimin quruluşu, tərbiyənin xarakteri elə müəyyən olunmalıdır ki, milli maraqlarımıza uyğun gəlsin, dövlətin təhsil qarşısında qoyduğu tələblərə cavab versin. Pedaqoji proses elə təyin olunmalıdır ki, onun sonunda doğrudan da övladlarımızın maraqları olan fəaliyyət sahəsi üzrə həqiqi biliyə, yaradıcı təfəkkürə yiyələnmiş olsunlar. Seçdiyi fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, tarixi, fəlsəfi, ictimai biliklərə yiyələnsinlər ki, beynəlxalq rəqabətə cavab verə bilsinlər. Qeyd etdiyimiz bu cür təhsili verə bilmək üçün ilk növbədə təhsil verənlərin (ali pedaqoji kadrların) hazırlıq prosesi diqqətə alınmalıdır. Pedaqoji prosesin idarə edilməsi son nəticədə keyfiyyətin yüksəldilməsinə xidmət etməli və aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınmalıdır. 1. Pedaqoji prosesin keyfiyyəti; 2. Tədris-təlim şəraitinin keyfiyyəti; 3. Alınmış nəticələrin keyfiyyəti; 4. Müəllimin səriştəliliyi; 5. Təhsilin məzmunu; 6. Səmərali tədris metodları və yeni pedaqoji texnologiyalar; 7. Əlverişli tədris mühiti; 8. Məktəbin maddi-texniki bazası; 9. Məktəb və ailənin qarşılıqlı fəaliyyəti; 10. Şagirdlər üçün pedaqoji mühitin yaradılması; 11. Pedaqoji prosesdə şagirdlərin motivasiyası və stimullaşdırılması.

Pedaqoji prosesin daha güclü olması üçün Y.A. Komenski sinif-dərs sistemini yaratmışdır. Pedaqogika tarixində sinif-dərs sistemi onun adı ilə bağlıdır. Komenskinin didaktikasını təbiətə müvafiq pedaqogika adlandırırlar. O, orta əsr pedaqogikasının bir çox ənənələrini rədd etmiş, tərbiyənin yeni təbii qanunlarını axtarmışdır. O, bu qənaətə gəlmişdir ki, tərbiyə təbiətə müvafiq ol-

malıdır. O, fərdi təlimin əleyhinə çıxmış, dərslər-sinif sisteminin, birgə təlimin zəruriliyini sübut etməyə çalışmışdır. Komenski yalnız nəyi öyrətmək və nəyi öyrənməyi deyil, həm də necə öyrətmək və necə öyrənmək yollarını da göstərmişdir. O, deyirdi ki, uşaq biliyi köhnə məktəbdəki kimi sxo-lastik kitablardan mexaniki əzbərləmə yolu ilə deyil, şüurlu olaraq, ətraf mühitdən götürülməlidir. Əşyalar haqqında özgələrinin müşahidələrini deyil, əşyaların özünü öyrənməlidir. Pedaqoq təlim nəzəriyyəsinin qarşısında hamıya hər şeyi öyrətmək kimi böyük məqsəd qoymuşdur. Y.A. Komenski təlim prinsiplərinin mahiyyətini izah edərək, aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1) əyanilik; 2) şüurluluq; 3) biliklərin möhkəmləndirilməsi; 4) sistemlilik və ardıcılıq; 5) gücəməvafiqlik;

Y.A. Komenski əyanilik prinsipini müəllimlər üçün "Qızıl qayda" adlandıraraq yazırdı. O, hər bir xalqın gələcəyini və rifahını yeniyetmələrin düzgün tərbiyəsində görürdü. Y.A. Komenski uşaqların tərbiyəsində nümunəyə böyük əhəmiyyət verir və deyirdi: O, biliyin möhkəmlənməsində təmrinlərin roluna üstünlük vermiş, təkrarın əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Əyani seyrdən anlayışa, anlayışdan yadda saxlamaya, nitqdən ifadəyə və əməli fəaliyyətə Komenskinin didaktikasının ardıcılığı belədir. O, məktəbi insanlıq, humanizm, əməksevərlik tərbiyə edən iş emalatxanası adlandırmışdır. O, elə məktəblər açmağı tələb edirdi ki, orada hər iki cinsdən olan bütün gənclər bir yerdə elmləri öyrənə bilsinlər. Məktəbin əsas vəzifəsi cəmiyyətdə ümumi müdrikliyi yaymaqdan ibarətdir. Dərs sinif sistemi ilə onlarca şagirdləri eyni vaxta, eyni material üzərində dərs təşkil edilirdi. Komenskinin təklifi üzrə bütün şagirdlər dərs ilini eyni vaxtda başlayıb, eyni vaxtda qurtarmalı, məktəbə qəbul ildə bir dəfə, payızda olmalı, dərs ili 4 rübə bölünməli, dərs ilinin sonunda sinifdən-sinfə keçirmə imtahanı olmalı, dərs günü səhərdən başlamalıdır. Ana dili məktəbində 4 saat, orta məktəbdə 6 saat məşğul olunmalıdır.

Problemin aktuallığı. Məqalə pedaqoji prosesin təhsil prosesini şərtləndirən amil kimi və pedaqoji prosesin daha güclü olması ilə bağlı Y.A. Komenskinin sinif-dərs sistemi aktualıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə pedaqoji proses təhsil prosesini şərtləndirən amilə və sinif-dərs sisteminə həsr olunub.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Ali pedaqoji kadrların pedaqoji prosesdə rolunu və dərsi təhsilənlərin hansı səviyyədə təhsil alması baxımından məqalə praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədən gənc tədqiqatçılar, magistrantlar yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov F.M., İmamverdiyeva N.B., Şıxəliyeva İ.V. Pedaqogika (Nəzəri və əyləncəli pedaqogika). Bakı: Sabah, 2015.
2. Allahverdiyeva F., Tağıyeva S. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 408 s.
3. Əhmədova A. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji proses və onun səmərəli idarə olunmasına rəhbərlik. 2019, № 4.
4. <https://azkurs.org/komenski-felsefesi.html>

Л.А. Наджафова

Педагогический процесс как важный фактор, определяющий образовательный процесс

Резюме

Педагогический процесс должен строиться на взаимодействии педагога (учителя) и ученика (обучающихся). Создание системы школы и образования будет способствовать воспитанию будущих поколений в духе гуманизма.

L.A. Nacafova

Pedagogical process as an important factor determining the educational process

Summary

The pedagogical process should be based on the interaction between the teacher (teacher) and the student (learner). The creation of a school and education system will help to educate future generations in the spirit of humanism.

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2023

FƏAL TƏLİMDƏ ÖYRƏDİCİ VƏ İNKİŞAFETDİRİCİ TƏLİM MÜHİTİNİN ROLU

UOT 37.01

Şölə Firdovsi qızı Mustafayeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
E-mail: sholamustafayeva27@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. F.M. Allahverdiyeva,*
ped.ü.f.d., dos. P.M. Həsənova

Açar sözlər: *fəal təlim, öyrədici mühit, inkişafetdirici mühit, informasiya mühiti*

Ключовые слова: *активное обучение, образовательная среда, развивающая среда, информационная среда*

Key words: *active learning, educational environment, developing environment, information environment*

Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal təlim metodu müəllim üçün dərslərin keyfiyyətini artırmaq üçün vacib bir vasitədir. Bu metod şagirdlər üçün dərsləri çox maraqlı və cəlbədicidir. Fəal interaktiv təlim həm təlimin məzmununun öyrənilməsini, həm də bu məzmunun tətbiqini daha səmərəli edir, şagirdlərin dərslərə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır. Şagirdlərin öyrənməyə həvəsi və nailiyyətləri artdıqca, müəllimin də fəaliyyəti yüngülləşir. Lakin bu o demək deyil ki, müəllimin zəhməti azalır. İnteraktiv təlim əslində dərslərin hazırlanması və idarə edilməsi üçün müəllimdən böyük zəhmət, işgüzarlıq və yaradıcılıq tələb edir: “Müasir təhsil dedikdə ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid başa düşülür. Bu ənənələrdən köklü surətdə fərqlənən innovasiyalara istiqamətlənmək, sosial həyatın dünyəvi xarakter daşması, ardıcıl inkişaf, insan fərdinin özünü reallaşdırması yönündə daha fəal olması, əsasən rəşional dəyərlərə üstünlük verilməsi, kütləvi təhsil və mədəniyyətin, təşəbbüskarlığın həyat tərzinə çevrilməsidir” (1).

Məktəb təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, interaktiv təlim metodlarından hər bir mövzunun tədrisində istifadə etmək məsləhət görülür. Dərslərdə qarşıya qoyulmuş məqsəd, şagirdlərə veriləcək bilik, bacarıq və vərdişlərin məzmunu, xarakteri, inteqrasiya imkanları, şagirdlərin hazırlığı, yerli şərait, məktəbin maddi bazası nəzərə alınmaqla interaktiv priyomlara müraciət edilməlidir.

Deyilənlərdən məlum olur ki, fəal təlim metodları təlimin keyfiyyətini xeyli dərəcədə yüksəldir, şagirdlərdə yeni idraki və əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır. İnteraktiv metodlarla keçilən dərslərdə şagirdlərdə hər şeyi bilmək həvəsi, təşəbbüskarlıq yüksəlir, onların öyrənmə fəallığı, təlimin keyfiyyəti və səmərəliliyi artır, nəticədə mexaniki yaddaş deyil, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir.

Fəal təlim bilik, bacarıq, təcrübə və vərdişlərə yiyələnməyə, cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual təfəkkürün, müstəqil çalışma, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir.

Fəal təlim üsulları o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, şagirdlər üçün müasir tələblərə cavab verən öyrədici mühit yaradılsın. Bəzən belə başa düşülür ki, fəal təlimdə öyrədici və inkişafetdirici mühit təlimə İKT-nin yaxından tətbiq olunan mühitdir. Əslində öyrədici mühit üç komponentdən ibarətdir:

1) sosial-psixoloji;

2) informasiya mühiti;

3) əşyavi mühit.

Sosial-psixoloji mühit: bu şagirdin digər insanlarla və öz daxili aləmi ilə qarşılıqlı münasibətidir. Əməkdaşlıq, açıqlıq, bir-birini başa düşmə və köməklik mühiti təlimin təsirini artırır, təlim prosesinə emosionallıq verir, şagirdləri sözün əsil mənasında məktəbə doğru çevirir.

İnformasiya mühiti: informasiya mühiti məlumat mənbələrinin bütün kompleksini öz tərkibinə daxil edir. Adətən məlumat mənbələrinin çox dar dairəsindən istifadə edilir. Təəssüf ki, bir çox hallarda müəllim və dərş vəsaiti yeganə məlumat mənbəyi kimi çıxış edir. Bir çox məlumat mənbələrindən istifadə edilməməsi (bədi, ensiklopedik, elmi-populyar ədəbiyyat, müşahidə, televiziya, kino, mətbuat və s.) təlim prosesini kasıblaşdırır, onu bir çox boyalardan məhrum edir, müəllim və şagird arasında sərbəstliyin itməsinə səbəb olur.

Əşyavi mühit: əşyavi mühitin tərkibinə maddi-texniki resursların tam kompleksi daxildir. Bunlar aşağıdakılardır:

– məktəb əşyavi mühiti: dərşliklər, didaktik vəsaitlər, texniki avadanlıq, stendlər və s.;

– təbii mühit: canlı və cansız təbiət;

– yaşayış mühiti: ev, məişət, maddi mədəniyyət və s.

Tədris prosesində məktəb əşyavi mühitindən daha geniş istifadə olunur. Məktəb binasının divarlarında uşaqların öyrənmə motivasiyasını stimullaşdıran stendlər (əyani və məlumatverici), uşaq işlərinin sərgisi, qəzetlər asılır. Təəssüflər olsun ki, təbiət mühitinin imkanlarından təlim prosesində çox az istifadə olunur. Açıq havada dərşlər və ekskursiyalar sisteminin işlənilib hazırlanması, təbii mühitin öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif tapşırıq və məşğələlərin tədris proqramına daxil edilməsi vacibdir.

Fəal təlim metodları ilə keçirilən dərşlərdə şagirdlərin inkişafını (və ya inkişaf səviyyələrini) B. Blumun tansonomiyası ilə müəyyən etmək olar:

1. Biliklərin mənimsənilməsi bacarığı: bura öyrəniləcək materialın konkret faktlardan bütöv nəzəriyyələrə qədər yadda saxlanması, ifadə edə bilməsi daxildir.

2. Dərşetmə bacarığı: öyrəndiyi materialı şərh etməsi, hadisələrin gələcək inkişafı ilə bağlı məntiqli fikirlər söyləməsi.

3. Təbiiqetmə bacarığı: öyrəndiyi materialın məzmununu konkret şərait və vəziyyətdə tətbiq edə bilməsi.

4. Təhlilətmə bacarığı: öyrəndiyi materialı tərkib hissələrinə ayırmaqla strukturunu müəyyən etməsi.

5. Sintez etmə bacarığı: elementləri kombinə etməklə tamamı alması.

6. Qiymətləndirmə bacarığı: öyrəndiyi materialın əhəmiyyətini müəyyən edə bilməsi.

İnteraktiv təlim prosesində ilk baxışdan elə görünə bilər ki, müəllim sinifdə fəal rol oynamır. Əslində isə müəllim şagirdi ruhlandırır, ona özünü tapmaqda kömək edən “yaradıcıya” çevrilir.

İnteraktiv metodlar müəllimin təkə başqalarını öyrətməsinə deyil, onun özünün də öyrənməsinə, daha yaradıcı və enerjili pedaqoq olmasına imkan verir.

İnteraktiv təlim metodları həmçinin sinif otağının həmişəki tərtibatından, məşğələlərin təşkilinin adət etdiyimiz qaydasından imtina olunmasını tələb edir. Şagird masalarının sinif otağında yerləşdirilməsinin dörd əsas forması vardır:

1. “Sinif” forması – ənənəvi qayda .

2. “Kafe” forması (“Diskussiya klubu”).

3. “Ü” hərfi formasında sinif.

4. “Dairə” formasında sinif.

İnkişafetdirici mühitin daxili (müəssisənin daxili mühiti) və xarici (müəssisənin həyətiani sahəsi) olmaqla iki tipi mövcuddur:

Daxili inkişafetdirici mühit: fəaliyyət mərkəzləri belə mühitin yaradılması üçün əsas vasitədir. Belə mühit uşağın maraq (müxtəlif mərkəz və materiallar) və ehtiyaclarına (uşağın fəaliyyət mərkəzini seçmək imkanı) uyğun təlimin təcrübədə həyata keçirilməsinə imkan verir.

Xarici inkişafetdirici mühit: təhsil müəssisəsinin sahəsi daxili məkanda mümkün olmayan imkanları təmin etməlidir.

– Uşaq və böyüklər arasında ünsiyyət və əməkdaşlığın yaradılması imkanı;

– Uşaqların motor fəaliyyəti imkanı; fərdi fəaliyyət üçün fürsət.

Əşyavi-məkan mühiti inkişaf etdirilməklə aşağıdakılar təmin edilməlidir:

– Müxtəlif təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi;

– İnküziv təhsil üçün zəruri şərait;

– Təhsil fəaliyyətinin həyata keçirildiyi milli-mədəni və iqlim şəraitinin nəzərə alınması;

İnkişaf edən əşyavi-məkan mühiti üçün aşağıdakılar təmin edilməlidir:

– Uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.

Təhsil məkanının inkişaf edən təhsil mühiti kimi çıxış etməsi üçün ona daxil edilən komponentlərin qarşılıqlı təsiri zamanı müəyyən xüsusiyyətlər əldə edilməlidir:

– Təhsil strukturlarının şəxsiyyət, ətraf mühit və cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına uyğun olaraq sürətlə yenidən qurulma qabiliyyətini ifadə edən çeviklik;

– Daxil edilən elementlərin fəaliyyətində qarşılıqlı fəaliyyət və ardıcılıq vasitəsilə ifadə olunan davamlılıq;

– Əhalinin təhsil xidmətlərinə olan tələbatına uyğun olaraq inkişaf mühitinin dəyişilməsini nəzərdə tutan variativlik;

– Ona daxil edilən strukturların qarşılıqlı fəaliyyətinin gücləndirilməsi vasitəsi ilə tərbiyə məsələlərinin həllini təmin edən integrasiya.

Problemin aktuallığı. Təlim təlim müasir təhsil sisteminin bütün mərhələləri üçün prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilməkdədir. Məqalədə fəal təlimin inkişaf etdirilmə imkanları məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Təlim prosesinin yeni standartlar əsasında inkişaf etdirilməsi interaktiv təlim metodlarından yararlanma məqalənin elmi yeniliyi üçün zəmin yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən müddəalar fəal təlim öyrədici və inkişafetdirici təlim mühiti özlüyündə praktik və tətbiqi baxımdan məktəb təcrübəsində istifadə üçün geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Technology, Innovation, and Education (TIE) Program: [Electronic resource] / Harvard Graduate School of Education. – Cambridge, 2020.

2. <https://www.gse.harvard.edu/masters/tie>

3. <https://kafkazh.com/tedris-prosesinde-oyredici-muhitin-teskili/>

4. <https://www.eudi.az/meqale/etrafli/281>

5. <https://azedu.az/az/news/54538-nazir-mektebeqeder-tehsil-proqramini-tesdiqledi-kurikulum-yenilendi->

6. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/8178/ya%C5%9F-v%C9%99-pedaqoji-psixologiya.html>

Ш.Ф. Мустафаева

**Роль обучающей и развивающей обучающей
среды в активном обучении**

Резюме

Активные методы обучения значительно повышают качество образования, формируют у учащихся новые познавательные и нравственные качества. Однако реализация активных методов обучения тесно связана с организацией развивающей и воспитательной среды в педагогическом процессе. В статье рассматриваются способы организации развивающей среды как принципа активного обучения и обосновывается его важность.

S.F. Mustafayeva

**The role of the learning and developing learning
environment in active learning**

Summary

Active teaching methods significantly improve the quality of education, form new cognitive and moral qualities in students. However, the implementation of active teaching methods is closely related to the organization of the developing and educational environment in the pedagogical process. The article discusses ways to organize a developing environment as a principle of active learning and substantiates its importance.

Redaksiyaya daxil olub: 10.09.2023

PEDAQOJİ İNNOVASIYALAR VƏ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALAR MÜASİR TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİ YÜKSƏLDƏN MÜHÜM AMİL KİMİ

UOT 37.01

Arzu Əli qızı Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: arzu.ahmadova880@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. P.M. Həsənova,*
ped.ü.f.d. N. İsmayılova

Açar sözlər: *pedaqoji innovasiya, pedaqoji texnologiya, optimallaşdırma, yaradıcı təfəkkür, fəal təlim, nəzəri aspekt, praktik aspekt, yaradıcı şərait, intensiv yol, ekstensiv yol, müasir təhsil.*

Ключевые слова: *модернизация образования, научно-технический прогресс, современное образование, профессиональная компетентность*

Key words: *modernization in education, scientific and technical progress, modern education, professional competence*

İnnovasiya (lat. *Innovato* – yenilənmə deməkdir) texnika və texnologiyanın yeni növlərini təmin edəcək bir proses kimi vəsaitlərin iqtisadiyyatda yerləşdirilməsidir. İnnovasiya başqa sözlə, həmçinin yüksək səmərəlilik və tərəqqi məqsədilə yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsinin və ya təkmilləşdirilmiş halının cəmiyyətə təqdim edilməsidir. Müasir dövrdə innovasiyanın kateqoriyalaşdırılması və onun dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi “İnnovasiya matris”i əsasında tam şəkildə həyata keçirilir. Mahiyyət etibarilə dörd sektordan (sırası ilə inqilabi, dəstəkləyici, bəsit və dağıdıcı innovasiya) ibarət olan matris innovasiyaya zərurət duyulan sahə ilə bu zərurəti şərtləndirən problem arasındakı mühüm əlaqələri tədqiq edir. İnnovasiya kortəbii bir proses olmadığından, onun ləbüdlüyünün ölçülməsi və mümkün nəticələrinin səmərəlilik baxımından qiymətləndirilməsi nəticə etibarilə müvəffəqiyyət üçün müstəsna bir əhəmiyyət kəsb edir. Geniş mənada innovasiya elmi-texniki, intellektual potensialı səfərbər edərək, səmərəliliyi və digər iqtisadi fərqlənmələrə nail olmanı əhatə edən tədbirlərin tam sistemidir.

Texnologiya – istehsalı sferasında və idarəetmədə yeniliyi ifadə edən latın mənşəli isim kimi, innovasiya isə yeniləşmə mənasında şərh olunur. Məqsədyönlü, dəqiqləşdirilmiş, kollektiv nəticənin məhsulu olaraq innovasiyanın məramı daha çox praktiki tətbiq səciyyəlidir, iqtisadi inkişafın ölçüsü artdıqca innovasiya anlayışı daha məzmunlu əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiya əvvəllər yalnız texnologiya sferası ilə məhdudlaşdırsa, müasir zamanda o, istehsalın idarə olunmasının təşkilati metodlarını da öz əhatə dairəsinə qatmışdır. İnnovasiya, yəni yenilik pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına (“in” – daxili deməkdir) baş verir. İnnovasiya həmçinin keyfiyyətə təkmilləşmiş pedaqoji sistemdə vəhdət halında götürülmüş ideyalar, proseslər, vasitələr və nəticələrdir. Pedaqoji sistemin yeniləşməsi üçün innovasiya çox vacib və aktual bir vasitədir o, səriştəli təhlil və yaradıcı iş tələb edir.

Bilirik ki, hər bir pedaqoji proseslər pedaqoji sistemdə baş verir. Pedaqoji sistem komponentlərin (hissələrin) sabit və möhkəm birliyi. Əgər bu birlikdə baş verən dəyişikliklər (yeniliklər) müəyyən edilmiş həddi keçərsə, onda sistem dağılar və onun yerində başqa xassələri olan yeni bir pedaqoji sistem əmələ gəlir. Hər hansı pedaqoji sistemin strukturu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin məcmusundan ibarətdir:

- öyrənənlər (şagirdlər);
- təlim və tərbiyənin ümumi və xüsusi məqsədləri;
- təlim və tərbiyənin məzmunu;
- təlim və tərbiyə prosesi;
- pedaqoji işçilər;
- texniki təlim vasitələri;
- təlim və tərbiyə işinin təşkili formaları, ;
- təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin idarə olunması;
- təlim və tərbiyə prosesinin texnologiyası;
- təlim və tərbiyə prosesinin nəticələri.

Bu pedaqoji sistemin komponentlərindən hər biri on kiçik elementlərə (hissələrə) parçalana bilər. Başqa sözlə, pedaqoji sistem qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağı təmin edən sabit təşkilati-texnoloji bir kompleksdir və pedaqoji sistem texnologiyasız heç zaman ola bilməz.

Bilirik ki, müasir texnologiya olan yerdə, həmişə yüksək keyfiyyətdə olur. Keyfiyyət pedaqoji sistemin imkanlarını müəyyən edir və o, müəyyən mənada həmçinin idarəetmədən də asılıdır. Təlim və tərbiyə prosesinin məhsuldarlığı həmçinin pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsindən də çox asılıdır. Həmçinin təlim və tərbiyə prosesinin məhsuldarlığı pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsindən də çox asılıdır.

6) Ünsiyyətə vaxtında girmək və pedaqoji taktı gözləmək bacarığına.

Ümumiyyətlə, hər bir fənn müəllimi təlimi optimallaşdırmağı bacarmalıdır. Müasir tədrisdə aparılan yeniləşmə prosesinin təhlili əsasında pedaqoji sistemdə gedən innovasiya prosesini əsasən üç növə ayırmaq olar:

1. Aşağı səviyyə: Burada yeni qeyri-adi adlar və ümumi ifadələrdə dəyişikliklər aparılması güman edilir;
2. Orta səviyyə: Burada məsələdə (problemdə) mahiyyətə toxunulmadan baxılan formalar dəyişir;
3. Yüksək səviyyə: Burada bütün pedaqoji sistemdə onun başlıca komponentlərinin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsi baş verir.

Əslində üçüncü hal daha yüksək elmi və praktiki dəyərə malikdir, qalan iki hal isə keçici xarakter daşıyır və “innovasiya” xatirinə yerinə yetirilir. Aparılan təhlillər göstərir ki, üçüncü səviyyə innovasiyanın çox cüzi bir hissəsini təşkil edir. Humanist məktəblərin təcrübəsi artıq innovasiya fəaliyyətin konkret forma və üsullarını müəyyən etmişdir. Onlardan aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Təlim-tərbiyə fəaliyyətinin diferensiasiyası;
2. Tərbiyə və təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi;
3. Hər bir tərbiyə olunanın (şagirdin) meyl və qabiliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
4. Homogen (eyni mənşəli) siniflərin və paralellərin formalaşdırılması;
5. Təlim-tərbiyə üçün normal və yaradıcı şəraitin yaradılması.
6. Şagirdə və onun inkişafına inamın formalaşdırılması və s.

Respublikamızda aparılan təhsil islahatları pedaqoji innovasiyalara geniş yol açmaqla yanaşı, Avropa təhsil standartlarına uyğun gələn yeniliklər aparmağı, innovasiyaları tətbiq etməyi zəruri edir. Müəllimlərin peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsinin artırılması bu zəruriyyətdən irəli gələrək günümüzün prioritet vəzifələrindən birinə çevrilir. Dünyada baş verən pedaqoji yenilikləri mənimsəmək, onlardan istifadə etmək və yeniliklər yaratmaqla pedaqoji fəaliyyətin məzmununu dərinləşdirmək aktual problem olaraq təhsilimizin qarşısında durur.

Dünya təhsil sistemlərində mövcud olan pedaqoji yeniliklərin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi həmçinin yaradıcı pedaqoqlar, müəllimlər tərəfindən yeniliklər yaratmaqla onların tətbiq edilməsi müəllimlərdən yaradıcı pedaqoji təfəkkür, təşəbbüskarlıq tələb etdiyindən onların peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyələrinin artırılması, innovasiyaları öz fəaliyyətlərinə gətirmələri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Problemnin aktuallığı. Müasir təhsil prosesində pedaqoji innovasiyaların tətbiqində təhsilverənlərin peşə səriştəliliyinin artırılmasının araşdırılması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemnin elmi yeniliyi. Məqalədə XXI əsr təhsilinin gələcək perspektivləri araşdırılır.

Problemnin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məqalədən magistrantlar, təhsil işçiləri və pedaqoji sahədə təhsilənlər və gənc müəllimlər faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. L. Kurikulum və pedaqogika. Bakı, 2019, SkyE, 508 s.
2. Cəbrayilov İ.H. Müasir təhsil: axtarıqlar və perspektivlər. Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 516. s. 34.
4. Wealth And Demokrasi Go Hand In Hand.//http: // www. Gfmag.com/archives / 140-july-august-2011/11303-wealth-a.
5. Нейматов Я.Н. Образование в XXI веке. М., 2002.

A.A. Axmedova

О педагогических инновациях и педагогических технологиях

Резюме

Постепенное усиление процессов глобализации и интеграции в мире в современную эпоху широко стимулировало применение современных технологий обучения в системе образования. Применение методов активного обучения в системе образования требует радикальных изменений на всех уровнях образования, а также постоянную организацию целенаправленной педагогической работы в этом направлении. Использование педагогических инноваций и педагогических технологий в образовательном процессе играет очень большую роль в формировании конкурентоспособной личности и, как следствие, в ускорении динамики развития самого общества.

A.A. Ahmadova

About pedagogical innovations and pedagogical technologies

Summary

The gradual strengthening of the processes of globalization and integration in the world in the modern era has widely stimulated the use of modern teaching technologies in the education system. The use of active learning methods in the education system requires radical changes at all levels of education, as well as the constant organization of targeted pedagogical work in this direction. The use of pedagogical innovations and pedagogical technologies in the educational process plays a very important role in the formation of a competitive personality and, as a consequence, in accelerating the dynamics of the development of society itself.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

SÜNI İNTELLEKTİN TƏLİM PROSESİNDƏ TƏTBİQİNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ CƏHƏTLƏRİ

UOT 37.01

Elmira Zeynal qızı Ahyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Kompüter elmləri kafedrasının baş müəllimi

E-mail: elmira.adpu@gmail.com

Rəyçilər: *ped.e.d., prof. Ə.Q. Pələngov,*
ped.ü.f. dos. S.C. Cəbrayılzadə

Açar sözlər: *süni intellekt, platforma, təhsil*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, платформа, образование*

Key words: *artificial intelligence, quizlet, education*

Fərdiləşdirilmiş öyrənmə

Bəlkə də AI-nin təhsildə ən təsirli istifadəsi fərdiləşdirilmiş öyrənmədir. Getdikcə daha çox universitet geniş dərslər planından tələbələr üçün fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələrinə keçir. Müəllimlərin sinifdə bütün tələbələrlə şəxsən məşğul olması çətinlikdir. Bunun əvəzinə, süni intellekt həlləri qəyyumlarının icazəsi ilə tələbənin qabiliyyətləri haqqında məlumat toplaya bilər.

AI kursları optimal şəkildə təqdim edə və güclü və zəif tərəflərinə əsaslanaraq tələbələrə meydan oxuya bilər. Kidaptive və Century Tech, tələbələrə fərdiləşdirilmiş təlim planları təklif etmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmış platformalardır. Onlar həmçinin əsas nümunələrə əsaslanaraq şagirdlərin akademik performansına dair proqnozlaşdırıcı təhlil apara bilərlər. Xüsusi ehtiyacı olan tələbələr üçün daha yaxşıdır.

Süni intellekt əlillərin həyatının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə xətti boyunca, AI-nin həqiqətən üstün olduğu bir sahə əlillərə daha yaxşı resurslar təklif etməsidir. Nuance kimi nitqin tanınması proqramı yazıda çətinlik çəkən və ya məhdud hərəkətliliyi olan tələbələr üçün sözlərin transkripsiyasının çıxarılmasına kömək edə bilər. Bu həllər müəllimlərə əvvəlki kimi unikal tələblərinə cavab verən tələbələr üçün daha yaxşı tədris materialları təklif etməyə kömək edə bilər.

4. İmmersiv öyrənmə

Bizim sistemimiz uzun müddətdir ki, tələbələrin dərk etmələrinə deyil, yaddaşlarının saxlanmasına yönəlib. AI bunu dəyişməyə kömək edə bilər. Virtual və Artırılmış Reallıq ilə birlikdə AI sinifə dinamik öyrənmə mühiti gətirə bilər. Tələbələr qalaktikaları araşdırma, dünya abidələrini görə və daha çox şey edə bilərlər. Avatarlar və rəqəmsal köməkçilər kimi virtual insanlar da bu öyrənmə təcrübəsini siniflərdən kənarında genişləndirə bilərlər.

İntellektual Repetitor Sistemləri

IRS yeni konsepsiya deyil, lakin AI onun kobud səhvlərin aradan qaldırmağa kömək edir. Ağıllı Moderasiya müəllimlərə və repetitorlara məlumatları daha yaxşı təhlil etməyə imkan verir. Bu, qiymətləndirmə sistemlərini yaxşılaşdırır.

Süni intellekt sistemləri də nümunələri müəyyən edə, müəllimləri də bu barədə xəbərdar edə bilər. Beləliklə, müəllimlər tələbələrin vərdişləri haqqında daha çox məlumat əldə edə və onların tələblərinə ən yaxşı şəkildə cavab verəcək yeni dərslər cədvəli yarada bilərlər.

Süni intellektin mənfi cəhətləri

1. Xərc

Süni intellekt nə qədər parlaq olsa da, o, həm də baha başa gəlir. Yalnız məhsulun qiyməti deyil, həm də texniki xidmət və təmir xərcləri də yüksəkdir. Süni intellekt daha çox rəqəmsal qurğu tələb etdiyi üçün məktəbləri idarə etmək üçün lazım olan enerjinin miqdarı eksponent olaraq artacaq. Məktəblər xərcləri ödəmək üçün büdcələrini genişləndirməli olacaqlar. Bundan əlavə, onlar da enerji istehlakını balanslaşdırmaq üçün alternativlər tapmalı olacaqlar. Beləliklə, hazırda süni intellektdən yalnız yaxşı maliyyələşən məktəblər faydalana bilər.

2. Şəxsi əlaqə yoxdur

Əgər təhsil təcrübəsi üçün süni intellektə müraciət etsək, bu proqramlar bir çox aspektlərdə müəllimləri əvəz edə bilər. Məktəbin böyük bir hissəsi müəllimlər və tələbələr arasındakı əlaqə və şəxsi əlaqələrin davranışları necə formalaşdırıla bilər? Tədrisi daha səmərəli etmək əvəzinə, biz tamamilə texnologiyadan asılı ola bilərik. Əgər biz artıq texnologiyaya aludə deyiliksə, AI bizi daha da irəli apara bilər.

3. İşsizlik

Proqram təminatı sənayesi sürətlə inkişaf etsə də, AI tezliklə bir çox məktəb işçilərini əvəz edə bilər. İdarə etməkdən tutmuş tədrisə qədər süni intellektdə hər şeyin həlli var. Onlayn öyrənmə ilə sinif ölçülərində heç bir məhdudiyyət yoxdur sə süni intellekt təhsil sektorunda böyük işsizliyə səbəb olan son damla ola bilər.

4. Yanlış Əllərdə Məlumat

Bu günlərdə informasiyanı rəqəmsallaşdırmaqdan başqa yol yoxdur. Ancaq hər hansı digər texnologiya kimi, tələbələrin məlumatları da sındırıla bilər. Səhv əllərə keçərsə, məktəblər həmişə şəxsi məlumatlardan sui-istifadə riski ilə üzləşirlər.

Süni intellekt perspektivi danılmaz dərəcədə maraqlıdır. Həmişə bir arqument var ki, müsbət tərəflər mənfi cəhətləri üstələyir. Sual budur ki, nə məqsədlə? Təhsil sistemimizin yenilənmə tələb etməsinin vaxtıdır və süni intellekt bizi düzgün istiqamətə yönəldə bilər. Eyni zamanda, maşınlar və onların zəkasına nə qədər nəzarəti verdiyimizə dair xətlər çəkməyimiz çox vacibdir.

Problemin aktuallığı. Süni intellekt artıq yeni bir anlayış deyil. Biz ondan gündəlik həyatımızda çoxlu smart proqramlar vasitəsilə istifadə edirik. Təhsil sahəsi süni intellektdən çox faydalanan bir sektordür. Bununla belə, bir çox məktəblər və professorlar süni intellektləri tədris metodlarına daxil etməkdən çəkinirlər. Səbəblər ilk növbədə süni intellekt və onun təhsil sisteminə necə kömək edə biləcəyi barədə yetərli məlumatın olmamasıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu günlərdə müəllimlərin və tələbələrin kitabxanada hər hansı material axtarması nadir haldır. Bu gün Google sayəsində biz barmaqlarımızın toxunuşu ilə istədiyimiz hər şeyə daxil ola bilərik. Tapşırığınızı üçün resurslar tapmaq və ya sitatınızı bitirmək üçün esse yazma xidmətindən istifadə etmək istəsəniz, internetdə sizin üçün cavablar var. Lakin bu resursları tapmaq özlüyündə bir işdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu gün Quizlet kimi platformalar tələbələrə tam olaraq axtarıqlarını təmin etməklə kömək edə bilər. Onlar sizə fərdi təhsil planlarınızın hazırlanmasında lazım olan fərziyyələri nəzərə alaraq müvafiq tədris materiallarını verirlər.

Ədəbiyyat

1. Balayev R.Ə, Əlizadə M.N., Musayev İ.K. İntellektual sistemlər və texnologiyalar. Bakı, 2016.
2. Zalova S. Süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan jurnalistikanın formalaşması və inkişaf perspektivləri haqqında. AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. Bakı, Azərbaycan.
3. Tommy Van Der Vorst, Nick Jelacic. Artificial Intelligence In Education: Can AI Bring The Full Potential Of Personalized Learning To Education? Helsinki, Econstor, 2019, p. 1.
- 4.Sayed Fayaz Ahmad, Khairil Rahmat, Muhammad Shujaat Mubarik və b. Artificial Intelligence and Its Role In Education. Sustainability, Vol: XIII, No: XXII, 2021, s.

Э.З. Алиева

Плюсы и минусы использования искусственного интеллекта в процессе обучения

Резюме

Перспектива искусственного интеллекта, несомненно, захватывающая. Всегда есть аргумент, что плюсы перевешивают минусы. Пришло время нашей системе образования нуждаться в обновлении, и ИИ может указать нам правильное направление. В то же время очень важно провести черту относительно того, какой объем контроля мы даем машинам и их интеллекту.

E.Z. Aliyeva

Pros and cons of using artificial intelligence in the learning process

Summary

The prospect of artificial intelligence is undeniably exciting. There is always an argument that the pros outweigh the cons. It's time for our education system to need an update, and AI can point us in the right direction. At the same time, it's critical that we draw lines about how much control we give to machines and their intelligence.

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2023

**MÜASİR MƏKTƏB VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ,
YENİ PEDAQOJİ TƏFƏKKÜR**

UOT 37.01

Fidan Elman qızı Qasımova*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı***E-mail:** fidanelman@mail.ru**Rəyçilər:** *psixol.ü.f.d., dos. N.T. Rzayeva,*
*psixol.ü.f.d., dos. Q.V. Rəhimova***Açar sözlər:** *müasir məktəb, problem, təfəkkür, təhsil, inkişaf***Ключевые слова:** *современная школа, проблема, мышление, образование, развитие***Key words:** *modern school, problem, thinking, education, development*

Biz istəsək də, istəməsək də qloballaşma bütün sahələrə təsir etdiyi kimi məktəbə və xüsusən də onun idarə olunmasına öz təsirini göstərir. Bu da özünü, hər şeydən əvvəl, təhsilin məzmununda, onun təşkilində və idarə edilməsində müsbət və ya mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Çoxları hesab edirik ki, bu gün əsas vəzifə məktəbin onilliklər ərzində əldə etdiyi nailiyyətləri qoruyub saxlamaqdır. Biz hesab edirik ki, belə təhsil işçiləri yanılırlar. Onlar unudurlar ki, hər bir dövrün öz tələbi var. Keçmiş bilməmək istər-istəməz bu günü bilməməyə gətirib çıxarır və əksinə, bu gün yenilikləri görməsən, inkişaf etmiş ölkələrdə gedən prosesləri dərk etməsən, ümumiyyətlə, elmin, təhsilin inkişafından danışı bilməzsən.

Fikrimizi açıqlayaq. On ildən artıqdır ki, ölkəmizdə təhsil islahatları gedir. Əfsus ki, əksər təhsil işçiləri islahatların adını eşidiblər, məzmununa isə bələd deyillər. Ancaq unutmayaq ki, islahatın məzmununu bilmədən onu həyata keçirmək mümkün deyil. “Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə fənn kurikulumu”nda təhsil məqsədlərini müəyyənləşdirdikdə təhsil alanların mədəniyyət və təhsil, sivilizasiya və təhsil, qloballaşma və təhsil, cəmiyyət və dövlət arasında mürəkkəb əlaqələr haqqında biliklərin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Məzmun xətti isə təhsil anlayışı, təhsil, cəmiyyət və dövlət haqqında açıqlamalar, təhsilin məqsədi, təhsilin məzmunu və xüsusən, açıq cəmiyyətdə təhsil, təhsil və demokratiya problemləri kimi müəyyənləşmişdir.

Bu məzmun xətlərinin mənimsənilməsi, gözlənilən təlim nəticələrinin əldə edilməsi, hazırlanacaq müəllimlərin (tələbələrin) uşaqlar haqqında, onların yaşadıkları, fəaliyyətdə olduqları mühitdə keçirdikləri hiss və həyəcanlar, onları əhatə edən insanlarla münasibətlər, onların özünəinamının formalaşdırılması və onların müvəffəqiyyətsizliyinin aradan qaldırılması yollarının mənimsənilməsi, onların obyektiv qiymətləndirilməsi bu gün mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş məsələlərdir.

Göstərilənlər onunla izah edilə bilər ki, praktik müəllim hazırlığı və hazırlıq dövründən başlayaraq müəllimlərdə müəllimlik sənətinə xas olan peşə funksiyalarının reallaşdırılması üçün zəruri kompetensiyalar formalaşdırmaq, təlim prosesində tədqiqatlar aparmaq bacarığına malik olub, fənləri əlaqəli və integrativ şəkildə tədris etmək bacarığı bu gün təhsil prosesinin ən önəmli məsələləridir. Bu da müəllimlərdən təhsil islahatlarının mahiyyətini, normativ-hüquqi sənədləri bilməsini, təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasını, liderlik qabiliyyətinə malik olmasını, təhsilin, məktəbin idarə edilməsində fəal iştirakını təmin etmək

məqsədlə təcrübələnməyin əhəmiyyətini ön plana çəkir. Ancaq məktəbin idarəolunmasında və inkişaf proseslərində müəllimlərin iştirakı təsadüfi hallarda ictimaiyyəti təmin edə bilər.

Yaxşı məktəb direktoru yaxşı idarəçi olmalıdır. O yaxşı idarəçidirsə, rəhbərliyin məqsədlərini, idarəetmə prosesini bilməli, təhsildə gedən yeniləşmələr fenomenindən xəbərdar olmalı, qabaqcıl təcrübəni öyrənməli və tətbiqini təşkil etməlidir. Bu baxımdan hazırda respublikamızda təhsil sistemində Avropa standartlarına uyğun olaraq Bolonya prosesinə qoşulmaqla əlaqədar böyük və sistemli işlər gedir. Bolonya deklarasiyasının tələblərindən biri də İKT-ni tədris prosesinə tətbiq etmək, məktəbin idarəolunmasında ondan istifadə etməkdir. Bu da təlim prosesinin səmərəliliyini artıran mühüm vasitələrdən biridir. Bu proses Azərbaycanda artıq həyata keçirilməyə başlanmışdır. Şəxsiyyətin inkişafına dair iki baxış mövcuddur: metafizik və dialektik baxış. Metafizik baxış inkişafı mexaniki proses kimi başa düşür: ona kəmiyyət dəyişməsi kimi baxır, inkişafın mənbəyini isə genetik proqramda axtarır. Dialektik baxış isə şəxsiyyətin inkişafına kəmiyyət dəyişmələrindən keyfiyyət dəyişmələrinə keçid kimi yanaşır, inkişafın mənbəyini ziddiyyətlərin həlli prosesi ilə bağlayır. Dialektik baxışa görə, şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsini ziddiyyətlərin yaranması və həlli təşkil edir. Əsas ziddiyyət insanın tələbatları ilə imkanları arasındakı ziddiyyətdir. İnsan öz ehtiyacını (tələbatını) ödəmək üçün bütün imkanlarını (biliyini, bacarığını, iradi qüvvəsini və s.) səfərbərliyə alır və nəticədə tələbatını ödəyir. Bu prosesdə öz inkişafında irəliləməyə doğru müəyyən addım atır – bu və ya digər keyfiyyətə yiyələnir.

Bioloji və sosial amilləri, eləcə də insanın şəxsi fəallığını vəhdətdə götürən nəzəriyyə. Dialektik nəzəriyyə (XX əsr) məhz bu mövqedə durur. Bu nəzəriyyəyə görə, şəxsiyyətin inkişafında irsiyyət amili müəyyənədiçisi, sosial amillər isə həlledici rol oynayır. İrsiyyətin müəyyənədiçisi rolu onunla əlaqədardır ki, irsi imkanlar tərbiyə və mühitin iştirakı olmadan öz-özünə inkişaf edib qabiliyyətlərə çevrilə bilməz.

Dialektik nəzəriyyə şəxsiyyətin inkişafında insanın şəxsi fəallığının da rolunu qəbul edir. İnsan mühitin və tərbiyənin passiv obyektinə deyildir; o, mühitə fəal təsir göstərə bilər. Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə ilə yanaşı, insanın özünü-tərbiyəsi də mühüm şərtidir.

Cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları, hadisələrin başvermə səbəbləri, hərəkətverici mexanizmi haqqında dialektik və metafizik inkişaf konsepsiyası mövcuddur. Təbii ki, insan-fərd bir varlıq kimi inkişaf edərək formalaşır. Bir çox görkəmli dünya alimləri fərdin inkişafına irsiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaqda haqlıdırlar. İnkişaf təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlıdır və hərəkətlə, tərəqqi ilə, yaradıcılıqla səciyyələnir. Bu, eyni zamanda mühit və tərbiyə ilə də şərtlənir. İnsanın inkişafı deyərəkən üç mühüm əlamət-fiziki anatomik-fizioloji inkişaf, yəni insanın bioloji fərd kimi inkişafı, psixoloji inkişafı və sosial inkişaf, insanın vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetişməsi nəzərdə tutulur.

Bu əlamətlər ayrılıqda xüsusi kəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinə malikdir. Psixoloji inkişaf insanın idrak prosesinin, duyğuların, qavrayış və təsəvvürün, nəticə və təxəyyülün, diqqətin, nitq və təfəkkürün, hafizə və iradənin, necə təşəkkül tapması daxildir. İnsanın sosial inkişafı, onun cəmiyyətdəki iştirakı konkret adamlar və kollektiv üzvləri ilə münasibətdə özünü göstərir, ətraf ələmdə cərəyan edən hadisələrin müşahidəçisinə çevirir. Buna görə də insanın inkişafından danışarkən şəxsiyyət anlayışı önə çəkilir. Bu dəyərlər insanları mənəvi-sosial həyatda formalaşdırır və onları şəxsiyyət statusuna yüksəldir.

Beləliklə, şəxsiyyət, onun maraqlarının temperamentlərinin funksional xüsusiyyətləri nəticəsində əmələ gəlmiş fərdi fərqlər sayəsində həyatda fəal mövqə tutur. İnsan dünyaya bioloji varlıq kimi gəlir, lakin bir şəxsiyyət kimi özünün fərdi həyatı və fəaliyyəti prosesində uzun və mürəkkəb yol keçərək yetkinləşir. Hazırda cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin

yerinə yetirilməsi xeyli dərəcədə fəal və hərəkətli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinin səmərəliliyindən asılıdır. Şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yalnız bugünkü təcrübənin deyil, həm də pedaqoji fikrin zəngin ideyalarını nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyətin ən müsbət cəhətlərini onun cəmiyyətdəki münasibət və fəaliyyətində axtarmışlar, çünki münasibətlər insanın həyat təcrübəsinin nəticəsi olmaqla onun hərəkətlərini və daxili hissələrini müəyyənləşdirir.

Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir edən amillər haqqında müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdi. Əsrlər, min illər boyu bu amillər içərisində üstünlük irsiyyətə verilmiş və belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, valideynlərdə müsbət və mənfi nə varsa övladlara keçir. İrsiyyət nəzəriyyəsinin hakim olduğu dövrlərdə zəka sahibləri həmin nəzəriyyəni qəbul etməklə yanaşı, tərbiyəyə böyük əhəmiyyət verirdilər. Elmin, təhsilin, tərbiyənin böyük gücünə inanan və onu təbliğ edən Nizami Gəncəvi bəzən irsiyyətin mütləq təsirini inkişafın əsas amili kimi götürürdü.

Həzrəti Məhəmməd əleyhissəlam, buyurmuşdur ki, ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz. Uşaq böyüyür, məktəbə gəlir, onun həyatında yeni dövr başlayır. Müəllim də, valideyn də uşağa böyük təsir göstərir. Azərbaycanın dünya şöhrətli mütəfəkkiri N. Tusi valideynlərə məsləhət görürdü ki, uşaq süddən ayrıldıqdan sonra dərhal onu tərbiyə etməyə, ona nizam-intizam öyrətməyə başlamaq lazımdır. Şəxsiyyətin inkişafında orqanizmlə mühit arasındakı ziddiyyətlər meydana çıxır. Lakin bu ziddiyyətlər genişlənilib konfliktə çevrildikdə inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olmur. Burada inkişaf tərbiyəni bir-birindən təcrid etmək olmaz və onlar ziddiyyətlərin mübarizəsində davam edir.

Məşhur tərbiyə nəzəriyyəçisi Monozson yazmışdır: “Tərbiyə və inkişafın hərəkətverici qüvvəsi daxili və xarici şərait sistemində ziddiyyətlərin mübarizəsidir. Daxili ziddiyyətlər şəxsiyyətin formalaşdığı bütün mərhələlərdə insanda yeni yaranmış tələbatları ödəmək vəsaitinin məhdudluğudur. Məhz bu ziddiyyət uşağı ilk yaşdan fəallığa təhrik edir. Uşaqların müstəqilliyə can atması yaşlılar arasında bəzən narahatlıq yaradır. Düzgün tərbiyə belə ziddiyyətləri asanlıqla aradan qaldırır, uşaqlarda müstəqilliyin inkişafına kömək edir. Əks təqdirdə, intizamın pozulması halları baş verir, mübahisə və digər neqativ vəziyyətlər yaranır.

Tərbiyəçinin vəzifəsi şəxsiyyətin daxili qüvvələrini stimullaşdırmaqdan və onlara düzgün istiqamət verməkdən ibarətdir. Stimul deyərkən şəxsiyyətə zahiri təsir, onu müəyyən fəaliyyətə yönəltmək başa düşülür. Fəaliyyət insanın təlim və tərbiyə məqsədini müəyyənləşdirən amil kimi çıxış edir və onun bütün proseslərini bir-biri ilə sıx əlaqələndirir. Beləliklə, insanın inkişafında və onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ünsiyyət, mühit və tərbiyə amilləri qarşılıqlı surətdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təlim və tərbiyə prosesində bunların nəzərə alınması vacibdir.

Təlim-tərbiyə milli dəyərlərimiz olan adət-ənənələrə uyğun əsas keyfiyyətləri insanın inkişafında formalaşdırır.

Cəmiyyətdə yeni nəslin milli adət-ənənələrimiz ruhunda tərbiyə edilməsi hərtərəfli mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müstəqilliyimizin hazırkı mərhələsində gənc nəslin əxlaq tərbiyəsini rolu və əhəmiyyəti xeyli artır. Milli şüurun artması, onun əxlaqi keyfiyyəti cəmiyyətin inkişafında vacib və önəmlidir. Məhz buna görə də təlim-tərbiyə məsələsi ön planda durmalıdır. Gəncləri milli adət-ənənələrimiz ruhunda tərbiyə etmək, onları mürd və cəsur tərbiyə etmək deməkdir.

Problemin aktuallığı. Təhsil sisteminin bugünkü günümüzdə hələdə aktivliyini qoruyub saxlayan məsələlərindən biri də müəllim şagird münasibətləridir. Öyrənmə prosesinin effektiv olması üçün

müəllim şagird münasibətləri yüksək səviyyədə olmalıdır. Hər bir müəllim şagirdə yüksək qayğı, diqqət, hörmət ilə yaxınlaşmalıdır, müəllim şagird münasibəti qarşılıqlı hörmətə dayanmalıdır. Müasir məktəbin bir çox problemləri əlbəttə ki, olmalıdır. Ancaq əsas başlıca problem hələ də aktuallığını saxlayan problem müəllim şagird münasibətidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müasir məktəb, onun problemləri, insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir edən amillər, yeni pedaqoji təfəkkür psixoloji aspektdə araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. İ. Seyidov, M.Ə. Həmzəyev. Psixologiya elminin elementləri. Bakı, 2005.
2. Ali bakalavr pilləsində təhsil alan şagirdlər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
3. E.M. Quliyev. Şəxsiyyət və fəaliyyətin psixologiyası. Bakı, 2010.

Ф.Е. Гасымова

Современная школа и ее проблемы, новое педагогическое мышление

Резюме

Итак, из сказанного мы приходим к выводу, что современные школы превосходят другие школы в системе образования. Потому что в современных школах к ним относятся учебный процесс уроков, наличие оборудования и расходных материалов по необходимым для уроков предметам, наличие учителей с высоким педагогическим опытом и нахождение школы в качественном ремонте. Мы заметили, что отношения между учителем и учеником строятся на взаимном уважении, то есть чем более эмоционален, улыбочив, дружелюбен учитель, тем с большим интересом и любовью ученик подходит к учителю и уроку. Проблемы в каждом образовательном учреждении – это нормально, главное не допустить этих проблем и устранить их.

F.E. Gasimova

Modern school and its problems, new pedagogical thinking

Summary

So, from what we have said, we come to the conclusion that modern schools are superior to other schools in the education system. Because, in modern schools, they include the process of teaching lessons, the availability of equipment and supplies related to the necessary subjects necessary for lessons, teachers having high pedagogical experience, and the school being in high-level repair. We observed that the relationship between the teacher and the student is based on mutual respect, that is, the more emotional, smiling, friendly the teacher is, the more the student approaches the teacher and the lesson with interest and love. It is normal to have problems in every educational institution, the main thing is to prevent these problems and eliminate them.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMİNİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBİYƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU

UOT 37.01

Lalə Xalid qızı Məmmədli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

E-mail: lalemammadli2001@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.f.dok., dos. Q.V. Rəhimova,*
psixol.ü.f.dok., dos. S. Heydərova

Açar sözlər: *şagird, təlim, məktəb, inkişaf, tərbiyə*

Ключевые слова: *ученик, обучение, школа, развитие, воспитание*

Key words: *student, training, school, development, upbringing*

Hər il demək olar ki, əksər məktəb işçiləri tədris ilinin əvvəlində kiçik yaşlı uşaqların onlar üçün yeni olan və eyni zamanda çətin görünən vəziyyət qarşısında keçirdikləri həyəcan və reaksiyaların şahidi olurlar. Bu reaksiyalar əlbəttə ki, gözlənilən hal kimi hesab olunmalı və hər kəs tərəfindən anlayışla qarşılmalıdır. Uzun müddət məktəbəqədər müəssisəsində, oradakı yoldaşlarına, uzun oyun saatlarına, əyləncəli vaxtlara uyğunlaşmış uşaqlar, artıq ciddi bir cədvələ, rejimə daxil olmalıdırlar. Sınıf daxilində dərs boyunca sakit əyləşib, dərsi dinləməli, müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirməli, yeni insanlarla tanış olmalı, sinifdən ancaq zəng səsi eşitdikləri zaman çıxmalıdırlar.

Məktəbəqədər təhsildən ibtidai təhsilə keçid uşaqların inkişafında həlledici dönüş nöqtəsidir [4], uşaqlar emosional ambivalentlik, yəni ikiqütblük yaşayırlar. Belə ki, kiçik yaşlı uşaqlar bir tərəfdən məktəb həyatına başlamaq üçün səbirsizlənirlər, bunu artıq böyük olmağın, böyüməyin əlaməti olaraq qəbul edirlər. Digər tərəfdən isə həyəcan hissi ilə qarşılaşırlar və təcrübədə rast gəldiyi kimi narahatlıq və gərginlik hissi keçirirlər. Onlar atıq şagirdirlər və şagirdlər üçün nəzərdə tutulan qaydalara əməl etməli, müəllimin bütün tələb və göstərişlərini yerinə yetirməlidirlər. [5] Bununla yanaşı, uşaq üçün sadəcə mühit yox, həmin mühitdəki insanlar da yenidir. Onlar tamamilə yeni insanlarla tanış olur, ünsiyyət dairəsi genişlənir, onlarla birgə fəaliyyətə qoşulurlar və s. Bunları sadalamaqda məqsədimiz ondan ibarətdir ki, başda məktəb işçiləri olmaqla böyüklər kiçik yaşlı uşaqların məktəb həyatının ilkin dövründə onların keçirdiyi hissləri və reaksiyaları anlasın və bu uyğunlaşma prosesinin sürətlənməsi üçün hər kəs əlindən gələni etsin.

Uyğunlaşma prosesi heç də birdən-birə baş vermir. Bu prosesi sürətli və səmərəli formada təşkil etmək məktəb işçilərinin, xüsusilə də, müəllimlər və psixoloqların vəzifəsidir. Adaptasiya prosesi, təlimin səmərəli təşkil olunması, şagirdlərin uğurlu nəticələr əldə etməsi hər bir məktəbin həm ən başlıca istəyi, həm də vacib vəzifəsi olmalıdır. Buradakı təməl addım isə motivasiya yaratmağı bacarmaqdır. Burada biz məktəb psixoloqunun gördüyü işlərdən biri olan “oriyentasiya” xidməti haqqında da danışa bilərik. Oriyentasiya xidməti məhz yeni mühitə, yeni şəraitə, insanlara uyğunlaşa bilməyən, adaptasiya olmaqda çətinlik yaşayan şagirdlərlə aparılan işdir.

Psixoloqun bu xidmətindən yararlanaraq uyğunlaşma müddətini daha uğurlu və səmərəli təşkil etmək mümkündür. Məktəbin və ibtidai sinif müəlliminin ən vacib və önəmli vəzifələrindən biri motivasiya formalaşdırmaq, uşaqların öyrənmə maraqlarını və səylərini inkişaf et-

dirmək və uşaqlarda yenidən yaranan təlim motivlərinin sönməsinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Bu hər nə qədər məsuliyyətli və bir qədər çətin olsa da uşaqların gələcək təlim uğurlarının ilk pilləsini təşkil edəcək, bir növ təməl daşı rolunu oynayacaqdır. Burada incə bir məqam var ki, motivasiya təkcə uğurlu təlim üçün əsaslı zəmin yaratmır, uğurlu təlim prosesinin davamlı şəkildə tətbiqi də öz növbəsində motivasiyanı artırır və uşaqların mövqeləri möhkəmlənir.

Kiçik yaşlı şagirdlərdə təlim inkişaf etdirilməsi prosesində məktəbin rolu olduqca önəmlidir. İnkər etmək olmaz ki, əksər uşaqlar məktəbin ilk günləri məktəbə getmək üçün keçirdikləri həyəcanı və marağı sonrakı həftələrdə ilk gündəki səviyyədə nümayiş etdirmir. Hətta məktəbə getmək, dərs çalışmaq istəmədiklərini qeyd edir, əvəzinə isə evdə oyun oynamağı və ya bağçaya geri dönmək istədiklərini söyləyirlər. Burada belə bir sual insanı düşündürür: Məktəb uşaqlara necə cəzbedici gələ bilər? Bununla bağlı 1996-cı ildə Yale Universitetində aparılmış bir araşdırmadan bəhs edəcəyik.

Yale Universitetinin “Yale Child Study Center” adlı mərkəzində aparılmış araşdırma nəticəsində məktəbləri daha təhlükəsiz, cəzbedici, maraqlı bir yer kimi görmək üçün 12 prinsip irəli sürülür ki, bu prinsiplərdən biri də məhz məktəb binasının cəzbedici görünməsinə təmin etməkdən ibarətdir. [3] Bəli, qulağa qəribə gələ bilər, lakin kiçik yaşlı uşaqlardan, yəni 6-10 yaşlı uşaqlardan bəhs ediriksə bir məqamı mütləq xatırlamalıyıq. Kiçik yaşlı uşaqlar emosional cəhətdən həssas olur, rəngli, maraqlı forması olan əşyaları daha tez görür və həmin əşyaya maraq bəsləyir. Məhz bu məqamı nəzərə alaraq deyə bilərik ki, məktəbin, sinfin maraqlı formada təşkil olunması uşaqlarda maraq yarada və diqqəti cəlb edə bilər. Məktəb binası, sinif xoş, səliqəli görünməli, həm valideynlərə, həm də uşaqlara güvən və maraq verməlidir.

Məktəbdə, sinifdə şagirdlərin təlim motivlərinin və maraqlarının inkişafına təsir göstərən amillər çoxdur: sinif otaqlarında keçiriləcək dərs məşğələləri üçün yaradılmış şərait, otağın ümumi şəraiti, quruluşu və işıqlandırılması, istilik sisteminin mövcudluğu, müxtəlif kitab, jurnal, qəzetlərdən ibarət kitab guşələrinin mövcud olması, məktəb binasının ümumi görünüşü və tərtibatı, binanın təmir vəziyyəti, dərslərə fasilələrin keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması və s. Bütün bu sadalanan amillərin arasında ən mühüm rol isə müəllimə aiddir.

Bayaq qeyd etdik ki, məktəb, onun ümumi ab-havası, şəraiti uşaqların diqqətini çəkməyi bilir, məktəbə qarşı müsbət fikirlərin formalaşmasına səbəb olur. Burada vacib bir məqamı qeyd etməliyik ki, məktəbdə uşaqlarla olan rəftar, onlara göstərilən münasibət, dərs prosesinin təşkil olunması, dərslərdən asudə vaxtların necə dəyərləndirilməsi kimi məsələlər uşaqların motivasiyasına, nəticə olaraq da uğurlu təlim fəaliyyətinə şərait yaradır. Burada əsas iş müəllim və məktəb psixoloqunun üzərinə düşür. Müəllim hər şeydən öncə sinfindəki uşaqları yaxından tanımalı, ailələri ilə tanış olmalı, ailələrdən uşaqlar haqqında lazımı məlumatları almalıdır. Dərs prosesinə başlamadan öncə hər bir şagirdi haqqında müəyyən fikrə malik olmalıdır. Biz pedaqogikada təlim prinsiplərinə nəzər salarkən “fərdi yanaşma prinsipi” ilə qarşılaşırıq. Hər bir uşağa fərdi şəkildə yanaşmaq üçün onlar haqqında məlumatlı olmaq, onları tanımaq lazımdır. Psixoloqların işinin xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə, valideynlərlə və uşaqlarla aparılan konsultasiyalar anlayışı ilə qarşılaşırıq.

Dərs prosesinin təşkil olunmasına gəldikdə isə müəllimlər əsasən dərs prosesinin monoton, durağan təşkilindən imtina etməli, daha dinamik, hərəkətli üsullardan və metodlardan istifadə etməklə dərsin daha canlı və maraqlı təşkil edilməsinə nail olmalıdırlar. Kiçik yaşlı uşaqların diqqətinin qeyri-ixtiyariliyi bu yaşlarda daha çox olduğu üçün dərsin əvvəlindən sonuna qədər onların diqqətini eyni mövzuya cəmləməsi tələb olunmamalıdır. Bunun üçün dərsdə hər 10-12 dəqiqədən bir hər hansı idman hərəkətlərinin icra olunması, şən musiqi ifa edilməsi

məqsədə uyğun olar. Bu fasilələrin verilməsində əsas məqsəd qeyri-ixtiyari diqqəti ixtiyari diqqətə çevirmək, uşaqların yorğunluğunu aradan qaldırmaq, müsbət ab-hava yaratmaqdan ibarətdir.

Bununla yanaşı dərs materiallarına, istifadə olunan resurslara, materialların tərkibinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, sinifdə texnoloji vasitə və qurğulardan geniş və səmərəli istifadə olunsun. Hazırlanan materiallarda cəlbedici rənglərə üstünlük vermək, əyani vasitələrdən istifadə etmək öyrənilən məlumatın daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olacaqdır.

Dərslərlə yanaşı dərslənkənar fəaliyyətlərin təşkil olunması, o cümlədən asudə vaxtların dəyərləndirilməsi məsələləri də təşkil edilməlidir. Şagirdlərin sosiallaşması, ünsiyyət dairələrinin genişlənməsi üçün məhz bu kimi tədbirlərin görülməsi olduqca zəruridir. Buraya müxtəlif tədbirlərin, fəaliyyətlərin keçirilməsini misal çəkə bilərik. Lakin, burada önəmli bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, keçirilən tədbirlər uşaqların maraq dairəsinə uyğun olmalıdır. Şagirdlərin həvəs və maraqlarına uyğun olmayan, şagirdi maraqlandırmayan tədbirləri keçirmək şagird üçün səmərəsiz hesab olunur, onun təlim və tərbiyəsinə hər hansı müsbət təsir göstərmir. [1] Tədbirlərin keçirilməsi zamanı şagirdlərin fəal iştirakı təmin edilməli, sinifdəki hər bir şagirdə müvafiq vəzifələr tapşırılmaqla onların aktivliyi təmin olunmalıdır. Təbii ki, vəzifə bölgüsünün aparılması zamanı “fəal yaşama prinsipi” anlayışı müəllimin köməyinə yetişir. Öz şagirdlərinə dərindən bələd olan müəllim bu zaman heç bir çətinliklə qarşılaşmır, hər bir şagirdin potensialına uyğun, öhdəsindən uğurla gələ biləcəyi vəzifəni tapşırır.

Dərslərin təşkil olunmasından bəhs etdik, burada qeyd etməliyik ki, dərslərin fəal təlim metodlarından istifadə edilməklə təşkil olunması artıq bir üstünlük deyil, vəzifədir. Daim yenilənən, inkişaf edən cəmiyyətdə ənənəvi metodlardan istifadə etmək, dərs prosesini eyni dinamikada təşkil etmək dövrün tələbləri ilə səsleşmir və səmərəli hesab olunmur. Xüsusilə biz kiçik yaşlı şagirdlərdən bəhs ediriksə, onların diqqətlərini uzun müddət hər hansı obyekt üzərində cəmləməkdə çətinlik çəkdiyini biliriksə, daim fəal üsul və metodlara müraciət etmək ən başlıca vəzifə kimi hesab olunmalıdır. Fəal təlim metodlarından istifadə edilməklə şagirdlərdə xüsusi bacarıqlar və qabiliyyətlər formalaşdırmaq mümkündür [2].

Məhz bu faktları nəzərə alaraq, fəal təlim metodunun artıq bir zərurət olduğunu qeyd edirik. Fəal təlim metodundan istifadə etməklə, dərs materialı hər bir şagirdin öyrənmə üsuluna müraciət edir və nəticədə müəllim sinifdəki şagirdlərin öyrənməsinə nail olur. Bundan əlavə, interaktiv üsullardan istifadə edilməklə şagirdlərdə diqqətin inkişafına, diqqətin düzgün cəmlənməsi və paylanması bacarıqlarının formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Problemin aktuallığı. Kiçik yaşlı şagirdlərdə təlimin inkişaf etdirilməsində, onların adaptasiyasında, sosiallaşmasında, dərs materiallarına, istifadə olunan resurslara, materialların tərkibinə xüsusi diqqət yetirilməsində məktəbin önəmli rolu açıqlanır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbdə, sinifdə şagirdlərin təlim motivlərinin və maraqlarının inkişafına təsir göstərən amillər ardıcılıqla şərh edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. C.A. Sink, C.N. Edwards, S.J. Weir. Professional School Counseling 10(3): 233-237. – 2007.
2. Marilou Hyson. Young Children. 2002, Vol.57, No.6, pp. 76-78.
3. Norris M.Haynes. Journal of Negro Education, 2016, Vol.65, No. 3-1996

4. S. Broström. *International Journal of Early years Education* 25 (1): 1-13.
5. S.İ. Seyidov, M.Ə. Həmzəyev. *Psixologiya*. Bakı: Nurlan” 2007, 700 s.

L.X. Məmmədli

Роль школы в развитии и воспитании маленьких учеников

Резюме

Эта статья подробно рассматривает одну из всегда актуальных проблем. Главная задача школы заключается в достижении успехов, развитии и формировании полезных личностей для общества у маленьких детей. После поступления в начальное учебное заведение дети сталкиваются с изменениями в своей жизни, связанными с вхождением в новую среду. Дается подробная информация о изменениях, возникающих в их чувствах, познавательных процессах и в целом в жизни. В статье подробно рассматриваются задачи школы, условия, создаваемые для учащихся, обязанности учителя и организация занятий в соответствии с современными стандартами.

L.X. Məmmədli

The role of school in the development and education of junior schoolchildren

Summary

This article extensively discusses one of the always relevant issues. The main duty of the school is to ensure the educational success, development, and nurturing of young children, fostering valuable personalities for society. After entering the primary educational institution, children experience significant changes in their feelings, cognitive processes, and overall life, in relation to their adaptation to the new environment. The article provides detailed information about the duties of the school, the conditions it creates for students, the responsibilities of teachers, and the organization of lessons in accordance with modern standards.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

Tərbiyə texnologiyaları

YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN ROLU

UOT 37.0

Nigar Vəli qızı Ramazanova

*Gəncə Dövlət Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
E-mail: nigar_92@list.ru*

Rəyçilər: *ped.e.d., prof. A.N. Abbasov,
ped.ü.f.d. L.A. Məmmədli*

Açar sözlər: *şagirdlər, sağlamlıq, həyat tərz, sağlam həyat tərz, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması, pedaqoji təcrübə*

Ключевые слова: *студенты, здоровье, образ жизни, здоровый образ жизни, формирование здорового образа жизни, педагогическая практика*

Key words: *students, health, lifestyle, healthy lifestyle, formation of a healthy lifestyle, pedagogical practice*

Məlum olduğu kimi, ümumi təhsil üç pilləni əhatə edir: ibtidai təhsil, ümumi təhsil və tam orta təhsil. Bu pillələrin hər birində müxtəlif fənlər tədris olunur, şagirdlərin biliklərlə, həyat bacarıqlarla əhatə olunması ilə yanaşı, onların tərbiyəsi diqqət mərkəzində dayanır. Bu məsələlərlə məktəbin fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri, ictimai təşkilatları, şagird təşkilatları, məktəb kitabxanaçısı məşğul olurlar. Pedaqoji prosesə ümumi rəhbərliyi təhsil müəssisəsinin rəhbəri, onun müavinləri, o cümlədən tədris işləri üzrə müavini, tərbiyə işləri müavini həyata keçirirlər.

Müəyyən dövr ərzində ali təhsil müəssisələrinin tələbələri əllərinə jurnal alıb sinif otaqlarına girir, şagirdlərin tərbiyəsi ilə məşğul olur, sinifdən xaric və məktəbdən xaric tədbirləri həyata keçirirlər.

Məlum olduğu kimi, pedaqoji ali təhsil müəssisələri (Azərbaycan Dövlət Universiteti və onun Quba, Ağcabədi, Şəki, Şamaxı filialları, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu), universitetlərin (Bakı Dövlət Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Bakı Qızlar Universiteti, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti və s.) pedaqoji fakültələri ümumtəhsil müəssisələri ilə müqavilələr bağlayaraq öz tələbələrini pedaqoji təcrübə keçmək üçün məktəblərə göndərirlər. Həm də pedaqoji təcrübə keçmə kortəbii olmur.

İlk növbədə Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin "Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə"nin tələbləri nəzərə alınmaqla, ali təhsil müəssisəsində pedaqoji təcrübənin təşkili və həyata keçirilməsinə həsr olunmuş konfransda vəzifələr, görüləcək işlərin məzmunu müəyyənləşdirilir, tələbələrin məktəbdə davranışına, müəllim-şagird münasibətlərinin xarakterinə verilən tələblər diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Pedaqoji təcrübə başa çatdıqdan sonra ali təhsil müəssisəsində yenə konfrans çağırılır. Hesabatlar dinlənir.

Pedaqoji təcrübə tələbələr üçün bir növ sınaq meydanıdır. O, pedaqoji aləmdə, seçdikləri peşədə və ixtisasda tələbələrin özlərini təsdiq etmə imkanındır. Onlar gələcəyin müəllimləri kimi praktik peşə vərdişlərini məhz bu zaman sahiblənməyə başlayırlar.

Ali təhsil müəssisəsinin tələbələri pedaqoji təcrübə dövründə ümumtəhsil məktəbi və onun daxili nizam-intizam qaydalarını öyrənir, hərəsi bir sinfə təhkim edilir. Onlar dərslər demək, sinfdən xaric tədbirlər təşkil etməklə bərabər, tələbə yoldaşlarının dərslərini dinləyir, sonra həmin dərslərin təhlilini, müzakirəsinə qoşulurlar. Təhlil və müzakirələrdə həmin sinfin fənn müəllimi, ali təhsil müəssisəsinin metodisti, pedaqoq və psixoloqu da iştirak edirlər. Hər bir sınaq dərsləri müzakirəyə cəlb olunur.

Tələbələr pedaqoji təcrübə dövründə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması ilə bağlı həm təlim prosesində, həm də sinfdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə yuxarı sinif şagirdləri ilə iş aparırlar.

Bu məqalədə sinfdən xaric tədbirlər zamanı yuxarı sinif şagirdləri ilə aparılacaq işlər diqqət mərkəzində dayanacaq. Sinfdən xaric tədbirlər zamanı təcrübəçi tələbələr X-XI sinif şagirdlərində sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması üçün adətən aşağıdakı iş formalarına müvafiq edirlər: söhbət, müzakirə, disput, müsabiqə, şagird konfransı, yarış, dəyirmi masa ətrafında görüşlər, təbiətə tənəzzühlər, görüşlər və s.

Həmin tədbirlər nəticəsində məktəblilər, o cümlədən yuxarı sinif şagirdləri ilk növbədə sağlam həyat tərzinin zərərli adətləri, vərdişləri bir kənara qoyaraq özlərində fiziki və sosial fəallıq, düzgün qidalanma tərbiyələndirməyə çalışmaları üzrə özünü tərbiyə və özünü təkmilləşmə prosesi olduğunu anlayaraq, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməli olduqlarını anlayırlar.

Pedaqoji təcrübə dövründə tələbələr şagirdlərlə "İnsan sağlamlığı üçün dərinin əhəmiyyəti", "Yaxşı adətlər haqqında", "Bədənin və ruhun ahəngdarlığı", "Yuxunun gigiyenası", "Sağlamlığımız öz əlimizdədir", "Zərərli vərdişlər və insan sağlamlığı", "Sağlam həyat tərzini - zərərli adətlərin baş qaldırmasının profilaktikası şərti kimi", "Siqaretçəkəmə və alkoqolun ziyanı", "Kimyəvi yanığın təhlükəsi barədə", "Yorulmanın fiziki mahiyyəti", "Dayaq-hərəkət aparatının zədələnməsi zamanı ilk tibbi yardım", "Özünü idarə etmə bacarığı" və s. mövzularda söhbətlərin; "Artıq çəki orqanizmin xəstəliyi səbəbi kimi" "Ekoloji problemlərin insan həyatında rolu", "İnsan sağlamlığının ətraf mühitdən asılılığı" mövzularında müzakirələrin; "Kosmetika və qızların sağlamlığı", "Zərərli adətlərin aradan qaldırılması sağlamlığın qorunması şərti kimi" və s. mövzularda disputların keçirilməsi məqsəduyğundur.

"Sağlam həyat tərzini" mövzusunda keçirilən söhbət zamanı qarşıda aşağıdakı məqsədlər dayanmışdır:

1. Sağlamlığı insan həyatının və insan cəmiyyətinin başlıca dəyəri hesab etmək .
2. "İnsan sağlamlığı" anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirmək.
3. İnsanın sağlamlığına təsir göstərən müsbət və mənfi amilləri müəyyənləşdirmək.

Söhbət aşağıdakı suallarla başlayır:

1. İnsan sağlamlığı nə deməkdir?
2. Sağlam həyat tərzini dedikdə nə başa düşülməlidir?
3. Hansı amillər insan sağlamlığını müəyyənləşdirir?
4. Bu və ya digər şəxsin sağlamlığının qorunmasına cavabdeh kimdir?

Nəticə: Sağlamlıq hər bir insan üçün vacib şərtidir. Bununla yanaşı, sağlamlıq yalnız hər bir insan üçün deyil, eyni zamanda cəmiyyət üçün dəyərlidir.

Biz dostlar, tanışlar, qohum-əqrəba ilə görüşəndə salam verdikdən sonra soruşuruq: necəsən?

“Necəsən?” həmin şəxsin sağlamlığına aiddir. “Özünü necə hiss edirsən” əvəzinə qısaca “necəsən?” deyə xəbər alırıq. O da öz növbəsində “Sağ ol, yaxşıyam”, yaxud “özünü yaxşı hiss etmirəm”, “xəstələnmişəm”, “Başım ağrayır”, “pis yatmışam” və s. bu kimi cavablar verir.

Səhər tezdən, yaxud məktəbdən, işdən qayıtdıqdan sonra ata-anamız, bacı-qardaşımızla görüşəndə yenə də həmin mövzuda hal-əhval tutmalı oluruq.

Doğma insanlarla, yaxınlar, dostlar, yoldaşlar, müəllimlərimiz, iş yoldaşlarımız, valideynlərimizlə görüşərkən, ayrılarkən, bayramlarda, ad günlərində təbrik edərkən onlara cansağlığı arzulayırıq.

Müəllimin şagirdlərə sualı:

– Sağlamlıq bizə nə üçün lazımdır?

Həmin suala təxminən aşağıdakı cavablar alınır:

1. Sağlamlıq ailədə ailənin başçısı kimi; ailənin bir üzvü kimi üzərimizə düşən vəzifələri uğurla yerinə yetirməyimiz, ailənin rifahı üçün lazımdır.

2. Sağlamlıq məktəbdə bir şagird kimi üzərimizə düşən vəzifələri (yaxşı oxumaq, dərsləri yetirmək, şən, gümrah olmaq, əla və yaxşı qiymətlərlə oxumaq, biliklərə əzmlə yiyələnmək, həyatı bacarıqlara sahib olmaq və s.) üçün lazımdır.

3. Sağlamlıq həyatda fəal vətəndaşlıq mövqeyi qazanmaq, ölkəmizi fədakarlıqla təmsil etmək üçün lazımdır.

4. Sağlamlıq həm də mənəvi sağlamlığı, vicdanın təmiz olmasını, Vətənimizin maddi və mənəvi sərvətlərinə görə qürur, iftixar hissələri keçirmək, onları qorumaq, yaşatmaq üçün lazımdır.

5. Sağlamlıq çalışdığın idarə, təşkilat və müəssisədə əmək vəzifələrini uğurla yerinə yetirmək üçün lazımdır.

6. Sağlamlıq özünün cansağlığı qayğısına qalmağı, xəstəliklərdən qorunmağı, orqanizmi möhkəmləndirməyi, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmağı nəzərdə tutur.

7. Sağlamlıq xəstəliyin olmamasıdır. Xəstəlik sağlamlığın pozulmasıdır.

Şagirdlər müəllimin köməyi ilə “sağlamlıq” anlayışının tərifini formalaşdırmağa çalışırlar.

Diqqət yetirək:

1. Şagird C: – Sağlamlıq şəxsiyyətin fiziki və ruhi vəziyyətidir.

2. Şagird F: – Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı sağlamlığa belə tərif vermişdir:

2. Sağlamlıq təkcə xəstəliklərin və fiziki qüsurların olmamasından ibarət olmayıb, tam fiziki, mənəvi və sosial rifah vəziyyətidir.

Müəllim şagirdlərə müraciətlə deyir: Şifahi xalq yaradıcılığımızda atalarımız sağlamlığı necə qiymətləndirmişlər? Deyə bilərsinizmi?

1. Günəş girən evə doktor girməz (günəş girən ev, eyni zamanda təmiz olur, çünki mikro-orqanizmlər günəş şüası düşən yerdə yaşaya bilməz)

2. Gücün və xoşbəxtliyin təməli sağlamlıqdır.

3. Sağlam bir dilənçi xəstə bir kraldan daha yaxşıdır.

4. Sağlıq kimi dost, xəstəlik kimi düşmən, çocuq sevgisi kimi şirin, aclıq kimi acı yoxdur.

5. Sağlamlıqdan böyük bir sərvət yoxdur.

6. Sağlam deyilsənsə, bal da zəhər dadır.

7. Sağlıq varlıqdan irəlidir.

8. Ayağımı sacaq tut, başımı sərən; könlünü fərəh tut, düşünmə dərin.

9. Dünyadakı bütün pullar sizə sağlamlığınızı qaytara bilməz.

10. Hər işin başı sağlıqdır.

11. Xəstə olmayan sağlığın dəyərini bilməz.

12. Sağlıqdan böyük zənginlik yoxdur.

13. İki şeyin dəyərini itirəndə bilirik: sağlamlıq və gənclik

14. Sağlıq varlıqdan irəlidir.

15. Sağlam bədəndə sağlam baş olar.

Dahi şəxslərin fikirlərinə müraciət olunur:

1. İnsanın yaxşı həyatını təmin edən amillərdən biri də ekoloji vəziyyət, sağlamlıq və təbiətin, ətraf mühitin qorunmasıdır. İnsanların sağlamlığına, ekoloji vəziyyətə, udduğumuz havaya, içdiyimiz suya, bütün bunlara biz çox böyük diqqət göstərməliyik. (İlham Əliyev)

2. Kim sağlamdırsa, o gəncdir. (Bon Luis Pol)

3. Xoşbəxtlik yaxşı bir sağlamlıq və pis bir yaddaşdan başqa bir şey deyil.

(Albert Şveytser)

4. Bir bina daxilində rəqabət sağlamlıq üçün zərərliyədir. (Ceyms Uotson)

5. Əsl dost sağlamlıq kimidir: dəyəri itirildikdən sonra bilinir. (Miqel de Servantes)

6. Sağlam deyilsənsə, yediyin bal da zəhər dadacaq. (Artur Şopenhauer)

7. Sağlamlıq hər şey deyil, amma sağlamlıq olmadan hər şey bir heç. (Artur Şopenhauer)

Sağlamlıq fiziki, əqli və əxlaqi səciyyə daşıyır. Onların əlamətləri barədə nə demək mümkündür?

Fiziki sağlamlığın əlamətləri bunlardır: sağlam ürək, yaxşı iştaha, orqanizmin sağlamlığı, dərinin təmiz və hamar olması, gümrəhlik, şən əhval-ruhiyə, gün ərzində enerjili hiss, parlaq və güclü saçlar, sağlam dişlər, elastik əzələlər, parlaq təmiz dırnaqlar. .

Psixi sağlamlığın əlamətlərinə daxildir: emosional sabitlik, nikbinlik, özünəinam, özünə güvənmək, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək qabiliyyəti, qorxu hissini olmaması, iqlim dəyişikliyinə asanlıqla dözmək, yeni mövsümə uyğunlaşma və s.

Mənəvi sağlamlıq özündə aşağıdakı əlamətləri birləşdirir: yaxşılıq və xeyirxahlıq, məsuliyyət hissini malik olmaq, cavabdehlik, ədalət, prinsiplilik, haqqı nahaqqa verməmək, dürüstlük, başqalarını sevindirmək bacarığı, yaxşı və pis arasında seçim etmək bacarığı, yurdsevərlik, vətənpərvərlik, insanlara kömək etmək istəyi, humanistlik, demokratiklik, vicdanlılıq, vicdanın səsinə dinləmək bacarığı, özünə hesabat vermək və s.

Təcrübəçi tələbələrin apardıqları məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl iş nəticəsində yuxarı sinif şagirdlərində sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması mümkün olur.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərdə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması hazırda zəruri məsələlərdəndir. Bu sahədə pedaqoji təcrübənin rolu böyükdür. Tələbələrin pedaqoji təcrübə dövründə bu istiqamətdə iş aparmaları aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin yeniliyi. Şagirdlərdə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması sahəsində pedaqoji təcrübənin rolu diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant, dissertantlar, magistrantlar və magistrələr üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə". <https://e-qanun.az/framework/15508>

2. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat: Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədşadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 608 s.

3. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli, İ.B. Əmirəliyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2023. – 464 s.

4. Abbasov, A.N. Pedagogika: Orta ixtisas təhsili müəssisələri üçün dərs vəsaiti/ A.N. Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 360 s.

H.V.Рамазанова

**Роль педагогической практики
в формировании здорового образа жизни старшконников**

Резюме

Педагогический опыт является своего рода полигоном для студентов. Это возможность для студентов проявить себя в педагогическом мире, в выбранной профессии и специальности. Именно в это время они начинают приобретать практические профессиональные навыки учителей будущего. Велика также роль педагогического опыта в формировании здорового образа жизни у студентов. Работа студентов в этом направлении в период педагогической практики привлекает внимание своей актуальностью.

N.V. Ramazanova

The role of pedagogical practice in the formation of a healthy lifestyle of senior pupils

Summary

Teaching experience is a kind of training ground for students. This is an opportunity for students to express themselves in the teaching world, in their chosen profession and specialty. It is at this time that they begin to acquire practical professional skills as teachers of the future. The role of pedagogical experience in the formation of a healthy lifestyle among pupils is also great. The work of students in this direction during the period of teaching practice attracts attention with its relevance.

Redaksiyaya daxil olub: 12.10.2023

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ MAHİYYƏTİ

UOT 37.01

Sədaqət Mahir qızı Abdullayeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
E-mail: sedaqetmahir23@gmail.com

Rəyçilər: *ped.e.d.,prof. İ.H. Cəbrayilov,*
ped.ü.f.d., dos. R.S. Əliyev

Açar sözlər: *Azərbaycançılıq ideologiyası, milli dövlətçilik, vətəndaşlıq*

Ключевые слова: *Азербайджанская идеология, национальная государственность, гражданство*

Key words: *Azerbaijani ideology, national statehood, citizenship*

Hər bir dövlətin inkişafında onun ideoloji əsasları mühüm rol oynayır. Qədim zamanlardan başlayaraq hal-hazırkı günümüzdə qədər Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, dəyərlərini, etnik zənginliyini özündə birləşdirən və inkişaf etdirən baxışlar sisteminin əsasında azərbaycançılıq ideyası dayanmışdır. Azərbaycançılıq ideologiyası çoxmillətli Azərbaycan xalqının müstəqilliyinin qorunmasına, azad iqtisadiyyatın inkişafına, sosial həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizənin məqsədinə, yəni sosial dövlətin yaradılmasına, demokratik və hüquqi inkişafına xidmət edir. Bu ideologiya, Azərbaycan dili, tarixi, mədəniyyəti və milli dəyərlərini özündə əks etdirir.

Azərbaycançılıq ideologiyasını mənimsəmiş insan Azərbaycanın bütöv bir dövlət olaraq varlığının, milli mənafeyinin qorunması, milli mədəniyyətinin dünyaya tanıtılması, milli dəyərlərinin yüksəldilməsi və özünün milli iradəsinin daim inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək, inkişafını, güclənməsini təmin etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarını birləşdirir, xalqı həmrəy olmağa çağırır və geniş əhatə dairəsi ilə milli mənafe baxımından konkret məqsədlər irəli sürür. Bu ideyanın kökündə vətəndaşlıq dəyəri durur. Bu ideologiya Azərbaycanda azad vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və güclü dövlət quruculuğuna xidmət edir və Azərbaycanın dünənini, bu gününü, gələcəyini əks etdirərək müstəqil Azərbaycanın qüdrətini, bütövlüyünü qorumaq, gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi daşıyır. Azərbaycançılıq konsepsiyası bu gün cəmiyyətin inkişafının ideya təməlini təşkil edir. Bir sözlə, bu ideya dövlətçilik strategiyasının təməli daşıdır. Azərbaycançılıq ideologiyası millətdən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı sayan bütün vətəndaşların birliyi və yaxud həmrəyliyi üçün möhkəm istinad mənbəyi, ideoloji bünövrədir. Eyni zamanda xalqımızın tarixini, milli-mənəvi birliyini əks etdirən azərbaycançılıq ideyası mühüm funksional elementlərlə zəngindir. Milli dövlət ideologiyası kimi azərbaycançılıq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının əsaslarına söykənən, müstəqilliyə xidmət edən dəyərlər sistemidir.

Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın müstəqilliyini seçən Azərbaycan xalqının bir ideologiyasıdır və dünyəvi prinsiplər üzərində qurulmuş demokratik dövlətin inkişaf strategiyasıdır. Bu ideologiyanın əsasında Azərbaycanda yaşayan və bu ölkəni öz vətənləri kimi nəzərə alan bütün xalqların bərabərliyi ideyası dayanır. Ölkəmizdə sabitliyin qorunmasına, inkişafın təmin edilməsinə yönəlmiş mükəmməl ideya kimi azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın tək-cə real tarixini, milli xüsusiyyətlərini yox, eyni zamanda dövlətin hüquqi, unitar,

dünyəvi və demokratik prinsiplərini əhatə edir. Həmçinin, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasının əsasında Azərbaycan ictimai şüuru dayanır. İctimai şüur o zaman milli ideologiyaya çevrilir ki, cəmiyyət öz müstəqil dövlətçiliyini yaratmış olsun.

Azərbaycançılıq bütün dünya azərbaycanlılarının ideologiyasına çevrilmiş və bu da xalqımızın Ümummilli Lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, memarı, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev öz çıxışlarında, məruzə və nitqlərində azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətindən, əhəmiyyətindən bəhs edərkən Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin öyrənilməsini, mədəni irsinin, dilinin, adət-ənənələrinin qorunmasını xüsusi vurğulayırdı.

Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyinin ölkənin çiçəklənməsi və inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini əsaslandırır və bu müstəqilliyin qorunması və inkişafında da azərbaycançılıq ideologiyasının böyük təsir gücünə malik olduğunu qeyd edirdi. Bu baxımdan hər bir azərbaycanlının milli kimliyini, mənliliyini dərk etməsi, vətənə, dövlətə, xalqa xidmət göstərməsi vacibdir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan özünəməxsus mədəni özünəməxsusluğu ilə müasir, dünyəvi və demokratik dövlət kimi özünü təsdiq etdi. O, Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin təbliğində, Azərbaycanın zəngin tarixi və adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası milli mənsubiyyətin dərk olunmasının vacibliyini əsaslandıran, xalqda qürur və birlik hissinin formalaşmasına kömək edən məfkurə sistemidir. Ulu Öndər Heydər Əliyev hələ Azərbaycan Respublikasına sovet dövründə rəhbərlik edərkən azərbaycançılıq ideologiyasını bütün soydaşlarımız arasında yaymağa çalışırdı ki, bu ideya geniş ictimai dəyər qazansın. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında, musiqisində, kinosunda, təsviri incəsənətində və digər sahələrdə Azərbaycan xalqının ruhunu, onun tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini təbliğ və tərənnüm edən çoxsaylı əsərlər yaranmışdır. Bu dövrdə Heydər Əliyev də respublikamızdan kənarında yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanmasına, Azərbaycan diasporunun formalaşmasına nail olmağı zəruri hesab edirdi. 1990-cı illərdə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra xaricdə yaşayan soydaşlarımızın mütəşəkkil qüvvəyə çevrilməsi, onların tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məsələləri prioritet məsələ kimi daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Çünki güclü Azərbaycan diasporu müstəqil Azərbaycanın dayacağıdır.

Azərbaycançılıq ideologiyası mühüm funksional elementlərlə zəngindir ki, onun da mahiyyəti ölkəni mənəvi və fiziki cəhətdən zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu ideologiya Azərbaycanın inzibati-ərazi quruluşu baxımından unitar dövlət, siyasi quruluş və dövlət idarəçiliyi baxımından hüquqi və demokratik dövlət kimi möhkəmlənməsinə və inkişafına yönəlmişdir.

Azərbaycan müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin tarixən dinc yanaşı yaşadığı, milli və dini tolerantlığın bərqərar olduğu bir ölkədir. Bütün xalqların, millətlərin nümayəndələrinə bərabər münasibət var. Ona görə də bütün Azərbaycan vətəndaşları azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdilər. Azərbaycançılıq ideyası Azərbaycan xalqının adət və ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini birləşdirən baxışlar sistemi kimi ictimai-siyasi proseslərə, konstitusiya quruluşuna, xüsusən də dövlətə müsbət təsir göstərir. Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasını və demokratik inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyan azərbaycançılıq vətəndaşlıq dəyərlərinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu ideyanın məqsədi çoxmillətli Azərbaycan xalqının demokratik inkişafı və möhkəmlənməsi üçün zəmin yaradan dəyərlər sistemini formalaşdırmaqdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya Azərbaycanlılarının I Qu-

rultayındakı çıxışında Azərbaycan dövlətinin siyasətini səciyyələndirərək bu siyasətin prioritet istiqamətini diqqətə çatdırıb: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Bu dəyərləri özündə cəmləşdirən dil, ərazi, vətəndaşlıq, adət-ənənələr, ideoloji birlik azərbaycançılıq ideologiyasını sərhədsiz bir sferaya çevirir. Azərbaycançılıq ideologiyasının daşıyıcıları təkcə Azərbaycandan kənarında yaşayan soydaşlarımız deyil, həm də milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini, birliyini, hüquqi, demokratik dövlət kimi inkişafını istəyən hər kəsdir. [4, s.12]

Azərbaycanın çoxmillətli insanlarını birləşdirən azərbaycançılıq ideyası müstəqilliyi qorumağa, konstitusiyaya, sosial dövlətin yaradılmasına xidmət edir. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan dövlətçiliyinin inşasında, demokratiyanın və sərbəst iqtisadiyyatın inkişafı, sosial yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mübarizə məqsədi ilə ortaq çoxmillətli millətin ümumi maraqlarını əks etdirir. Bu ideologiya sərbəst, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və Azərbaycanda güclü bir dövlətin yaradılmasına xidmət edir.

Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan dövlətçiliyinin quruculuğunda vahid çoxmillətli xalqın mənafeələrinin ümumiliyini, demokratiyanın və azad iqtisadiyyatın inkişafı, sosial həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizənin məqsədlərini əks etdirir. Azərbaycançılıq bir ideologiya kimi müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi və sosial təliminin sosial-mədəni və etno-siyasi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Bu ideologiya qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərlik üçün mühüm baza təşkil edir. Özünəməxsus dinamizmi ilə seçilən azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövrü bu ideologiyayı zənginləşdirir, milli ictimai şüurun əsaslarını müəyyənləşdirir, Azərbaycan xalqının dünya birliyində mövqeyini inamla yüksəldir. Bu gün azərbaycançılıq konsepsiyası cəmiyyətin inkişafının ideoloji əsasıdır. Prezident İlham Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını dövlətçiliyimizin ideoloji əsası kimi səciyyələndirərək demişdir: “Əsrlər boyu biz bir xalq olaraq, xalqımızı, öz dəyərlərimizi qorumuşuq. Bu gün bu məsələyə çox diqqət yetirilir. Bu gün globallaşan, çətinləşən dünyada dövlətçiliyin əsasını milli dəyərlərimiz təşkil edir. Dövlətçiliyimiz möhkəm ideoloji əsaslara söykənir. Azərbaycançılıq ideyası bizim əsas ideoloji dayaqımızdır”. Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülünün indiki mərhələsi bir növ dinamizmlə zənginləşir, milli ictimai şüurun əsaslarını müəyyənləşdirir və Azərbaycan xalqının dünya birliyində mövqeyini inamla yüksəldir. [3, s.4]

Hal-hazırda tam əminliklə deyə bilərik ki, azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın milli dövlətçilik strategiyasının innovativ əsaslarından biri və real müstəqilliyimizin qorunub saxlanmasında əsas və hərəkətverici qüvvədir.

Problemin aktuallığı. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, ölkəmizdə sabitliyin qorunması üçün azərbaycançılıq ideologiyasının inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyəti və milli dövlətçilik strategiyasının xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
2. Yusifov M.İ. Azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
3. Əliyev H.Ə. Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2002.
4. Müstəqillik illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı. Sumqayıt, 2016.

S.M. Абдуллаева

Сущность идеологии азербайджанизма

Резюме

Статья посвящена сущности идеологии азербайджанства, роли идеологии азербайджанства в развитии, нашей идеологической поддержке, стратегии национальной государственности, а также тому, что главной опорой азербайджанского государства является идеология азербайджанства.

S.M. Abdullayeva

The essence of ideological azerbaijanism

Summary

The article is devoted to the essence of the ideology of azerbaijanism. In the article, the role of the ideology of azerbaijanism in the construction, our ideological support, the strategy of national statehood, and the fact that the main pillar of the Azerbaijani state is the ideology of azerbaijanism have been studied.

Redaksiyaya daxil olub: 11.09.2023

Yeniyyətlərin tərbiyəsi və yenidəntərbiyəsi məsələləri

YENİYETMƏLƏRİN DAVRANIŞLARINA TƏSİR GÖSTƏRƏN SOSIAL AMİLLƏR

UOT 37.01

Zərifə Cəfər qızı Əhmədsoy

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

E-mail: zerife.ehmedsoy20@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova,*
psixol.ü.f.d., dos. Q. Əzimov

Açar sözlər: *yeniyyətlər, sosial amil, ailə, texnologiya, sosial media, yoldaş qrupları, asılılıq*

Ключевые слова: *подростки, социальный фактор, семья, технологии, социальные сети, группы сверстников, зависимость.*

Key words: *teenagers, social factor, family, technology, social media, peer groups, addiction.*

İnsanların davranışını səciyyələndirən iki əsas amil var. Bunlardan birincisi psixoloji, ikincisi sosial amillərdir. İnsanlar öz davranışlarına görə başqaları tərəfindən qiymətləndirilir və onların hörmətini qazanırlar. Yeniyyətlərdə artıq yaxşı və pis anlayışları formalaşır, bu da onların insanlar arasında daha yaxşı münasibətlər qurması və daha münasib davranması üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır. Yeniyyətlərdə davranış formaları, fərdin təcrübələri, ailə, dost çevrəsi və cəmiyyət təsirləri ilə şəkillənir. Yeniyyətlərin davranışlarının formalaşmasına sosial amillər xüsusilə təsir edir. Yeniyyətlərin davranışına təsir göstərən bir çox sosial amil mövcuddur.

Yeniyyətlərin davranışına təsir göstərən sosial amillərdən biri ailədir. Ailə, bir gəncin davranışına, inkişafına və sosial münasibətlərinə ciddi şəkildə təsir edən bir mənbədir. Ailənin davranış və dəyərləri, yeniyyətlərin davranışına dərin təsir edə bilər. Ailə içindəki kommunikasiya, tərbiyə üslubu və ailə üzvlərinin öz davranışları yeniyyətlərin davranışlarını formalaşdırır.

Ailənin yeniyyətlərin davranışına təsir edən bir neçə əsas amil:

1. Ailənin kommunikasiyası: Ailə üzvləri arasında sağlam, açıq və anlayışlı bir kommunikasiya, yeniyyətlərin problemlərini paylaşmağa və öyrənməyə daha açıq olmalarına kömək edir.

2. Tərbiyə üslubu. Ailə tərbiyə üslubu gəncin davranışına forma verir. Şiddət, nəzarət, dəstək və anlayışın dərəcəsi gəncin psixologiyasına təsir edir.

3. Ailə istirahəti: Ailə üzvlərinin yeniyyətlərlə vaxtaşırı istirahət və mətbuatlı zaman keçirməsi onların sağlam inkişafını dəstəkləyir.

4. Təhsil və tərbiyə: Ailə içində təhsil və tərbiyəyə verilən önəm gəncin qiymət qəbul etməsi və özünü inkişaf etdirməsi üçün təsirli olur.

5. Ailənin dəyərləri: Ailə dini, mədəni və etik dəyərləri gənclərə təqdim edir və bu dəyərlər onların davranışına təsir edir.

6. Ailə içi problemlər: Ailə içi çatışmazlıqlar dərin təsir göstərə bilər. Gənclər bu məsələlərə marağını çəkə bilər və psixoloji problemlər yaşaya bilərlər.

7. Ailənin sosial inkişafı: Ailə sosial əlaqələr, dostluq və qohumlarla genişlənir. Bu, gəncin sosial həyatına təsir edir.

Sağlam bir ailə mühitində yetişən gənclər daha müvəffəqiyyətli və sağlam davranışlar göstərirlər.

Dəyişən ailə dinamikləri: XXI əsrdə ailə birliyinin ənənəvi dinamikləri gənclərin davranışlarını xüsusi şəkildə təsir edən əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalıb. İkinci əmək gəliri qazanan ailələrin yayılması ilə birlikdə valideynlər bu əhəmiyyətli inkişaf mərhələsində gənclərin hiss etdiyi duyğusal dəstəyi və rəhbərliyi həmişə təmin edə bilməyə bilirlər. Valideynlərin mövcudluğu və nəzarəti bu gənclərin özünü yalnız, hətta tərk edilmiş hiss etmələrinə gətirə bilər. Bu duyğusal boşluğu doldurmaq üçün onlar öz yaşadlarından təsəlli və təsdiqi axtara bilərlər və ya həmişə müsbət olmaya bilməyəcək əks təsirlərə yönələ bilərlər. Bundan əlavə, tək valideynlərin, qarışıq ailələrin və ya tək uşaqly ailələrin artan yayılması, qarışıq ailə dinamikləri arasında keçid edərəkən və dəyişən ailə quruluşlarından özlərinə yer taparkən gənclərin davranışlarına daha da şəkil verə bilər.

Texnologiyaların təsiri: Gənclər artıq boş vaxtlarını açıq havada oynayaraq və ya yaşlıları ilə üz-üzə əlaqələr quraraq keçirdikləri günlərini geridə qoyublar. XXI əsr texnologiyalarının insanların həyatlarını ələ keçirdiyi və davranışlarını dərin şəkildə şəkilləndirdiyi bir dövrdür. Ekranlardan asılı keçən saatlar və sosial media aktyorlarına obsessiv şəkildə nəzarət etmək onların varlığının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilib. Ağıllı telefonlara, planşetlərə və internetə davamlı məruz qalmaq, yalnızca diqqətlərinin həcminə deyil, həm də sosial bacarıqlarına təsir etmişdir. Virtual dünya, kiber zorakılıq və s. problemləri daha da mürəkkəbləşdirir və gənclərin böyüdükcə üzləşdiyi problemləri daha da artırır.

Texnologiya, gənclərə böyük təsir göstərən bir məsələdir. Bu təsirin bir çox aspekti mövcuddur:

1. *Zaman baxımından istifadə:* Gənclər telefonlar, tabletlər və kompüterlər üçün çox vaxt sərf edirlər. Bu digər əhəmiyyətli məşğuliyyətlərə, məsələn, oxumağa və fiziki məşğuliyyətlərə daha az vaxt ayırmalarına səbəb olur.

2. *Sosial təmas:* Tez-tez onlayn mədəniyyətdən təsirlənən gənclərin, həqiqi dünyadakı dostlara və ailə üzvləri ilə əlaqələrinin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

3. *Təhsilin təsiri:* İnternet və elektronika təhsili dəyişdirir. Gənclər, çox vaxt onlayn təhsil və tədqiqat üçün texnologiyadan asılıdırlar, lakin bu, gələcəkdə klassik təhsil metodları baxımından müəyyən risklər daşıyır.

4. *Davranış dəyişiklikləri:* Texnologiyaların əhəmiyyətli hissəsi olan sosial media, öz dəyişikliklərə və məşğuliyyətə səbəb ola bilər. Məsələn, FOMO (Mövcud Olanı İtirmək Qorxusu) şəkildə adlandırılan halı yarada bilər.

5. *Mental sağlamlığa təsir:* Texnologiyanın intensiv istifadəsi psixi sağlamlığa təsir edə bilər. Gənclər arasında anksiyətə, depressiya və yuxu problemi yayıla bilər.

Əhali, gənclərin texnologiya ilə sağlam və ətraflı münasibət qurmağını təmin etmək üçün zamanı nəzarət altına almaq, digər məşğuliyyətlərlə vaxt keçirmək və texnologiyaları şüurlu şəkildə istifadə etmələrini təşviq etmək üçün strategiyalar tətbiq edə bilər.

Sosial media təzyiqi: Sosial qarşılaşdırmaların olduğu bu dövrdə sosial media platformaları düzgün olmayan gözləntilərin və davamlı özünü başqaları ilə qarşılaşdırmanın yarandığı bir mühit halına gəlmişdir. İndiki yeniyetmələr həyatın ən ideal halını əks etdirən şəkillər və videolara məruz qalırlar. Davamlı bu mükəmməliyə məruz qalmaq onlarda yetərsizlik duyğusuna və aşağı özgüvənə səbəb olur. Məşhurlaşmaq, insanların bəyənilməsinə sahib olmaq, tanınmaq onların psixoloji sağlamlığına ciddi şəkildə mənfi təsir göstərir. Davamlı təsdiq olunma ehtiyacına və geridə qalma qorxusuna səbəb olur.

Yoldaş təzyiqinin təsiri: Yoldaş təzyiqi həmişə gənclərin davranışı üçün əhəmiyyətli bir faktor olmuşdur, ancaq XXI əsrdə yeni forma almışdır. Sosial medianın yüksəlişi, yoldaş təzyiqinin intensivliyini və məhdudluğunu artıraraq gəncləri cəmiyyət normalarına və tendensiyalara uymağa məcbur edib. Yoldaşlarının əhatəsindən xaricdə qalmaq, təklif qorxusu gəncləri riskli davranışlar etməyə və ya ziyanlı addımlar atmağa məcbur edir. Yoldaşlarına uyğunlaşmaq və onlardan qəbul görmək üçün bu davamlı ehtiyac gənclərin qərar vermə proseslərində geniş təsirə səbəb ola və davranışlarını yetkinliyə doğru şəkilləndirə bilər.

Buna görə də, yeniyetmələr daim kənardan nəzarətdə olmalıdırlar. Yoldaş təzyiqi ilə bağlı daha çox məlumat verə bilərəm: Yoldaş təzyiqi, bir qrup və ya bir şəxsin digər bir şəxsi öz fikirlərinə, dəyərlərinə, geyimlərinə, davranışlarına və ya habelə maraqlarına sərf etdikləri təzyiq və məhdudiyətləri ifadə edir. Bu təzyiq bir qrup içində qrup üzvləri tərəfindən həyata keçirilə bilər və ya bir şəxsə tərəfdaşlar, dostlar və ya ailə tərəfindən tətbiq edilə bilər.

Yoldaş təzyiqinin bir sıra növü var. Məsələn:

1. *Sosial təzyiq:* Bir şəxsə digər insanların daxil olmağına inandığı bir qrupun üzvü olmağa təşviq etmək.

2. *Əks təzyiq:* Bir şəxsi hər hansı bir məşğuliyyətə qatılmağa və ya bir şeyi etməyə təşviq etmək üçün məcbur etmək.

3. *Stiqma:* Bir şəxsi, ya da qrupu digərlərindən fərqli və ya cütlükləşdirilmiş kimi görmək

4. *İşğal:* Bir şəxsi, ya da qrupu digər insanların tələbləri və maraqları üçün öz işlərini ya da maraqlarını fərqləndirməyə çalışmağa məcbur etmək.

Yoldaş təzyiqi insanların özünü ifadə etməsinə və öz fərqliliyinə hörmət göstərməsinə mane olur. Bu təzyiqlə mübarizə etmək və hər bir insanın özünü rahat hiss etməsinə yardım etmək əhəmiyyətlidir. Yoldaş təzyiqi yeniyetmələr üçün böyük bir problem ola bilər. Bu, psixoloji və sosial məsələdir və aşağıdakı təsirlərə səbəb ola bilər:

1. *Mənsubiyyət qorunması:* Yoldaş təzyiqi yeniyetmələri həmin qrupun bir hissəsi olmağa təşviq edə bilər, amma bu qrupun normalarına və dəyərlərinə uyğun gəlmək üçün onları özünün bir hissəsi kimi hiss etmək zorunda qoyur.

2. *İstifadəsinin izi:* Yoldaş təzyiqi yeniyetmələrin öz fikirlərini, dəyərlərini və istəklərini örtməyə səbəb ola bilər. Bu öz-özünün tanımağı və özünün inkişaf etməsinə çətinləşdirə bilər.

3. *Təzyiqin təsiri:* Başqalarının təzyiqi yeniyetmələr üçün mental və emosional stress yarada bilər. Bu, anksiyete, depressiya və özünəhərmət hissəsinin azalması kimi problemlərə səbəb ola bilər.

4. *Təhsilə təsiri:* Yoldaş təzyiqi, yeniyetmələrin təhsilə olan fokuslarını pozmağa və peşəkâr inkişaf etməyə mane olmağa səbəb ola bilər.

5. *Sosial izolyasiya:* Yoldaş təzyiqi yeniyetmələrin ətrafında digər insanlarla normal və səmimi əlaqələr qurmağı çətinləşdirə bilər.

Yeniyetmələrə yardım etmək və bu təzyiqi azaltmaq üçün, onlarla açıq və dəstəkləyici danışıqlar qurmaq, öz dəyərlərini tanımalarına və özünəhərmət hissələrini qorumağa kömək etmək əhəmiyyətlidir. Həm də həmin yaş dövründə emosional dəstək və tərbiyə önəmli rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Mövzunun günümüzdəki aktuallığı gənclərin sağlam böyümələrini və cəmiyyətə müsbət təsirlər göstərmələrini dəstəkləmək üçün görülən iş və təhsil proqramlarının, tədbirlərin lazım olduğunu vurğulayır. Gənclərin sosial media və media təsirlərinə qarşı məlumatlanmasının artırılması, bu sahədə sağlam davranışlar göstərmələrinə kömək edə bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə insan davranışlarına təsir edən amillər və yeniyetmələrin davranışlarını şəkilləndirən sosial təsirlər ətraflı şəkildə verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Ə.S. Bayramov Psixoloji düşüncələr. Bakı, 1994.
2. N.Z. Çələbiyev. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.
3. H. Xəlilov. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2012.
4. <https://www.apa.org/pubs/info/reports/zero-tolerance.pdf>

З.К. Ахмадсой

Социальные факторы, влияющие на поведение подростков

Резюме

В статье рассматриваются такие понятия, как семья, друзья, социальные сети и технологии, влияющие на поведение современных подростков. Также в данной статье рассматривается влияние социальных факторов на поведение подростков.

Z.K. Akhmadsoy

Social factors influencing adolescent behavior

Summary

Social factors affecting the behavior of adolescents The article examines concepts such as family, friends, social media, and technology that influence the behavior of modern teenagers. Also, this article examines the influence of social factors on adolescent behavior.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

Ailədə tərbiyə məsələləri

UŞAQLARIN İNKİŞAFINDA AİLƏNİN ROLU

UOT 37.01

Ceyhunə Gündüz qızı Hüseynova
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
E-mail: huseynovaceyhune698@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. G.T. Eminova,*
psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova

Açar sözlər: *ailə, uşaqlar, valideynlər, təlim-tərbiyə, inkişaf, sağlam mühit, əyani nümunə*

Ключевые слова: *семья, дети, родители, образование, развитие, здоровая окружающая среда, наглядный пример*

Key words: *family, children, parents, education, development, healthy environment, visual example*

Cəmiyyətə yararlı şəxsiyyətin yetişdirilməsi müasir dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Uğurlu gələcək bir çox cəhətdən yetişən nəslin hərtərəfli inkişafından, düzgün tərbiyəsindən asılıdır. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə böyük rol oynayır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev ailə tərbiyəsi ilə əlaqədar deyirdi: “Ailə tərbiyəsi öz xarakterinə görə nadir bir haldır. Bu tərbiyə ata-ananın övlada məhəbbəti və uşaqların da ata-anaya bu cür hissələri kimi bir mənəvi əsas üzərində qurulur. Mənim üçün ən əziz nemət Azərbaycanın uşaqlarıdır, Azərbaycan gəncləridir. Çünki Azərbaycan Prezidenti kimi mən bu gün haqqında yox, Azərbaycanın böyük gələcəyi haqqında düşünürəm. Azərbaycan gənclərindən və uşaqlarından asılıdır”.

Ailə uşaqların mikrocəmiyyəti, ilk tərbiyə ocağıdır. Beləliklə, şəxsiyyətin əsası cəmiyyətin ilkin struktur vahidi olan ailədə qoyulur.

Məşhur pedaqoq Con Lokun “Ağ lövhə” nəzəriyyəsində qeyd etdiyi kimi, uşaq doğularkən onun beyni ağ lövhə kimi təmiz olur. Sonra ardıcıl olaraq ailə, cəmiyyət tədricən uşağa təsir göstərir və xarakter formalaşır. Məşhur Pedaqoqun da qeyd etdiyi kimi uşağın beyni ağ lövhədir, o ağ lövhəyə ilk sözləri yazan valideynlərdir. Unutmamalıyıq ki, dünyaya yenidən göz açmış, doğrunun yanlısın nə olduğunu bilməyən uşaq ətrafında gördüyü bütün davranışları, eşitdiyi mənfi və ya müsbət sözləri bir süzgəc kimi özündə toplayır və bir müddətdən sonra topladıqları hər şey özünü göstərməyə başlayır. Məhz bu səbəbdən valideynlər istər davranışlarında istər dedikləri sözlərdə son dərəcə diqqətli olmalıdırlar. İnsanların ən yetkini, ən ləyaqətli məhz əxlaq gözəl olanlar və ailə üzvlərinə hörmətlə yanaşanlardır. Ailədə uşaqların düzgün, hərtərəfli inkişafının və cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət kimi formalaşmasının qayğısına qalmaq valideynlər üçün ən vacib bir o qədər də şərəfli vəzifədir.

Tərbiyə zamanı, diqqət, səbir və məsuliyyət tələb edən pedaqoji prosesdir. Aydınlıq gətir-sək-tərbiyə insan şəxsiyyətinin inkişafına, müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına və şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş məqsədyönlü peşəkar fəaliyyətdir. Uşaqlar elə tərbiyə olunmalıdır ki, yenidən tərbiyəyə ehtiyac qalmasın. Yenidəntərbiyə prosesi insan tərbiyəsindəki qüsurları aradan qaldıraraq yerinə müsbət keyfiyyətlərin əlavə edilməsi prosesidir. Elmi tədqiqatlar sübut edir ki, yenidəntərbiyə prosesi tərbiyədən

çətin, mürəkkəb bəzən də mümkün olmayan prosesdir. Çünki yenidəntərbiyə zamanı insana yalnız tərbiyə verilmir, həm də tərbiyəsində ortaya çıxmış nöqsanlara qarşı mübarizə aparılır. Bəzən yaxşı və pis uşaqdan danışıılır. Qeyd edək ki, pis uşaq yoxdur, pis valideyn vardır. Düzgün və sağlam inkişafa malik şəxsiyyət yetişdirən valideynin sözü ilə əməli üst-üstə düşməli, vəhdət təşkil etməlidir. Əks təqdirdə tərbiyə prosesi heç bir səmərə verməyəcək. Uşağına siqaret çəkməyin pis vərdiş olduğunu deyən ata siqaret çəkir, yalan danışmağın mənfi keyfiyyət olduğunu deyir, qapı döyülür uşağını göndərir desin ki, ata evdə yoxdur. Ailə üzvləri ilə aqressiv şəkildə danışmağın düzgün hərəkət olmadığını deyən ana aqressiv hərəkət sərgiləyir, səsini yüksəldir. Uşaq fikirləşir ki, yalan danışmaq, siqaret çəkmək pis vərdişdirsə bəs atam niyə yalan danışır, siqaret çəkir. Yaxud ailə üzvlərimlə pis rəftar etmək, onlara səsimi yüksəltmək mənfi keyfiyyətdirsə bəs anam niyə belə davranır. Tərbiyə prosesində bu kimi hallar bir müddət sonra uşaqlarda travmalara, davranış pozuntularına gətirib çıxarır. Əgər valideynlər bu kimi halların baş verməsini istəmirsə mənfi keyfiyyətləri əvvəlcə özləri tərgitməli, ilk öncə özlərini tərbiyə etməlidirlər.

Görkəmli pedaqoq A.S. Makarenko deyirdi ki, düzgün tərbiyə bizim xoşbəxt gələcəyimizdir, pis tərbiyə bizim gələcək göz yaşlarımız, əzabımızdır.

Düzgün, sağlam və məqsədli ünsiyyət mühitinə malik bir ailə uşaqların istər təlim-tərbiyəsi istərsə də hərtərəfli inkişafı üçün əvəzsiz bir məktəbdir. Uşaq xarakterinin ilkin formalaşması 0-3 yaş dövründə başlayır. ətraf aləmdə baş verənlər, cəmiyyətə dair həyatı görüşlər, müsbət keyfiyyətlər, doğrunu yanlışdan fərqləndirmək və s. ailənin vasitəsi ilə fərdə yönləndirilir. Beləliklə, ailə uşağın təlim, təhsil və tərbiyəsində inkişafında ilk və ən mühüm rolunu ifadə etməkdədir. Uşağı xeyirxah, vətənpərvər, cəsur, öz gücünə inanan, öz ayaqları üzərində dayanmağı bacaran bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək istəyən valideyn uşağına kiçik yaşlardan şəxsiyyət kimi yanaşmalı, onları dinləməyi bacarmalı, mütləq şəkildə ünsiyyət qurmalı və qeyd edilən keyfiyyətləri aşılamağı bacarmalıdır. Uşaqlara “olmazlarla” divar hörmək yerinə onlara azadlıq verilməlidir ki, onlar valideynlərinin nəzarətində yaxşını pisdən fərləndirməyi öyrənsin. Uşaqlarınıza tapşırıq verərkən müdaxilə etmədən nəzarət edin, bu uşağınız üçün çətin olsa belə icazə verin çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün səy göstərsinlər, bu onların uğuru olacaq. Belə olan halda, uşağınız öz gücünün fərqinə varır nəticədə onlarda özünə inam keyfiyyəti formalaşdırılmış olursunuz. Tərbiyə prosesində nənə-babanın rolu da böyük əhəmiyyətə malikdir. Ailədə hər bir fərdin, həmçinin qohumların uşaqlara təsiri olur. Nənə-baba uşaqlara qayğı ilə yanaşaraq, onlara dünyagörüşü, düzgün davranış qaydalarını öyrədir. Bəzən gənc ailələr uşaqlarının tərbiyəsini valideynlərinə əmanət etməkdə bir az tərəddüd edirlər. Doğrudur nənə-baba uşaqlarla daha sevgi dolu davranırlar, lakin bəzən vaxt azlığına və digər səbəblərdən valideynlərin gözündən qaçan bəzi detallar ola bilir ki, nənə-baba bu detalları sezir və bununla bağlı tədbir görür.

Uşaqlar mikro cəmiyyət olan ailədə hərtərəfli inkişafın birinci mərhələsini yekunlaşdırıb, ikinci mərhələyə makro cəmiyyətdə (bağça, məktəb və s.) inkişafa qədəm qoyurlar. Valideynlərin şəxsi nümunəsi və nüfuzu uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında nə qədər əhəmiyyətlidir-sə, tərbiyəçinin də şəxsi nümunəsi və nüfuzu bir o qədər əhəmiyyətlidir.

K.D. Uşinski yazırdı: “Tərbiyəçinin şəxsiyyətinin cavan ruha təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, onu nə dərs kitabları ilə, nə əxlaqi nəsihətlərlə, nə də cəza və mükafat sistemi ilə əvəz etmək olar”

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar tərbiyəçinin davranışlarını təqlid etməyə meyilli olurlar. Tərbiyəçi bu məsələni nəzərə alaraq, uşaqların təlim, tərbiyə və inkişafına yönəlmiş məqsədli pedaqoji prosesdə valideynlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmalı, əməkdaşlıq etməli, uşaqların

psixoloji xüsusiyyətlərinə bələd olmalı və davranışlarını uşaqların mühitinə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Təlim prosesi oyunlar üzərində, rəngarəng təşkil edilməli, təlim-tərbiyə prosesi əyaniliyə əsaslanmalı, təlim-tərbiyə prosesində sözlə öyrənmə metodundan çox praktik, əyani öyrənmə metodundan istifadə edilməlidir.

Problemin aktuallığı. Məqalədə müasir dövrümüzün ən aktual məsələsi olan uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin, valideynlərin və ətraf aləmin rolu və əhəmiyyəti haqqında danışılır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə Azərbaycan pedaqoji tərbiyə prosesində ali təhsil modeli kimi pedaqoji paradigmanın mahiyyəti yeni elmi baxış bucağından dəyərləndirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən valideynlər, ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N, Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. Bakı: Renesans, 2000.
2. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avrora, 2005.
3. Həmzəyev M. - Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı, 2003.

Дж.Г. Гусейнова

Роль семьи в развитии детей

Резюме

Роль семьи в формировании личности ребенка незаменима. Воспитание всесторонне развитой личности для будущего – одна из главных задач семьи. Главным условием достижения эффективных результатов в этом педагогическом процессе является то, что родители не должны забывать, что они являются наглядным примером для своих детей, и их слова и действия должны совпадать.

C.G. Hüseynova

The role of the family in the development of children

Summary

The role of the family in the formation of a child's personality is irreplaceable. Cultivating a well-rounded, well-developed personality for the future is one of the main tasks of the family. The main condition for achieving effective results in this pedagogical process is that parents should not forget that they are a visual example for their children, and their words and actions should coincide.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2023

*Valideyn himayəsindən məhrum olunmuş uşaqlarla iş***VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLUNMUŞ UŞAQLARIN İNTERNAT MÜƏSSİSƏLƏRİNİ BİTİRDİKDƏN SONRA CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASIYASI**

UOT 37.01

Zivər Şahmar qızı Ələkbərova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universitetinin magistrantı
E-mail: ziverelekberova312@gmail.com

Rəyçilər: *fəls.e.d, prof M. Süleymanlı*
kimya ü.f.d., dos. A. Eyvazlı

Açar sözlər: *internat müəssisəsi, inteqrasiya, sosial müdafiə, himayə, uyğunlaşma*
Ключевые слова: *школа-интернат, интеграция, социальная защита, опека, адаптация*
Key words: *boarding school, integration, social protection, patronage, adaptation*

Dövrümüzdə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası ən böyük problemlərdən biridir. İnternat müəssisəsində böyüyən uşaqların sağlamlıq ehtiyaclarının zamanında qarşılınması, onların sağlam bəslənməsi, fiziki baxımdan təmin edilməsi kimi təməl baxım xidmətləri ilə bərabər, həmçinin onların ictimai və emosional ehtiyaclarının da əksiksiz şəkildə ödənilməsi çox əhəmiyyətli faktorlardan biridir. Ancaq internat müəssisəsində böyüyən uşaqlar valideyn himayəsindən məhrum olduqlarını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, uşaqların psixi sağlamlıqlarına təsir edəcək bir sıra risk faktorları mövcuddur ki, bu da onların sonrakı həyatlarında özünü açıq bir şəkildə göstərir.

İnternat müəssisəsini tərk etmək ərəfəsində olan uşaqların vəziyyəti ən çox müstəqil həyat qarşısında çaşqınlıq kimi xarakterizə olunur. Fakt budur ki, onların qarşısında rəsmi açıq bir yolun olmasına baxmayaraq gələcək həyat seçimində ciddi çətinliklərlə üzləşirlər.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar valideynlərindən ayrıldığı müddətdə və gələcəkdə bir çox psixoloji və fizioloji problemlər yaşayırlar. Valideynlərin yoxluğu uşağın inkişafının ləngiməsinə, danışmasının gecikməsinə, əzələ və zəka inkişafının zəifləməsinə gətirib çıxarır. Anadan ayrı böyüyən uşaqlar insanlarla əlaqələrinə problemlər yaşaya bilir [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, statistik məlumatlara nəzər yetirsək, hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 24 müəssisədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş 1559 uşaq var və həmin uşaqların 1000-ə yaxını oğlandır [9]. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş internat müəssisələrindəki uşaqlar müəyyən bir yaş həddinə çatdıqları zaman internat müəssisələrindən çıxarırlar. Məlumat üçün bildirək ki, internat müəssisələrindəki uşaqlar 16 və ya 18 yaşlarına çatdıqdan sonra oranı tərk edirlər. Qanunvericiliyə əsasən, uşaq evləri və internatlarda 18 yaşına çatmış uşaqların saxlanması qadağandır [7].

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların internat müəssisəsindən çıxdıqdan sonrakı müstəqil həyat mərhələsində fərdin sosial mühitin yeni şərtlərinə uyğunlaşması mürəkkəb çoxsəviyyəli prosesidir. Onun səmərəliliyinə sosial mühitin özündə zəruri maddi resursların olması, bütövlükdə cəmiyyətin və ayrı-ayrı sosial qrupların kimsəsiz uşaqlara müsbət münasibəti, eləcə də məzunun daxili mövqeyi və cəmiyyətə qoşulmaq istəyi təsir göstərir.

Cəmiyyətdə müstəqil həyata hazırlıq problemi xüsusilə internat məktəblərinin məzunları üçün aktualdır. Müstəqil həyata qədəm qoyan məzunlar mənzil əldə etmək, iş tapmaq, özlərini maddi resurslarla təmin etmək, geniş cəmiyyətlə ünsiyyət qurmaq, asudə vaxtlarını təşkil etmək, tibbi yardım almaq, öz ailələrini qurmaq və bir çox başqa problemlərlə üzləşirlər.

Hazırda bir çox internat müəssisəsində valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müstəqil həyata hazırlanması üçün müxtəlif proqramlar hazırlanıb həyata keçirilir. Onlar uşaqların sosial çətinliklərini dəf etməyə, öz həyat məkanının sərhədlərini genişləndirməyə, öz müqəddəratını təyin etməyə, gender-rol davranışına yiyələnəməyə yönəlmişdir. Uşaq evlərinin məzunları üçün bu cür sosial uyğunlaşma proqramlarına kifayət qədər müxtəlif məzmun daxildir. Bunlar: ev təsərrüfatı bacarıqlarının öyrədilməsi, özünə qulluq bacarıqları, əşyaları qaydaya salmaq və evdə rahatlıq yaratmaq bacarığı, müxtəlif infrastrukturardan istifadə etmək bacarığı, iqtisadi davranış bacarıqları və s. Xüsusi iş növü məzunların öz ailə həyatını yaratmağa hazırlanmasıdır.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müstəqil həyata hazırlanması internat məktəblərinin müəllimləri tərəfindən həmişə fərdi həyata hazırlıq kimi başa düşülmür, müəssisə şəraitində kollektiv həyat forması ilə ondan kənarında olan fərdi xarakter arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmağa yönəlmiş bir amil kimi də başa düşülür [6, s.4].

Mütəxəssislər tərəfindən internatdan sonrakı hazırlığı üçün fərdi proqramın tərtib edilməsi nəticəsində internat müəssisələrində iclas keçirilir, orada müəyyən edilmiş göstəricilər və əsas problemlər müzakirə olunur, ümumiləşdirilir və onların həlli yolları hazırlanır.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların internat müəssisələrini bitirdikdən sonra cəmiyyətə inteqrasiyası, internatdan sonrakı uyğunlaşması üçün fərdi plan tərtib edilir. Fəaliyyətlərin siyahısı və həyata keçirilmə vaxtı internat sonrası dəstəyin növündən asılıdır.

Proqramın nəticəsi olaraq internat müəssisələrindən məzun olmuş valideynlərini itirmiş uşaq əsasən bunları etməlidir: böyüklərlə eyni zamanda həmyaşıdları və kiçiklərlə ünsiyyət bacarıqlarına malik olmaq; kollektivdə, o cümlədən əmək kollektivində birgə fəaliyyət göstərməyi bacarmalı; ictimai yerlərdə davranış mədəniyyətinə riayət etmək və müxtəlif vəziyyətlərdə düzgün davranmaq; psixo-emosional sabitliyə, gözlənilməz vəziyyətləri adekvat qavramağa və özünü tənzimləmə qabiliyyətinə malik olmaq; ilk tibbi yardım göstərmək bacarıqlarına malik olmaq; ev təsərrüfatını idarə etməyi bacarmalı; dəqiqliyi, səliqəliliyi qorumaq, öz geyim tərzinizi yarada bilmək; uşaq baxımı sahəsində biliyə malik olmalı, ailə həyatı qurmağı və planlaşdırmağı bacarmalı; peşəkar maraqları formalaşdırmaq [4, s.5].

Dövlət Statistika Komitəsinin 2022-ci il üçün verdiyi məlumata əsasən internat müəssisələrində təlim-tərbiyə alan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan 611 uşaq olub. Onlardan ümumi tipli internat məktəblərində 422 uşaq var. Həmin uşaqların 414-ü valideynlərini itirən və ya valideyn himayəsindən məhrum olanlardır. Eyni zamanda, 35 nəfər uşaq evlərində, 95-i sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi internat evlərində məskunlaşmışlar [10].

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası yəni uyğunlaşması fərdin sosial mühitin şərtlərinə aktiv uyğunlaşmasının daimi prosesidir. İnteqrasiya prosesi cəmiyyətin norma və dəyərlərinin mənimsənilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Sosial inteqrasiyanın əsas təzahürləri insanın xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqəsi və onun fəaliyyətidir. Sosial inteqrasiyaya nail olmağın ən mühüm vasitələri ümumi təhsil və tərbiyə, əmək və peşə hazırlığıdır. Sosial inteqrasiya prosesi hər bir insanın fərdi inkişafı və peşəkar inkişafı zamanı həyata keçir.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından olan şəxslərin sosial müdafiəsi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən təmin olunur və qorunur.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların internat müəssisələrini bitirdikdən sonra cəmiyyətə inteqrasiyası sosial müdafiənin əsas komponentlərindən biridir [8].

Uğurlu inteqrasiya prosesi insanın cəmiyyətə səmərəli uyğunlaşmasını və eyni zamanda özünü inkişafa, öz müqəddəratını təyin etməyə mane olan problemlərə müqavimət göstərməyi nəzərdə tutur.

İnternat müəssisələrinin əsas missiyası uşaqları müasir cəmiyyətdə müstəqil həyata hazırlamaqdır, lakin hazırda bu təlimin səviyyəsini yetərli hesab etmək olmaz. Bunu biz gələcəkdə internat müəssisəsinin uşaqları nə dərəcədə yaxşı hazırlaya bilməsindən görəcəyik.

Şəxsiyyətin normal inkişafı üçün tək-cə bioloji deyil, həm də sosial və mənəvi ehtiyacları ödəmək lazımdır. Özünə, başqalarına, cəmiyyətə, vətənə və s.-ə şüurlu münasibət bəsləyən, fəal həyat mövqeyi olan, həyat perspektivini qurmağı, münaqişələri konstruktiv həll etməyi bacaran bir insan yetişdirməyi bacarırsansa, başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olsaq, belə bir şəxsin uğurlu sosial uyğunlaşmasını inamla proqnozlaşdırma bilərik.

Nəticədə qeyd edə bilərik ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar internat müəssisəsində olduqları müddətdə və internat müəssisələrini tərk etdikdən sonrada onlara dövlət hər zaman dəstəkçidir. Bununla yanaşı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi onların cəmiyyətə daha rahat bir şəkildə inteqrasiya olunmaları və yaşam səviyyələrinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Bütün bunların əsas məqsədi ölkəmizin gələcəyinin sağlam təməllər üzərində qurulması üçündür, çünki *gənclik* millətin *gələcəyinin*, inkişafının təməli dərəcəsidir.

Problemin aktuallığı. Hal-hazırda cəmiyyətimizdə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara çox böyük önəm verilir və onlar üçün istər dövlət tərəfindən, istərsə də internat müəssisələri tərəfindən müəyyən proqramlar hazırlanır və həyata keçirilir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların internat müəssisələrini bitirdikdən sonra cəmiyyətə inteqrasiyasının vacibliyi də onların gələcəyinin daha sağlam təməllər üzərində qurulması üçündür. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların problemlərinin həll edilməsi cəmiyyətimiz üçün hər zaman aktual məsələlərdən biri kimi qalacaq.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların internat müəssisəsini bitirdikdən sonra cəmiyyətə daha asan bir şəkildə inteqrasiya olunmaları üçün müxtəlif proqram və üsulların effektiv nəticələri haqqında məlumat verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən sosial iş sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən müəllimlər və sosial iş ixtisası üzrə təhsil alan tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. N.X. Nəcəfova. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar problemi sosial iş kontekstində. Bakı, 2015.
2. T. Rəsulzadə Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq və yeniyetmələrin psixoloji problemləri. Bakı, 2018.
3. https://elenamaticchina.ucoz.net/konsultasiya/socializaciya_detej-sirot.pdf
4. <https://hafta.az/internatdan-cixan-genclik-144364-xeber.html>
5. <https://e-qanun.az/framework/3859>
6. <https://report.az/sosial-mudafie>
7. <https://report.az/sosial-mudafie/internat-muessiselerinde-meskunlasanusaqlarin-sayi-aciqlanib/>

3.ИИ. Алекперова

**Школа-интернат для детей, оставшихся без попечения родителей
интеграция в общество после окончания учебы**

Резюме

В статье представлена информация о процессе адаптации детей, лишенных родительской опеки, к обществу после окончания школы-интерната. Также подробно показаны проблемы, с которыми могут столкнуться дети в процессе адаптации, и пути их преодоления. Позже также было упомянуто, что школы-интернаты готовят различные программы, чтобы сделать процесс адаптации детей в обществе более эффективным.

Z.Sh. Alakbarova

**Boarding school for children deprived of parental
care integration into society after graduation**

Summary

The article provides information about the adaptation process of children deprived of parental care to society after graduating from a boarding school. The problems that children may face during the adaptation process and the ways to overcome them are also shown in detail. Later, it was also mentioned that various programs are prepared by boarding schools to make the process of children's adaptation to society more effective.

Redaksiyaya daxil olub: 20.09.2023

Metodika: fənlərin tədrisi məsələləri**“NİTQ İNKİŞAFI METODİKASI” FƏNNİ VASİTƏSİLƏ GƏLƏCƏK
TƏRBIYƏÇİ-MÜƏLLİMLƏRDƏ PEŞƏKARLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI**

UOT 372.817

Sədaqət Ağarəhim qızı Əliyeva*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***E-mail:** aliyevasedaqet.29@mail.ru**Rəyçilər:** *ped.ü.f.d., b/m. P. Cəfərova,
ped.ü.f.d., b/m. Y. Məmmədova***Açar sözlər:** *nitq inkişafı, lüğət ehtiyatı, tərbiyəçi-müəllim, məşğələ, forma və yollar***Ключевые слова:** *развитие речи, словарный запас, воспитатель-учитель, упражнение, форма и способы***Key words:** *speech development, vocabulary, tutor-teacher, exercise, form and ways*

Nitqin inkişafı uşaqların nitq səslərini, sözləri yaratmağı və başa düşməyi öyrəndiyi prosesdir. Məktəbəqədər yaşda uşaqlar nitqdən istifadə edərək gələcək ünsiyyət bacarıqlarının əsaslarını qururlar. Bəzi hallarda uşaqlarda nitq inkişafında ləngimələr və ya pozğunluqlar ola bilər ki, bu da onların effektiv ünsiyyət qurma qabiliyyətinə təsir edə bilər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqi sadə səslər çıxarmaq qabiliyyətindən başlayaraq cümlələr qurmaq və söhbət etmək səviyyəsinə qədər inkişaf edərək bir neçə mərhələdən keçir. Bu mərhələlər uşaqdan uşağa dəyişir, lakin əməl oluna biləcək bəzi ümumi qaydalar var. Üç yaşına qədər uşaqların əksəriyyəti təxminən 1000 söz işlətməyi və sadə cümlələrlə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Dörd yaşına qədər onlar daha mürəkkəb cümlələr işlətməli, suallar verməli və əsas qrammatik qaydaları başa düşməlidirlər.

Nitq məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəaliyyəti ilə müşayiət olunur və təkmilləşir, əmək fəaliyyətini daha məqsədyönlü və şüurlu edir, oyunları zənginləşdirir, yaradıcılıq və fantaziyamı təzahür etdirir. Nitq bacarıqlarının inkişafı məktəbəqədər yaş dövründə əqli inkişafın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Nitq olmadan əqli fəaliyyət mümkün deyil. Nitqi mənimsəyərək, uşaq müvafiq sözlərlə obyektlər (xüsusiyyətlər, hərəkətlər, münasibətlər) haqqında biliklər əldə edir.

Uşağın nitqi onun istədiyi, gördüyü və ya əldə etdiyi müəyyən obyektlərlə əlaqələndirilir. Uşaqlar gəzməyə başlayanda gördüyü əşyaların çoxalması ilə əlaqədar nitqindəki sözlər də çoxalır. Nitqin çox hissəsi, xüsusən də uşağın öyrəndiyi nitqin keyfiyyəti ətrafdakı insanların təqlid edilməsinin nəticəsidir. Uşaqlar ətrafdakı realılıqla tanışlıq zamanı obyektlərin adlarını həm kortəbii, həm də xüsusi təşkil edilmiş formada öyrənirlər.

Nitqin məzmunu uşağın söz ehtiyatının, şəxsiyyətinin və əsas maraqlarının ölçüsündən xəbər verir. İlk illərdə uşağın nitqi özünü mərkəzləşdirir və tədricən ictimailəşir.

Düzgün qurulmuş nitq tərbiyəsinin inkişafına kömək edir. Nitqlə əqli inkişaf arasındakı əlaqə məzmunu, məntiqi, ardıcılığı ilə seçilən rəhbərlik nitqin formalaşmasında xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir. Uşaq bir mövzu haqqında rəhbərlik danışmaq üçün hekayənin obyektini aydın şəkildə təsvir və təhlil etməli, bu obyektin əsas xüsusiyyətlərini göstərməli, cisimlər və

hadisələr arasında müxtəlif əlaqələr qurmalıdır. Bundan əlavə, müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün adekvat sözlər seçmək, sadə və mürəkkəb cümlələr qurmağı bacarmaq, ayrı-ayrı cümlələri və nitqin hissələrini əlaqələndirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Yaş artdıqca uşaqların idrak proseslərində sözün rolu artır. Eyni zamanda sözlə təkcə ayrı-ayrı obyektləri deyil, həm də başına gələn mürəkkəb hadisələri təyin etməyi öyrənən uşaq daha ümumiləşdirilmiş təfəkkür formalarına keçir, əşyaların ikinci dərəcəli xüsusiyyətlərindən yayınır, onların içindən daha vacib olanları ayırır. Beləliklə, ikinci siqnal sisteminin formalaşması ilə uşaqda yeni, daha mürəkkəb psixi proseslər inkişaf edir.

Məktəbəqədər yaş dövrünə qədər uşaq artıq nitqi mənimsəyir, bu da onun qavrayışının strukturunu dəyişdirərək obyektiv və mənalı edir. Uşaq hadisələr arasında sadə səbəb əlaqəsi qura bilir. Onun ətrafındakı dünyanı bir şəkildə izah etmək arzusu var.

Məktəbəqədər yaşda nitqin mənimsənilməsi sayəsində uşağa sosial şəraitə və həyatın tələblərinə uyğunlaşmağa imkan verən, yeni xüsusiyyətlər əldə edən səviyyələr formalaşır, uşaq nitq qabiliyyətinə yiyələnir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar müstəqilləşərək, dar ailə münasibətlərindən kənara çıxır və daha geniş insanlarla, xüsusən yaşlıları ilə ünsiyyət qurmağa başlayırlar. Qarşılıqlı əlaqə dairəsinin genişləndirilməsi uşaqdan ünsiyyət vasitələrini tam mənimsəməyi tələb edir. Uşağın fəaliyyətinin artan mürəkkəbliyi nitqin inkişafına da yüksək tələblər qoyur.

Məktəbəqədər yaşda uşaq ünsiyyət vasitəsi kimi nitqi intensiv şəkildə mənimsəyir: nitqin köməyi ilə onun üçün əhəmiyyətli olan hadisələr haqqında danışmağı öyrənir, təəssüratlarını bölüşür, insanlarla adekvat münasibət qurmağı bacarır.

Məktəbəqədər müəssisələrdə nitq inkişafı aşağıdakı kimi həyata keçirilə bilər: nitqin inkişafı üçün mühitin yaradılması, oyunlarda uşaqlarla sərbəst dialoqların qurulması, müşahidələr, şəkillər üzrə danışma, uşaqlarla situasiya söhbətləri.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın söz ehtiyatını zənginləşdirmək və nitqin qrammatik quruluşunu formalaşdırmaq işi onları rabitəli nitqə hazırlayır. Uşağın nitqi ardıcıl, məntiqli və qrammatik cəhətdən düzgün olmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, nitq məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi tərbiyəçi-müəllimlərdən peşəkarlıq tələb edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini düzgün inkişaf etdirmək üçün tərbiyəçi-müəllimlərin istifadə edə biləcəyi bir neçə strategiya var. Bu strategiyalara daxil olan inkişafetdirici mühit yaratmaq, oyundan istifadə etmək, nitq elementləri ilə zəngin fəaliyyətlər həyata keçirmək, qarşılıqlı ünsiyyət və söhbət vasitəsilə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sağlam nitq inkişafına nail olmaq olar.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşması, ardıcıl monoloji və dialoji nitqin inkişafı kimi vəzifələr həll olunur. Nitq uşaqlarla böyüklər və həmyaşıdlar arasında ünsiyyətin ən vacib formasıdır, nitqin formalaşması böyüklərlə ünsiyyətdən, onların nitqini başa düşməkdən başlayır.

Sağlam nitq mədəniyyətinin inkişafı sonradan uşağın təhsilinə, onun nitqin tempini və həcmi tənzimləmək qabiliyyətinə, ifadəliliyinə müsbət təsir göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda düzgün səs tələffüzünü formalaşdırmaq üçün tərbiyəçi-müəllimlər həm məşğələlərdə, həm də oyun fəaliyyətlərində müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Lüğətin zənginləşdirilməsi işi nitqin qrammatik quruluşunun formalaşması ilə bağlıdır. Uşaqlar sözləri aydın şəkildə tələffüz etməyi, nitqin bütün hissələrindən istifadə etməyi öyrənirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq bacarıqlarını öyrənməsi üçün inkişafetdirici və nitqlə zəngin mühitin təmin edilməsi zəruridir. İnkişafetdirici mühitin yaradılması uşaq üçün müsbət

və həvəsləndirici bir atmosfer yaratmağı nəzərdə tutur. Buna uşağa müxtəlif şəraitlərdə ünsiyyət qurma imkanları verməklə nail olmaq olar. İnkişafetdirici mühit həmçinin zəngin lüğətdən istifadə etmək, düzgün qrammatikanı modelləşdirmək, uşaqlara danışma və dinləmə tərübəsi üçün imkanlar yaratmaq kimi nitq bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyir. Nitqin inkişafını təmin etmək üçün oyundan istifadə uşağı ünsiyyətə cəlb edən oyuncaqlar və fəaliyyətlər təqdim etməyi nəzərdə tutur. Nitq elementləri ilə zəngin fəaliyyətlərə misal olaraq kitab oxumaq, nağıl danışmaq, mahnı, söhbət və qarşılıqlı ünsiyyəti əhatə edən oyunlar daxildir.

Qarşılıqlı ünsiyyət uşağı söhbətə cəlb etmək, açıq suallar vermək və uşağa özünü ifadə etmək imkanları yaratmaqdan ibarətdir. Aktiv dinləyici olmaq, uşağın ünsiyyət cəhdlərinə maraqla göstərmək və diqqətlə cavab vermək vacibdir.

Nitqin inkişafı məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial, emosional və idrak inkişafının həlledici aspektidir. Normal nitq inkişafı mərhələləri izlənilməli və dəstəklənməlidir.

Nitq elementləri ilə zəngin olan fəaliyyətlər məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitqin inkişafının vacib aspektidir. Bu fəaliyyətlərə nağıl danışmaq, mahnı oxumaq, oyunlar oynamaq və öyrənmək üçün müxtəlif nitq modelləri təqdim edən söhbətlərdə iştirak etmək daxildir. Nitq elementləri ilə zəngin fəaliyyətlər uşaqlara yeni sözlər və dil nümunələri eşitmək imkanları yaratmaqla yanaşı, həm də uşaqları ünsiyyət bacarıqlarını məşq etməyə, fikirlərini ifadə etməyə təşviq edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara kitab oxumaq, nağıl danışmaq nitq inkişafı baxımından ən təsirli fəaliyyətlərdən biridir. Kitab oxumaq uşaqları yeni sözlər, cümlə strukturları və ideyalarla tanış edir, həmçinin onlara dinləmə və anlama bacarıqlarını tətbiq etmək imkanı verir. Bundan əlavə, uşaqlarda fonemik şüur və savad bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Uşaq mahnıları məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün nitq inkişafı baxımından zəngin fəaliyyətdir. Mahnı oxumaq uşaqların söz ehtiyatını və yaddaşını inkişaf etdirir. Mahnılar uşaqlara əyləncəli və cəlbedici şəkildə yeni sözləri və dil nümunələrini öyrənməyə kömək edir.

Ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni əhatə edən oyunlar da uşaqlara nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir.

Söz uşağa əqli fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Uşaq öz fikirlərini, hisslərini ifadə etmək, yəni ətrafındakı insanlara təsir etmək üçün nitqdən istifadə edir. Erkən və məktəbəqədər yaş dövrlərində nitqin inkişafının ən vacib vəzifələri həll olunur: lüğətin zənginləşdirilməsi, səs mədəniyyətinin tərbiyəsi, qrammatik sistemin formalaşdırılması, rəbitəli nitqin inkişafı. Həmçinin dialoji nitq mədəniyyətini formalaşdırmaq lazımdır: aydın, ifadəli, mətləbə uyğun danışmaq bacarığı, həmsöhbəti dinləmək, onu anlamağa çalışmaq, sözünü kəsməmək, mövzudan mövzuya keçməmək və s.

Tərbiyəçi-müəllim bir sıra bacarıq və səriştelər tələb edən mürəkkəb bir peşədir. Gələcək tərbiyəçi-müəllim hazırlığında əsas bacarıqlardan biri məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafını dəstəkləmək bacarığıdır. Nitqin inkişafı gələcək məktəb təhsilində, həyatda uğur qazanmaq üçün zəruri olan effektiv ünsiyyət üçün çox vacibdir. Bu baxımdan "Nitqin inkişafı metodikası" fənni gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının artırılması üçün zəruridir.

"Nitq inkişafı metodikası" fənni gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasında həlledici rol oynayır. Bu fənn gələcək tərbiyəçi-müəllimlərə nitqin inkişafının müxtəlif mərhələlərini, ona təsir edən amilləri və məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafını dəstəkləmək üçün istifadə edilə bilən strategiyaları başa düşməyə kömək edir.

Bu fənn vasitəsilə gələcək tərbiyəçi-müəllimlər məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqindəki gecikmə hallarını aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Uşaqların nitqindəki gecikmələri erkən müəyyən etmə və müdaxilə uşaqlar üçün təkmilləşdirilmiş ünsiyyət bacarıqları və yüksək akademik nailiyyətlər kimi daha müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının artırılması təhsilin ümumi keyfiyyətini yüksəldə bilər. “Nitq inkişafı metodikası”nı dərinlən bilən tərbiyəçi-müəllimlər məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin zənginləşdirilməsinə kömək edən inkişafetdirici mühit yaratmaq bacarığına malikdir. Bu, uşaqlar arasında ünsiyyət və nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə, onların akademik nailiyyətlərinə, sosial-emosional inkişafına və həyatda gələcək uğurlarına müsbət təsir göstərə bilər.

Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin “Nitq inkişafı metodikası” fənni vasitəsilə peşəkarlığının artırılması onların fəaliyyətlərində daha səriştəli və özünə inamlı olmasına şərait yaradır. Fəaliyyətlərində effektivliyi təmin etmək üçün tərbiyəçi-müəllim hazırlığında nitq inkişafı metodikası, o cümlədən nəzəriyyə, praktiki təbiiqlər və qabaqcıl təcrübələr hərtərəfli təmin edilməlidir. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərə öz bacarıqlarını real mühitdə tətbiq etmək imkanları təmin edilməlidir.

Bundan əlavə, gələcək tərbiyəçi-müəllimlər üçün bacarıqlarını artırmaq məqsədilə davamlı peşəkar inkişaf imkanları təmin edilməlidir. Bura tərbiyəçi-müəllimlər üçün nitq inkişafı metodikasında ən son tədqiqatlar və ən yaxşı təcrübələr təqdim edən seminarlar, konfranslar daxil ola bilər.

Məktəbəqədər müəssisə rəhbərliyi tərbiyəçi-müəllimlərə resurslar və dəstək verməklə nitq inkişafının uğurla həyata keçirilməsində mühüm rol oynaya bilərlər. Bura nitq inkişafı məşğələlərinin resurslarla təmin edilməsi və inkişafetdirici mühitin yaradılması daxil ola bilər.

“Nitq inkişafı metodikası” fənni gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasında və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Bu fənnin vasitəsilə və peşəkar inkişaf imkanlarını təmin etməklə gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafını təkmilləşdirmək üçün lazım olan bacarıq və biliklərə malik olmasını təmin etmək olar. Onlar müxtəlif üsullardan və vasitələrdən istifadə edərək məqsədyönlü müdaxilələr edə və nitq bacarıqlarının inkişafına kömək edən müsbət öyrənmə mühiti yarada bilərlər. Bu baxımdan, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafı üçün tərbiyəçi-müəllimlər mövcud olan bütün metodlardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu metodların təsirini müqayisə və müəyyən etmək yalnız uşaqlarla nitq inkişafı prosesində mümkündür. Uşaqların nitq inkişaf səviyyəsinin aşkarlanması onların məktəbə hazırlanmasında vacibdir, çünki ana dilini tam mənimsəmək müəllim və həmyaşıdları ilə münasibətlərin qurulmasında, onlara təqdim olunan bütün həcmdə yeni məlumatların mənimsənilməsində uğurun əsas şərtidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafı etdirilməsi texnologiyaların nəzərə alınması və ardıcıl istifadəsi ilə təşkil olunur. Praktiki fəaliyyət növləri və praktiki məşğələlərin aparılması ardıcılığı uşaqların nitq inkişafının yaş xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafında metodlar və vasitələrin köməyi ilə əsas məqsədə - uşağın hərtərəfli inkişafına və məktəbə hazırlığına nail olmaq mümkündür.

Problemin aktuallığı. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasında və akademik nailiyyətlərinin yüksəlməsində yeni strategiyalara əməl edilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir və müasir təhsilin tələbidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafında gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin qarşısında duran strategiyalar göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlər “Nitq inkişafı metodikası” fənninin köməyi ilə və qarşıda duran strategiyalara əməl etməklə fəaliyyətlərində təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə nail ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı, 2022.
2. Baxışova Ş.A. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitq inkişafı. Bakı, 2011.
3. Əliyeva Ş.Q. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, 2010.
4. Əsgərova R.Ə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rəbitəli nitqinin inkişafı. Bakı, 2006.
5. Hacıyeva Ə.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. Bakı, 1992.
6. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 2009.
7. Sadıqova T.B. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində nitq inkişafı. Bakı, 2021.

С.А. Алиева

**Формирование профессионализма у будущих воспитателей-педагогов
через предмет «Методика развития речи»**

Резюме

В статье говорится о важности изучения «Методики развития речи», которая является одной из ведущих методик для обучения будущих педагогов-педагогов в высших учебных заведениях. С помощью данного предмета будущие воспитатели-педагоги приобретают важные знания и навыки по развитию речи ребенка и обогащению словарного запаса в упражнении «Родной язык и развитие речи», предназначенном для всех групп дошкольных учреждений. При этом в статье описываются стратегии, стоящие перед будущими педагогами-учителями.

S.A. Aliyeva

**Formation of professionalism in future educators-teachers through
the subject "Methodology of speech development"**

Summary

The article talks about the importance of studying "Methodology of speech development", which is one of the leading methods for future educators-teachers studying in higher education institutions. With the help of this subject, future educators-teachers acquire important knowledge and skills on developing the child's speech and enriching the vocabulary in the "Mother language and speech development" exercise intended for all groups of preschool institutions. At the same time, the article describes the strategies facing future educators-teachers.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

KOMPÜTER QARFIKASI FƏNNİN DİGƏR FƏNLƏRLƏ ƏLAQƏSİ VƏ QRAFİK MƏLUMATIN NÖVLƏRİ

UOT 372.8:51

Çingiz Muxtar oğlu Həmzəyev

texnika üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

baş müəllimi

E-mail: chingiz.gamzaev@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. S.S. Həmidov,*
tex.ü.f.d., dos. A.M. Quliyev

Açar sözlər: *kompyuter, kompyuter qrafikası, təsvir, rastr, vektor, üçölçülülük, format, fayl, rəng, redaktor*

Ключевые слова: *компьютер, компьютерная графика, изображение, растр, вектор, трехмерный, файл, цвет, редактор*

Key words: *Computer, computer drawing, description, rastr, vector, three-dimensional format, file, colour, editor*

İnformatikanın kompüterdən istifadə ilə təsvirlərin yaradılması və redaktə edilməsi üsulları ilə məşğul olan sahəsi kompüter qrafikası adlanır. Müxtəlif peşə sahibləri:

- müxtəlif elm və tətbiq sahələri ilə məşğul olan tədqiqatçılar;
- rəssamlar;
- konstruktorlar;
- kompüter dizaynı ilə məşğul olan mütəxəssislər;
- dizaynerlər;
- reklam məhsulları hazırlayanlar;
- Web-səhifələrin hazırlanması ilə məşğul olanlar;
- multimedia təqdimatı hazırlayan müəlliflər;
- səhiyyə işçiləri;
- parça və geyim modelyerləri;
- fotoqraflar;
- tele-video montajla məşğul olan mütəxəssislər və digərləri öz işlərini sahmana salmaq üçün kompüter qrafikasından istifadə edirlər.

Adətən kompüterin ekranında təsvirlər qrafika proqramlarının köməyi ilə yaradılır. Kompüter qrafikası proqramlarına rastr və vektor qrafikaları, fraktal qrafika, üçölçülü obyektləri yaratmaq və redaktə etmək üçün istifadə edilən proqramlar (məsələn, 3 ds MAX proqramı), avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemləri daxildir.

Avtomatlaşdırılmış sistemlər çox maraqlıdır, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onlardan peşəkar istifadə yaxşı hazırlıq tələb edir. Məsələn, avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemi olan AutoCAD proqramından peşəkar memarlar binaların layihələndirilməsi və şəhərlərin planlaşdırılması üçün istifadə edirlər. Golden Software firmasının Grapher elmi qrafika proqramı cədvəl və ya analitik formada verilən bir dəyişənlə şərh edilən məlumatların işlənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kompüter qrafikası fənninin əsas məqsədi təsvirlərin yaradılması və saxlanması prinsipləri

barədə ətraflı məlumat verməklə yanaşı daha populyar qrafik redaktorların əsas imkanlarını araşdırmaqdan ibarətdir.

Fənnin tədrisi prosesində tələbələrə aşılana biliklər gələcək mütəxəssislərin kompüter qrafikası sahəsində daha da püxtələşməsi və ustalığının təkmilləşməsi üçün əsas (fundament) olacaqdır.

“Kompüter qrafikası” kursu informatika fənninin baza kursunun öyrənilməsi prosesində formalaşan bilik və vərdislərə əsaslanır.

“Kompüter qrafikası” fənninin təyinatı kompüterin yaddaşında təsvirlərin kodlaşdırılması, yaradılması, redaktə edilməsi və saxlanması üsullarını hərtərəfli öyrətməkdən ibarətdir.

Fənnin öyrənilməsi ilə əldə edilən biliklər fizika, kimya, biologiya, eləcə də digər elm sahələrinə aid olan elmi və yaradıldığını bilməyin özü bir çox problemləri həll etməyə kömək edir. Bu məsələlər haqqında təsəvvür olandan sonra rahatca anlamaq olur ki, kağızda çap edilən təsvir niyə ekranda göründüyü kimi dəqiq alınmır.

Üçüncü əsas məsələ qrafik faylların formatlarıdır. Sonrakı mərhələlərdə emal ediləcək təsvirlərin saxlanması problemi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qrafik redaktorların hamısı üçün qrafik faylları saxlamaqdan ötrü vahid format yoxdur və ola da bilməz. Lakin elə formatlar da var ki, onlar bir sıra predmet oblasları üçün standart formatlar hesab edilir. Qrafik formatların xüsusiyyətlərini bilmək təsvirlərin səmərəli saxlanması və müxtəlif əlavələr arasında məlumat mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qrafik şəkillərdən istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onlar kompüter yaddaşında GIF, JPEG, PNG, BMP formatlarında saxlanılmalıdırlar.

GIF (Graphics Interchange Format)-qrafik mübadilə formatı. (.gif);

JPEG (Joint Photographic Experts Group)-birləşmiş fotoeksportlar qrupu formatı. (.jpg);

PNG (Portable Network Graphic)-portativ şəbəkə qrafiki. (.png);

BMP təsviri formatını isə istifadə etməzdən əvvəl baza formatına çevirmək lazımdır. (.bmp)

GIF – GIF formatlı şəkillərdən web-səhifələrinin qrafik tərtibatlarında istifadə edilir. Onun əsas xüsusiyyəti aşağı keyfiyyətdə olması, lakin faylın kiçik həcmli olmasıdır. GIF faylı yalnız 256 rəngi əhatə edir. Məsələn, 1 milyona yaxın rəng çalarlarını özündə əks etdirən mənzərə fotosəkli varsa, onu GIF faylı kimi saxladıqda rənglərin sayı 256-ya qədər azalacaq. Ona görə də GIF formatından kasıb rəng çalarlarına və ya çox hissəsi eyni rəngə malik təsvirlərdə istifadə edilir. JPEG – GIF formatlı fayllardan fərqli olaraq JPEG formatlı fayllarda 16,7 milyon rəng çaları göstərilə bilər. JPEG-nin sıxma alqoritmindən istifadə edərək sıxma funksiyasını və faylın diskdə tutduğu yerin ölçüsünü idarə etmək olar. Buna baxmayaraq sıxma prosesi vaxtı JPEG formatlı təsvirlərdə itkilər yaranır. Əgər təsvirin üzərində mətn varsa sıxma vaxtı mətnin dəyişməsi və oxunmaz hala düşməsi baş verir. Ona görə də üzərində mətn olan təsvirləri GIF formatında saxlamaq daha məqsədəuyğundur. Digər tərəfdən JPEG formatlı təsvirlər üzərində dinamik və şəffaflaşdırma.

Təsvirin vektor formatdan rastr formata (piksəllər yığılmasına) çevrilməsi tez-tez istifadə edilən proseslərdən biridir. Bu prosesi bəzən vektor təsvirlərin rastrlaşdırılması ycvoses /adlandırılır.

Vektor təsviri fotoqrafiyaya yerləşdirmək üçün onu əvvəlcə rastr formata import etmək lazımdır. Tutaq ki, pəncərənin şəkli skanerə edilib və JPEG formatı ilə faylda saxlanıb. Ördək şəkli isə CorelDRAW vektor qrafik redaktoru ilə yaradılıb, sonra isə TIFF formatlı fayla eksport edilib. Hər iki rastr təsvirin montajı Adobe Photoshop qrafik redaktorunda yerinə yetirilir. Vektor təsvir hər dəfə çıxış qurğusuna (monitora və ya printerə) ötürüləndə rastrlaşdır-

maya (videopiksəllər və nöqtələr yığımına çevrilməyə) məruz qalır. Vektor fayllar rasrt formatına eksport ediləndə ilkin təsvirdəki rənglərlə bağlı olan informasiya itkisi ola bilər. Buna əsas səbəb odur ki, bir sıra rastr formatlarda məhdud sayda rənglərdən istifadə edilir.

Məsələn, GIF formatında istifadə edilən rənglərin sayı 256 rəngdən çox deyil.

Faylın bir rastr formatdan digər rastr formatına çevrilməsi çevirmənin ən sadə üsuludur. Üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, informasiya ilkin fayldan oxunur, təsvirin ölçüsü, hər bir videopiksəlin rəngi və rəng dərinliyi haqqında informasiyalar başqa üsulla yeni faylda saxlanılır.

Köhnə format daha çox rəngdən istifadə etməyə imkan verən halda informasiya itkisi baş verə bilər.

Rəng dərinliyi 24 bitə (16 777 216 rəngə) malik olan fayl rəng dərinliyi 8 bitə (256 rəngə) bərabər olan fayla çevriləndə demək olar ki, hər bir pikselin rəngi dəyişdirilməli olur. Sadə halda bu proses aşağıdakı kimi yerinə yetirilir:

- ilkin faylın hər bir pikseli üçün yeni məhdud rənglərdən daha çox uyğun gələni seçilir.

Bu üsuldən istifadə ediləndə arzu edilməyən effektlər yarana bilər. Belə ki, ilkin təsvirdəki çoxsaylı elementlər eyni rəngli sahəyə çevrilər və ya tədrici rəng keçidləri kəskin rəng keçidləri ilə əvəz edilə bilər.

Faylı bir formatdan digər formatına çevirmək üçün xüsusi proqramlardan - format konvertorlarından istifadə edilir. Lakin qrafik redaktorların əksəriyyətində (CorelDRAW, Adobe Illustrator, Adobe Photoshop və s.) format çeviriciləri mövcuddur. Belə redaktorlar müxtəlif formatlı faylları oxumaqla yanaşı faylları yarada da bilər.

Problemin aktuallığı. Məqalədə kompüter qrafikasının tətbiq sahələrini bir daha nəzərdən keçirir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə qrafikasının digər fənlərlə əlaqəsindən bəhs edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən kompüter qrafikası fənnini tədris edən müəllim və tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəbiyeva A.C. Kompüter qrafikası. Bakı, 2014.
2. S.Q. Kərimov və b. İnformatika: Dərslik. Bakı, 2015.
3. Hübətəliyev R., Əliyev A., Həmzəyev Ç, Qasıмова K., Sadıqov A. İnformatika və təhsildə İKT. Bakı, 2018.
4. S.B. Mazanova, İnformatika və İТМ: Dərs vəsaiti. Bakı, 2017.
5. A.M. Quliyev. İnformatika: Dərs vəsaiti. Bakı. 2012.
6. Грайс Г. Графические средства персонального компьютера. Москва, 1987.

Ч.М. Гамзаев

Взаимосвязь компьютерной графики с другими предметами виды трансформации графических данных

Резюме

В статье рассматриваются вопросы компьютерной графики, его взаимосвязь с другими предметами и виды трансформации графических данных.

Ch.M. Hamzayev

Computer graphics and other subjects relationship and graphic data types

Summary

With is dealt in the article from computer drawing, his connection with other subjects and transformation kind of the graphic information.

Redaksiyaya daxil olub: 28.09.2023

ALİ TƏHSİLDƏ RİYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKANIN İNTEQRASIYA ASPEKTLƏRİ

UOT 372.8:51

Arzu Məsim oğlu Quliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

E-mail: quliyev.arzu.68@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. S.S. Həmidov,*
tex.ü.f.d., dos. S. Mazanova

Açar sözlər: *empirik, riyaziyyat, metodik, inteqrasiya, diferensasiya*

Ключевые слова: *Эмпирические, математические, методические, интегрирование, дифференцирование*

Key words: *empirical, mathematical, methodical, integration, differentiation*

Ali texniki təhsil müəssisəsinin məzunu olan mütəxəssis öz praktiki iş sahəsində mövcud məsələləri lazımı riyazi aparat və hesablama texnikasının köməyi ilə həll etməyi bacarmalıdır. Ona görə də riyaziyyat fənni kompüterlərin istifadəsi ilə tam ümumtexniki və xüsusi fənlər toplusunun öyrənilməsi üzrə tələbələrin professional təhsil əldə edilməsinin əsası olmalıdır.

Riyaziyyatın öyrənilməsinin tətbiqi istiqamətlərinin problemləri müxtəlif ixtisaslar üçün bir sıra elmi tədqiqatlarda baxılmışdır. Ənənəvi olaraq riyaziyyatın öyrənilməsinin tətbiqi istiqamətlərinin həyata keçirilməsi predmetlər arası mahiyyət daşıyan məsələlərin bilavasitə həlli, peşəkar fəaliyyətin müxtəlif sahələrində riyazi üsulların tətbiqinin göstərilməsi, riyazi obyektlərin predmet mahiyyətinin nümayişi kimi yerinə yetirilir.

Müasir dövrdə bu tədris fəaliyyətinin köklü intensivləşməsi üçün münbit şərait yaranmışdır. Kompüter texnologiyasının imkan verdiyi hesablama, qrafik, vizual, arayış-informasiya xarakterləri professional fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə aid olan tətbiqi məsələlərin həllində ümumi yanaşmaların formalaşmasını reallaşdırır. Bu da öz növbəsində riyaziyyatın öyrənilməsi keyfiyyətini nəzərə çarpacaq dərəcədə artırır.

Ali təhsil müəssisələrində riyaziyyatın öyrənilməsinin tətbiqi istiqamətləri nəzərə alınmalıdır:

1. Ümumtexniki və xüsusi ixtisaslarda riyaziyyatın tətbiqinin tərkibi və öyrənilmə üsullarındakı yanaşmaların tələbələrin peşəkar hazırlığına uyğunluğunu;
2. Riyazi kursun struktur və tərkibinin özəlliklərini.

Predmetlərarası tərkibli məsələ-iqtisadi, fiziki və texniki şərtləri qeyi-standart şərtlərin formalaşmasının qavranma və bacarığının əldə edilməsi effektivliyinin, tələbələrin öyrənmə mərağının artırılmasına kömək edən tədqiq edilən riyazi aparatın aktuallaşması, mənimsənilməsi və tətbiqi üçün nəzərdə tutulan məsələdir.

Tətbiqi məsələ - tədqiq edilən riyazi aparatın tətbiqi sahələrdə istifadə edilməsinin öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulan məsələdir. Bu məsələnin qeyri riyazi-iqtisadi, fiziki, və texniki şərtləri riyazi modelin optimal seçilməsi üçün xüsusi sahələrdən lazımı biliklər tələb edir.

İnteqrasiya ideyaları təhsildə diferensasiya proseslərinin başlanması ilə əlaqədar son vaxtlar intensiv nəzəri və praktik tədqiqatların predmeti olmuşdur. Bunun indiki mərhələsi empirik istiqamətlər-müəllimlər tərəfindən yaradılan və həyata keçirilən inteqrasiya olunmuş dərslər, həmçinin nəzəri bir sıra hallarda ali texniki təhsil müəssisəsinin tədris planında öyrənilməsi nəzərdə tutulan fənlərin birləşdirilməsi kimi inteqrasiya kurslarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə səciyyəvidir.

İnteqrasiya bir tərəfdən ayrı-ayrı fənlər üzrə elmi biliklərin dağınıqlığını dəf etməklə “mövcud varlığı tam şəkildə göstərmək”, digər tərəfdən yuxarıda göstərilənlər əsasında azad olunan tədris vaxtından təhsildə ixtisaslar üzrə diferensasiyanı tam həyata keçirmək üçün istifadə edilir. Başqa sözlə, praktiki nöqteyi-nəzərdən inteqrasiya predmetlər arasındakı əlaqələrin güclənməsinə, tələbələrin dərslə yüklənməsinin azaldılmasına, tələbələrin məlumat alma sahəsinin genişlənməsinə, təhsil alma maraqlarının möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Təhsilə inteqrasiyalı yanaşmanın metodiki əsasları ətraf aləm və onun tam qanuna uyğunluqları haqqında biliklərin formalaşması, həmçinin elmin əsaslarının öyrənilməsində predmetlər daxili və predmetlərarası əlaqələrin müəyyənlişməsidir.

İxtiyari dərslər öz strukturu ilə birgə o zaman inteqrasiyalı dərslər adlanır ki, onun keçirilməsində digər elmlərin, digər tədris predmetlərinin bilik, bacarıq, öyrənilən materialın tədqiqinin nəticələri cəlb edilir.

İnteqrasiyalı dərslərin onların təşkili əlaməti ilə ümumi təsnifatı aşağıdakı şəkildə olmaqla inteqrasiya pillələri iyerarxiyasının tərkib hissələrinə daxildir:

1. Dərsin təşkili və keçirilməsi müxtəlif fənlər üzrə iki və daha çox müəllim tərəfindən yerinə yetirilir;

2. Dərsin təşkili və keçirilməsi müxtəlif fənlər üzrə baza hazırlığı olan bir müəllim tərəfindən yerinə yetirilir;

3. Bu əsasda inteqrasiyalı mövzu, bölüm və nəhayət kursların yaradılması.

Riyaziyyat və informatikanın inteqrasiya ideyası demək olar ki, ali məktəb və orta məktəblərdə informatika kursunun daxil edilməsi ilə eyni vaxtda yarandı. Bundan əlavə uzun müddət riyaziyyat və informatikaya bir təhsil sahəsinin elementləri kimi baxılırdı. Lakin reallıqda riyaziyyat və informatikanın heç bir inteqrasiyası baş vermədi. Belə ki, abstrakt riyaziyyat və informatika xeyli fərqlənirdi.

İnformatika və riyaziyyat çoxplanlı elmi fənlərdir. Texnoloji aspektdə informatikanı “*computer science*” elminə yaxın fənn kimi, təbiət elmi fənn kimi və nəhayət müxtəlif formalaşmış və formal dilləri öyrənən dilyönlü fənn kimi baxmaq olar. Riyaziyyata gəlincə abstrakt, nəzəri çoxluq, tətbiqi riyaziyyat, universal riyaziyyat dilləri haqqında danışmaq olar. Bu aspektlər arasında fərqlər kifayət qədərdir. Məsələn, tətbiqi riyaziyyat- ümumiyyətlə fənniyönlü abstrakt riyaziyyat deyil, abstrakt riyaziyyatın prinsip və üsullarından fərqli olan öz prinsip və üsulları olan sahədir.

Ona görə də riyaziyyat və informatikanın dərk edilməsinin başqa aspektlərinə keçsək, məsələn “dil” aspektinə, bu sahələrin xeyli inteqrasiyası, beləliklə də müxtəlif ixtisaslar üzrə tələbələrin informasiya-riyaziyyat hazırlığının artırılması üçün imkanların olduğunu görürük.

Ancaq faktiki olan odur ki, əksər ali təhsil müəssisələrində riyaziyyat və informatikanın tədrisi əvvəlki kimi ya ayrıca keçilir, ya da riyazi məsələlərin həllində istifadə edilən müxtəlif proqram vasitələrinin istifadəsində inteqrasiya olunur.

Ona görə də müasir dövrdə informasiya-riyaziyyat hazırlığı sistemində yeni öyrənmə mahiyyəti axtarışı aktual məsələ olaraq qalır. Lakin bu yeganə məsələ deyil: təkcə yeni mahiyyət deyil, həm də metodik sistemin yeni strukturu zəruridir.

Təhsilin keyfiyyəti əksər hallarda metodik öyrənmə sisteminin hansı prinsiplər üzərində qurulması ilə təyin edilir.

Müasir dövrdə metodik öyrənmə sisteminin vacib xüsusiyyəti, daxili komponentlərinin təhsilin məqsəd, mahiyyət, vasitə və formaları, həmçinin onlar arasında informasiya əlaqələri daxili dinamikası vasitəsi ilə təzahür edən açıqlıqdır. Bu cür şəraitdə mütəxəssislərin hazırlığı səviyyəsinin keyfiyyət təminatı bütüm təhsil sisteminin modernləşdirilməsini tələb edir.

Metodik sistemin ənənəvi “ciddi” strukturu həyata keçirilmə prosesində onun digər komponentlərinin mümkün dəyişmələrini nəzərə almır. Sistemin effektiv fəaliyyətinin əsas prinsipinin fəaliyyət şərtlərinin, məxsusi informasiya mühitinin tez dəyişilməsi şərtlərinin adekvatlığının pozulması baş verir. Beləliklə, müasir dövrdə təhsilin metodik sistemi açıqlıq və özünü təşkil etmə əsasında qurulmalıdır.

Problemin aktuallığı. Təhsilə inteqrasiyalı yanaşmanın metodiki əsasları ətraf aləm və onun tam qanuna uyğunluqları haqqında biliklərin formalaşması, həmçinin elmin əsaslarının öyrənilməsində predmetlərdaxili və predmetlərarası əlaqələrin müəyyənlişməsidir.

Problemin elmi yeniliyi. İnteqrasiya ideyaları təhsildə diferensasiya proseslərinin başlanması ilə əlaqədar son vaxtlar intensiv nəzəri və praktik tədqiqatların predmeti olmuşdur. Bunun indiki mərhələsi empirik istiqamətlər müəllimlər tərəfindən yaradılan və həyata keçirilən inteqrasiya olunmuş dərslər, həmçinin nəzəri bir sıra hallarda ali texniki təhsil müəssisəsinin tədris planında öyrənilməsi nəzərdə tutulan fənlərin birlişdirilməsi kimi inteqrasiya kurslarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə səciyyəvidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Təhsil müəssisəsinin məzunu olan mütəxəssis öz praktiki iş sahəsində mövcud məsələləri lazımı riyazi aparat və hesablama texnikasının köməyi ilə həll etməyə əsaslar verir. Təhsilə inteqrasiyalı yanaşmanın metodiki əsasları ətraf aləm və onun tam qanuna uyğunluqları haqqında biliklərin formalaşması, həmçinin elmin əsaslarının öyrənilməsində predmetlərdaxili və predmetlərarası əlaqələrin müəyyənlişməsidir.

Ədəbiyyat

1. A.H. Əliyev Riyazi proqramlaşdırma: Dərs vəsaiti. Bakı. İqtisad Universiteti, 2010, 476 s.
2. Ə.M. Abbasov, M.N. Əlizadə, E.V. Seyidzadə, İ.K. Musayev. İnformatika və kompüterləşmənin əsasları, Bakı.: Səda, 2012, 944 s.
3. M.İ. Seyidov, R.F. Yusifov. Modelləşdirmə və ədədi üsullar: Dərs vəsaiti. Bakı, Şirvanəşr, 2009.
4. İ.Ə., Qurbanov Qurbanov A.İ. Riyazi proqram paketləri. Bak, 2005. -168 s.
5. Н.Ш. Кремер Исследование операций в экономике. -М, ЮНИТИ 2002, 407 с.
6. Б. Курицкий. Поиск оптимальных решений средствами MS Excel 7.0. -СПб.: BHV - Санкт-Петербург, 2011. - 384 с.

A.M. Кулиев

Интеграционные аспекты математики и информатики в высшем образовании

Резюме

Факультативный урок вместе с его структурой называется интегрированным уроком, когда он включает в себя результаты знаний, умений и навыков, а также изучение других предметов других наук, других учебных предметов.

A.M. Guliyev

Integration aspects of mathematics and informatics in higher education

Summary

An optional lesson, together with its structure, is called an integrated lesson when it involves the results of the knowledge, skills, and study of other subjects of other sciences, other educational subjects.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

Korreksiya pedaqogikası**UŞAQLARDA NİTQ QÜSURLARI**

UOT 376

Səadət Nəsrəddin qızı Əkbərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

E-mail: saadat.akperova@mail.ru**Rəyçilər:** *psixol.ü.f.d, dos. S.R. Aslanova,*
*ped.ü.f.d., dos. S.N. İsgəndərov***Açar sözlər:** *Nitq pozulmaları, məktəbyaşlı, psixi inkişaf, nitq***Ключевые слова:** *расстройства речи, школьный возраст, умственное развитие, речь***Key words:** *Speech disorders, school age, mental development, speech*

İnsan təfəkkürünün inkişafında nitqin rolu çox böyükdür. Nitq vasitəsilə insanlar nəinki öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, həm də onların təfəkkürü nitqli ünsiyyət prosesində təşəkkül edir və formalaşır.

Müasir dövrdə daim inkişaf edən cəmiyyətimizdə Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla iş dövlətimizin və təhsil sisteminin hər zaman prioritet məsələlərindən olmuşdur. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin ətraf mühit tərəfindən qəbul edilməsi və onların cəmiyyətimiz üçün yararlı və faydalı şəxslərə çevrilməsi təhsil prosesinin qarşısında duran aktual məsələlə-rindəndir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim-təربiyəsi və inkişafı üzərində daim iş-lər aparılır. Bu zaman bu tip uşaqlarda yaranan problemlərin aradan qaldırılması yolları daim araşdırılır. Məktəbyaşlı uşaqlarda nitq problemləri daim rast gəlinən patologiyalardandır.

Nitq insanlar arasında əlaqəni təmin edən ünsiyyət üçün ən vacib elementlərdəndir. Sağ-lamlıq imkanları məhdud şəxslərin cəmiyyətimizə adaptasiyası üçün əvəzedilməz rola malik-dir. Nitq pozulmaları, onların yaranma səbəbləri mövzunun aktuallığını təmin edir. Ümumi-yətlə nitq həyatı əhəmiyyətinə görə çoxfunksiyalı xarakter daşıyır. O, təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də təfəkkür vasitəsi, şüurun, yaddaşın, məlumatın daşıyıcısı, başqalarının davranışını idarə etmək və insanın öz davranışını tənzimləmək vasitəsidir.

Nitq müəyyən qaydalar əsasında yaradılmış dil strukturları vasitəsilə insanlar arasında ta-rixən formalaşmış ünsiyyət formasıdır. Nitq prosesi, bir tərəfdən, dil vasitələri ilə fikirlərin formalaşmasını digər tərəfdən isə dil strukturlarının qavranılmasını və onların dərk edilməsini əhatə edir. Beləliklə, nitq psixolinqvistik prosesdir, insan dillərinin mövcudluğunun şifahi for-masıdır. Hazırda məktəbəqədər və kiçik məktəblilərin nitq inkişafı probleminə böyük diqqət yetirilir. Uşağın düzgün nitqinin formalaşması məktəbəqədər təhsilin əsas vəzifələrindən biri-dir. Normalda, beş-altı yaşa qədər düzgün səs tələffüzünün formalaşması başa çatır. 6-7 yaşla-rında, düzgün nitq təربiyəsi şəraitində və mərkəzi və periferik nitq aparatının üzvi pozğun-luqları olmadıqda, uşaqlar ana dilinin bütün səslərindən düzgün istifadə edirlər. Altı yaşlı uşaqların tələffüzü böyüklərin nitqindən çox da fərqlənmir, çətinliklər yalnız yeni sözlər və ya ifadələr, uşağın hələ fərqləndirmədiyi səs birləşmələri olduğu hallarda qeyd olunur. Məktəbli-lərdə nitq pozğunluqları müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirilir, fərqli xarakter daşıyır və şagird-lərin ümumi inkişafına və uğurlarına müxtəlif yollarla təsir göstərir. Bəzən məktəblilərdə zəif söz ehtiyatı, qrammatik quruluşun və ardıcıl nitqin pozulması, formalaşmamış səs tələffüzü,

fonemik qavrayışın zəifliyi müşahidə edilir. Bu zaman uşaq fikirlərini aydın, tam və düzgün ifadə edə bilmir. Bəzi nitq çatışmazlıqlarına travmatik hadisələr səbəb ola bilər: nitq orqanlarının anormal quruluşu və ya hərəkətliliyinin pozulması, eşitmə və ya görmə itkisi, uşaqda sinir sisteminin pozğunluqları. Digər hallarda nitq qüsurlarının yaranması pedaqoji laqeydliyin nəticəsidir: ailədə uşaq düzgün ünsiyyət qurulmayıb, ətrafdakıların nitqi zəifdir, uşağın nitqini adi “uşaqlıq dövrü” hesab edərək pozuntuya fikir vermirdilər. Uşağın nitqinin fonetik xüsusiyyətləri məktəb yaşına qədər vaxtında aradan qaldırılmasa, artıq sabitləşir və düzəltmək daha çətin olur, çünki uşaq səsləri səhv tələffüz etmək bacarığını formalaşdırıb möhkəmləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın nitqini tədqiq edərkən ona elə tapşırıqlar vermək lazımdır ki, bu, təkcə onun nitqinin tələffüz tərəfinin inkişafı haqqında lazımı məlumatları toplamağa deyil, həm də onun haqqında adekvat fikir əldə etməyə kömək edəcək. onun lüğət tərkibinin formalaşması, fraza nitqinin inkişaf mərhələsi, onun əsas hissələrinin mənimsənilməsi xüsusiyyətləri və müəyyən qrammatik formalardan istifadənin xüsusiyyətləri.

Uşaqların ilkin lüğət ehtiyatının formalaşmasında aparıcı rol oynayan, sonra isə “giriş” nitqinin (uşağa müraciət edən yaxın bir yetkinin nitqi) inkişafına təsirini nəzərə almaq vacibdir. Normallaşdırılmış tələffüzün, ana dilinin əsas leksik nümunələrinin və qrammatik qaydalarının sonrakı mənimsənilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Bir qayda olaraq, məktəblilərdə nitq pozğunluqları kiçik uşaqlarda olduğu kimidir. Lakin istisna hallarda ola bilər ki, məktəbəqədər yaşda uşağın nitqində heç bir problem olmasın. Lakin bəzən məktəbli dövründə nitq pozğunluğu ortaya çıxır.

Qeyd etdiklərimizi nəzərə alıb, göstərmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaş dövründə düzgün formalaşmış nitqin tərbiyə edilməsi çox ciddi və lazımlı ictimai əhəmiyyətli vəzifədir. Bu vəzifənin məsuliyyətini həm valideynlər, həm müəllimlər, həm də ictimaiyyət başa düşməlidir. Biz göstərdik ki, 4-5 yaşlarda nitq qüsurlarının çoxu tədricən aradan qalxır. Lakin bu proses öz-özünə deyil, böyüklərin pedaqoji təsiri nəticəsində baş verir. Bu təsir o vaxt yaxşı nəticə verir ki, uşaq normal eşitsin, düzgün danışmaq üçün böyüklərin göstərişini alsın və bu göstərişə uyğun danışmağa həvəsi olsun. Beləliklə, uşağın nitq mühitinin yaxşılaşması, valideyn və tərbiyəçilərin aydın və düzgün nitqi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məktəbdə islah-tərbiyə işləri bütün müəllimlər və tərbiyəçilər tərəfindən həyata keçirilir, vahid nitq rejimini həyata keçirir və bütün sinifdənkənar fəaliyyət sisteminin həyata keçirilməsini təmin edir. Nitq inkişafı dərslərinin əsas vəzifəsi uşaqlara nitqindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmağa kömək etmək, dil biliklərini təkmilləşdirmək, şagirdlərə nitqdən ünsiyyət və ümumiləşdirmə vasitəsi kimi istifadə etməyi öyrətməkdir. Uşaqlarda nitq bacarıq və vərdislərinin formalaşması yalnız nitq təcrübəsi əsasında baş verir, buna görə də xüsusi məktəbdə oxuduğu müddətdə xüsusi təşkil edilmiş nitq təcrübəsinə çox diqqət yetirilir. Nitq təcrübəsi sayəsində uşaqlar birbaşa nitq ünsiyyəti şəraitində öz söz ehtiyatını toplamaq imkanlarını artırır.

Nitq müəyyən qaydalar əsasında yaradılan dil quruluşları vasitəsilə insanlar arasında tarixən formalaşmış ünsiyyət formasıdır. Nitq uşağın hərtərəfli inkişafı üçün vacib olan əsas əlamətdir. Nitq insanların anadangəlmə qabiliyyəti deyil. O uşağın tədricən inkişafı ilə formalaşır. İnsanda nitq digər adamlarla ünsiyyət prosesində yaranır və inkişaf edir. Şifahi nitq-insanın ümumi mədəniyyətinin parlaq göstəricisidir. O, nəinki savadlı, dəqiq və məntiqi fikrin ifadəçisi, həm də düzgün tələffüz qaydalarının əks etdirilməsidir. Uşaqlarda zəngin lüğət ehtiyatına malik, qrammatik cəhətdən düzgün və tələffüzünə görə aydın nitq tərbiyə etmək lazımdır. Adətən, şifahi nitq ana dilinin normalarına müvafiq olur. Lakin bəzi səbəblərin göstərdiyi təsir nəticəsində bu normalar pozulmuş olur və nitqdə düzgün olmayan səs tələffüzü, kəkələmə,

tın-tınlıq, dizartriya, alaliya kimi qüsurlar özünü göstərir. Belə pozulmalar bəzən nitqi çətinləşdirir, bəzən isə tamamilə nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəni qeyri-mümkün edir.

İnsan təfəkkürünün inkişafında nitqin rolu çox böyükdür. Nitq vasitəsilə insanlar nəinki öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, həm də onların təfəkkürü nitqli ünsiyyət prosesində təşəkkül edir və formalaşır.

Uşaqların psixi inkişafında nitq çox böyük rol oynayır. Tərbiyə işi düzgün təşkil edildikdə onların nitqinin inkişafı əsasən 4 mərhələni əhatə edir.

1-ci nitqin inkişafının hazırlıq mərhələsidir. Bu uşağın anadan olduğu gündən 1 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir.

2-ci şifahi nitqin inkişafı mərhələsidir. 1 yaşdan 3 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir.

3-cü şifahi nitqin zənginləşməsi mərhələsidir. 3 yaşdan 7 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir.

4-cü nitqin təkmilləşməsi və yazılı nitqin inkişafı mərhələsidir. 7 yaşdan sonrakı dövrü əhatə edir.

3 yaşlı uşağın nitqində 1000-1500, 4 yaşlının nitqində 1600-1926, 5 yaşlı uşağın nitqində isə 2500-3000-ə yaxın söz ehtiyatı olur. Ona görə də istər valideynlər, istərsə də tərbiyəçilər və müəllimlər uşaqlara düzgün tələffüz qaydalarını elə öyrətməlidirlər ki, onların nitqi inkişaf etsin. Məktəb təlimi üçün zəruri olan səviyyəyə çatmasına müsbət təsir göstərsin.

İnsan təfəkkürünün inkişafında nitqin rolu çox böyükdür. Nitq vasitəsilə insanlar nəinki öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, həm də onların təfəkkürü nitqli ünsiyyət prosesində təşəkkül edir və formalaşır.

Nitq qüsurları çox zaman uşaqlarda kompleks, özünə inamsızlıq da yaradır. Bu xüsusiyyətlərə görə uşaqlar bağçaya və ya məktəbə getmək istəmirlər. Elə psixika var ki, nitqi və yaxud da əksinə elə qüsurlu nitq var ki, psixikanı geri salır. Yəni uşağın nitqində qüsür varsa və ya ümumiyyətlə, nitq yoxdursa, bu onun psixoloji aləminə təsir edir. Belə ki, nitq vasitəsi ilə uşaq ünsiyyətə girir, lüğət ehtiyatı artır, təsəvvürləri formalaşır. Nitq inkişafında ləngimə varsa, bu xüsusiyyətlər də ləngiyir. Psixoloji olaraq uşaqda ləngimə varsa, bu onun nitqinə mənfi təsirsiz ötürməyə bilməz. Belə ki, uşaq deyilən müraciəti anlamırsa, onun nitqində, lüğət ehtiyatında qüsurlar olacaq. Buna görə də uşaqda defektoloji-loqopedik iş aparılarkən mütləq onun psixoloji səviyyəsi, bacarığı, yaşı, diqqəti və aktivliyi nəzərə alınmalıdır.

Nitq kommunikativ funksiyadır və ancaq insana məxsusdur. Ünsiyyət vasitəsilə insanın şüuru inkişaf edir və zənginləşir. Yaşadığımız müasir zamanda uşaqların çoxu ünsiyyətdən qaçır. Hazırkı dövr texnika dövrü olduğundan uşaqları televiziya, kompüter, İnternet daha çox cəlb edir. Uşaqlar televiziya baxır və fikri tamamilə orda olur. Əksər hallarda bu zaman uşaqlarda iki dillilik yaranır. Nitq qüsurlarının yaranmasının əsas 2 səbəbi var. Orqanik və sosial-psixoloji. Orqanik səbəblərə bətdaxili dövrdə doğuş zamanı və ya doğuşdan sonra beyinin inkişafdan qalması və zədələnməsi, nitq orqanlarının müxtəlif cür orqanik pozğunluqları aiddir. Sosial-psixoloji səbəblərə ətraf mühitin nitqə müxtəlif cür mənfi, arzuolunmaz təsirləri aid edilir. Buna əşitmə qüsurlu valideynlərin tərbiyə etdiyi eşidən, həmçinin uzun müddət xəstə olan və ya hospitalizasiya edilən uşaqların nitqlərinin inkişafdan qalmasını, ailədə uzun müddət psixotravmatik şəraitdə uşaqda kəmələmənin yaranmasını və s. misal göstərmək olar.

Uşaqlarda düzgün və rəvan nitqi formalaşdırmaq, onlarda mövcud nitq çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün onun normal anatomikfizioloji aparatı haqqında biliklər olmalıdır. Nitq aparatı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan mərkəzi (tənzimləyici və idarəedici) və periferik (icraedici) hissədən ibarətdir. Mərkəzi nitq aparatı baş beyində yerləşir və o, baş beyin qabığından (daha çox sol yarımkürə), qabıqaltı düyünlərdən, ötürücü yollardan, beyin kökünün (uzunsov beynin) nüvəsindən və tənəffüs, səs və artikulyasiya əzələlərinə gedən sinirlər-

dən ibarətdir. Beynin qabığının müəyyən hissələri nitqin yaranmasında daha böyük rol oynayırlar. Bu sol yarımkürənin gicgah, ənsə və peysər hissələridir. Alın qırışıqlarının alt hissələri nitqin hərəkət sahəsi olub insanın özünün nitqinin yaranmasında iştirak edir. (Brok mərkəzi). Yuxarı gicgah qırışıqları nitq-eşitmə sahəsi olub səs qıcıqlandırıcılarını qəbul etməkdə iştirak edir. (Vernike mərkəzi). Beyin qabığının ənsə payı isə nitqin başa düşülməsini təmin edir. Peysər hissədə görmə mərkəzi yerləşir və o, yazılı nitqi qavramağa imkan verir. Bundan başqa görmə eyni zamanda böyüklərin artikulyasiyasını qavramağa kömək edir. Qabıqaltı düyünlər nitqin ritm, temp və ifadəliliyinə təsir göstərir. Bunlardan əsasları üçlü, üz, dil-udlaq, azan, əlavə və dilaltı sinirlərdir. Üçlü sinir alt çənənin hərəkətə gətirən əzələləri, üz siniri mimiki əzələləri, o cümlədən, dodaq, yanaq əzələlərini innervasiya edir. Perefirik nitq aparatı 3 şöbədən ibarətdir «nəfəs», (tənəffüs), səs və artikulyasiya. 1.Nəfəs şöbəsinə ağ ciyərlər, bronxlar, traxeya köks qəfəsi daxildir. Tələffüz nəfəslə sıx əlaqədardır. Nitq, nəfəs vermə aktında baş verir. Qırtlaq geniş qısa boru olub, qıgırdaq və yumşaq toxumadan əmələ gəlmişdir. O, boyunun ön hissəsində yerləşir və irəlindən, yanlardan əllənir. Qırtlağın içərisində onun girişindən bir qədər kənarında səs keçidi yerləşir. O, səs tellərindən yaranaraq adi tənəffüsdə geniş açılaraq bərabəryanlı üçbucaq formasını alır. Səsin yaranması zamanı səs telləri yumulmuş vəziyyətdə olur.

Məktəbyaşlı uşağın nitqində zəiflik məktəbə qəbulu, lazımı psixoloji, tibbi və pedaqoji tədbirlər görülmədikdə, onun sonrakı inkişafı üçün mənfi nəticələrə səbəb olur. Belə uşaqlar nitqin səs və leksik-qrammatik aspektlərinin formalaşmaması səbəbindən ana dili və riyaziyyat fənnindən davamlı olaraq geri qalanlar sırasındadırlar. Nitq pozğunluğunun şiddətindən asılı olaraq məktəbyaşlı uşaqlar müxtəlif növ loqopedik yardım alırlar. Yüngül, qismən (qismən) pozuntular sinifdə loqopedik kabinetdə aradan qaldırılır, sistemi geniş şəkildə inkişaf etdirilmiş və müvafiq metodiki sənədlərlə təchiz edilmişdir (təlim ediləcək uşaqların kontingentini müəyyən etmək üçün standartlar hazırlanmış, tövsiyələr verilmişdir. Dərslərin planlaşdırılması və təşkili və s.). Psixoloji olaraq uşaqda ləngimə varsa, bu onun nitqinə mənfi təsirsiz ötürməyə bilməz. Belə ki, uşaq deyilən müraciəti anlamırsa, onun nitqində, lüğət ehtiyatında qüsurlar olacaq. Buna görə də uşaqla defektoloji loqopedik iş aparılarkən mütləq onun psixoloji səviyyəsi, bacarığı, yaşı, diqqəti və aktivliyi nəzərə alınmalıdır.

Uşaqlarda danışma pozğunluqları **kəkələmə, səs ritminin pozulması və gecikmiş nitq** kimi 3 qrupa bölünür.

1. Kəkələyən uşaqlar səsləri təkrarlamaqda çətinlik çəkirlər, səlis danışirlar və sözləri tamamlayırlar.

2. Səs-ritm pozğunluğu olan uşaqların səsləri düzgün tələffüz etməməsi və ya sözləri düzgün tələffüz etməməsi ilə bağlı problemləri ola bilər.

3. Gecikmiş nitqdə uşaq gözlənilən yaşa uyğun dili istifadə edə bilməz. Sözlük çatışmazlıqlarını görmək olar. Bu tip problemi olan uşaqlar özünü ifadə edərkən şifahi ötürmə yerinə bədən dilindən istifadə edir. Uşaqlarda nitq inkişafı 3 yaşına çatmasına baxmayaraq hələ də danışa bilmirsə, bu vəziyyəti gecikmiş nitq adlandırmaq olar. Gecikmiş nitq ciddi bir problem səbəbiylə inkişaf edə biləcəyi üçün bu prosesə heç vaxt laqeyd yanaşılmamalıdır.

Klinik pedaqoji təsnifatda göstərilən nitq pozuntuları 2 əsas qrupa bölünür:

1. Şifahi nitq pozuntuları.

2. Yazılı nitq pozuntuları.

Şifahi nitq pozuntusuna disfaniya (afoniya), bradilaliya, texilaliya, kəkələmə, dislaliya, dizartiriya, rinolaliya, afaziya, alaliya aiddir.

Yazılı nitq pozuntusuna disleksiya və disqrafiya aid edilir.

Disleksiya oxu prosesinin qismən pozuntusu deməkdir. Hərflərin tanınmaması, hecalarda və hecaların sözlərdə birləşməsi ilə bağlı çətinliklər oxunun ləngiməsinə, sözün səs formasının səhv əks olunmasına, hətta ən sadə mətnin səhv başa düşülməsinə səbəb olur. Ağır dərəcəsi aleksiya adlanır.

Disqrafiya isə yazı prosesinin qismən pozuntusu deməkdir. Ağır dərəcəsi aqrafia adlanır.

Nitq inkişafının geriliyi

Nitq ilkin yaş dövrlərində əmələ gələn lazımi funksiyadır. Nitqin inkişafı bir neçə faktor-dan asılıdır: uşağın özünün xüsusiyyətindən, cinsindən (qızlar oğlanlara nisbətən daha tez danışmağa meyillidirlər), valideynlərlə ünsiyyətdən, fizioloji xüsusiyyətdən və s. Böyüklərin nitqi uşaq üçün çox vacibdir. Nitq inkişafının ləngliyi (NİL) uşağın nitqinin digər uşaqların nitqinə nisbətən gecikməsidir. NİL zamanı uşaq danışa bilir, amma yaşlılarına nisbətən nitqində geriləmə olur. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, nitq inkişafının ləngliyi ümumi psixikaya da təsirsiz ötürmür. Bu zaman uşaq ətrafdakı insanlarla ünsiyyətdən qaçır və ya çətinlik çəkir, emosiyaların əmələ gəlməsində və formalaşmasında gecikmə müşahidə olunur, hətta davranışa da mənfi təsir göstərir.

Uşaqlarda nitq inkişafının geriliyinin yaranma səbəbləri:

Uşaq danışılmır və ya uşaq öz dilində danışır, valideyn buna fikir vermir. Uşaq isə öz ampulasında davam edir.

Travma, baş-beyin zədələnməsi nəticəsində, həmçinin bətn daxilində, sonrakı yaş dövrlərində xəstəliklərin olması.

Uşağın eşitməsində problemlər olanda. Uşağın nitq inkişafında ləngliyi 3-4 yaş aralarında müəyyən etmək olar.

Həmin diaqnozu qoymaq üçün nevropatoloqun, psixoloqun və loqopedin rəyi üst-üstə düşməlidir. Bu zaman loqopedlə yanaşı psixoloqun işi də vacib sayılır. Hər iki mütəxəssisin birlikdə çalışması sonda daha effektiv nəticə verir. Uşaqda nitq inkişafının ləngliyi zamanı əsasən aşağıda qeyd olunan problemlər ortaya çıxır:

1. Nitqin hərtərəfli pozuntusu.
2. Deyilişi zamanı səs pozuntusu.
3. Qrammatik cəhətdən düzgün olmayan deyiliş.
4. Lügət ehtiyatının zəifliyi.
5. Tempin və ahəngin pozuntusu.
6. Deyilən müraciəti anlamaması.

Nitq inkişafının ləngliyinin aradan qaldırılmasında valideynlər daha çox maraqlı olmalıdırlar. Valideynlər mütəxəssislərin tapşırıqlarını evdə mütləq yerinə yetirməli, övladı ilə sıx ünsiyyət qurmalı, onları televizordan, kompüterdən uzaqlaşdırmalıdırlar. Ən əsası da uşağı bağçaya qoymaq bu problemin aradan qaldırılmasında valideynlərə yaxından kömək edə bilər.

Kəkələmə

Kəkələmək insanın qədsiz olaraq damaq səsləri ilə başlayan sözləri və hecaları təkrarlamasına, uzatmasına və ya kəsilməsinə verilən təsvirdir. Əsasən evin kiçik uşaqlarında rast gəlinir. Ən çox 2-7 yaş arasında olur. Ortalama 5 yaşdır.

Hər 100 insanın birində kəkələmə olur. Oğlanlarda qızlara nisbətən buna 4 dəfə artıq rast gəlinir. Uşaqların 20%-i ilk inkişaf vaxtlarında valideynləri narahat edir. 5%-i kəkələməyə 6 ay və daha artıq vaxt müddətində davam edir. 3/5-ü gec uşaqlıq vaxtına qədər davam edir. 1%-ə qədər uzunmüddətli vaxtı əhatə edir. Ən düzgünü erkən müdaxilədir. Əgər uşaq kəkələməyə 6 aydan artıq başlayıbsa, onda mütləq nevropatoloq və loqopedə müraciət edilməlidir.

Kəkələmənin tam yaranma səbəbi məlum deyil. Bəzi araşdırmalar genin və ya stressin buna yol açdığını deyir. Digər bir araşdırma kəkələmə və teurətə sindiromu arasında əlaqə olduğunu deyir. Kəkələyən insanlar deyilməsi asan olanı deyirlər. Kəkələmə nitq aparatının əzələsinin qıcolmasıdır. İlk olaraq kəkələməyə uşaq xəstəliyi deyilir. Kəkələyən insanlar daim açıq havada gəzməli və çoxlu vanna qəbul etməlidirlər. Kəkələyən uşaqlarla iş uzunmüddətli olur.

Kəkələmənin növləri: 1. Klonik. 2. Tonik. 3. Qarışıq.

Kəkələmənin ən yüngül forması klonikdir. Məsələn, uşaq maşın sözünü demək istəyir. Bu zaman həmin sözü belə tələffüz edir: ma... ma... maşın. Uşaq bu sözü deyərkən nitqində sanki bir “partlayış” əmələ gəlir. Kəkələmənin ağır forması tonikdir. Tonik kəkələməni aradan qaldırmaq üçün mütləq klonik kəkələmənin tədricən azaldılmasına çalışılmalıdır. Bu zaman bir balaca da olsa yüngülləşmə əmələ gələ bilər.

Qarışıq kəkələmə kəkələmənin ən ağır forması sayılır. Burada həm 2 eyni-tonik, tonik həm də tonik, klonik növlərinin qarışığı ola bilər.

Kəkələməni xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar: damaq kəkələməsi, nəfəs kəkələməsi, qıtlaq kəkələməsi, düşüncə kəkələməsi və s. Məsələn, uşaqda düşüncə kəkələməsi zamanı qərribə bir hal yaşanır. Belə ki, uşaq ailəsinin yanında olduqda çox kəkələyir. Mütəxəssis və ya kənar şəxslərin yanında olduqda isə bu kəkələmə hədsiz dərəcədə az olur. Yəni, bu artıq düşüncənin kəkələməni idarə etməsi deməkdir.

Nəfəs kəkələməsi zamanı sanki uşaq boğulur, nəfəsini düzgün istifadə edə bilmir və kəkələyir. Sürətli kəkələmədə uşaq sürətli nitq formasında kəkələyir, bu vaxt 5 dəqiqəyə deyəcəyi sözü 2 və ya 1 dəqiqəyə söyləyir. Kəkələmənin sürəti, yəni o dərəcədə tez olur. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, sürətli kəkələmə zamanı uşaqlar lazım olanı deyil, onu əvəz edə biləcək asan sözü deyirlər. Dodaq kəkələməsi zamanı isə uşaq m, p, v, b samit səslərini tələffüz edərkən daha çox kəkələyir.

Kəkələməni aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı bir neçə üsuldən istifadə edilir:

1. Artikulyar aparatın məşğələləri.
2. Nəfəs aktının məşğələləri.
3. Susma terapiyası.
4. Səslərin uzadılması və s.

Kəkələyən uşaq ilə işləyən zamanı onda düzgün danışacağına inam yaratmaq üçün hər dərsdə mütləq tərifləmək lazımdır. Kəkələmə problemi olan uşaq və onun valideynləri tərəfindən loqopedik məşğələlərə ciddi yanaşılması isə olduqca vacibdir.

Nitq qüsurlarını yaradan səbəbləri araşdırarkən nitq qüsurları ilə mühafizə edilmiş analizator və onların funksiyaları arasındakı münasibətləri nəzərə almaq lazımdır. Onlar korreksiya təlimində kompensasiya üçün əsas mənbə təşkil edirlər. Uşaqların inkişafından geri qalmasının erkən aşkar edilməsi birinci növbədə “yüksək riskli” ailələrdə aparılır. “Yüksək riskli” ailələrə aşağıdakılar aiddir. 1. Artıq bu və ya digər qüsurlu uşağın olduğu ailələr; 2. Valideynlərdən birində və ya hər ikisində əqli gerilik, şizofreniya, eşitmə qüsuru olan ailələr; 3. Hamiləlik dövründə anaların ağır toksikoz (doğuşdan sonra) kəskin yoluxucu xəstəliklər keçirdiyi ailələr; 4. Uşaqların bətn daxili oksigen aclığı, doğuşdan sonra asfiksiya, zədə və ya neyrotoksikoz keçirtmiş, həyatının ilk aylarında kəllə-beyin travmaları almış ailələr. Nitq inkişafının pozulmasının profilaktikası da uşaqların dispanzerizasiyası böyük rol oynayır. Bundan əlavə məktəbin və ailənin də nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq və qarşısını almaqda rolu böyükdür. Buna görə də uşaq müəssisələri və ailə qarşısında duran əsas vəzifə uşağın nitqini inkişaf etdirmək və onun vasitəsilə sözün ən geniş mənasında ümumi mədəniyyətini yüksəltməkdir. Bu

vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün uşaqlarda müşahidə edilən nitq qüsurları pedaqoji vasitələrlə korreksiya edilməli və qarşısı alınmalıdır.

Problemin aktuallığı. Nitq insanlar arasında əlaqəni təmin edən ünsiyyət üçün ən vacib elementlərdəndir. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin cəmiyyətimizə adaptasiyası üçün əvəzedilməz rola malikdir. Nitq pozulmaları, onların yaranma səbəbləri mövzunun aktuallığını təmin edir. Ümumiyyətlə nitq həyatı əhəmiyyətinə görə çoxfunksiyalı xarakter daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Nitq inkişafının pozulmasının profilaktikası da uşaqların dispanezirizasiyası böyük rol oynayır. Bundan əlavə məktəbin və ailənin də nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq və qarşısını almaqda rolu böyükdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə göstərilən metod və tapşırıqlardan istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Шкловский В.М., Визель Т.Г. Восстановление речевой функции у больных с разными формами афазии. 2000. -96с

2. Белоусова М.В. Меркулова В. Сенсорная алалия: речевой онтогенез, клинические проявления, подходы к диагностике и коррекции. Бадалян Л.О. Невропатология. М.: Академия, 2000. 382 с.

3. Баттерворт Дж., Харрис М. Принципы психологии развития: пер. с англ. М.: Когито-Центр, 2000. 350 с.

4. Волкова Л. С., Шаховская С. Н. Логопедия.3-е изд. М.: Владос, 1999. 678 с.

5. Левина Р. Е. Основы теории и практики логопедии. М.: Просвещение, 1968. 367 с.

6. Филичева Т. Б., Чевелева Н. А., Чиркина Г. В. Основы логопедии. М.: Просвещение, 1989. 221.

7. Нормативная документация логопедов групп компенсирующего вида для детей с нарушениями речи: Уч.-метод. пособие / Сост. И. В. Скосырева. – Сыктывкар: КРИРО и ПК, 2008. – 87 с. Мартынова Н.В., Шатохина И.В. Виды нарушений речевого развития младших школьников и способы их коррекции // Международный студенческий научный.

С.Н. Акперова

Речевые нарушения у детей

Резюме

Различные типы детей школьного возраста в зависимости от тяжести нарушения речи им оказывается логопедическая помощь. Легкие, парциальные (частичные) нарушения логопедического занятия на занятиях. Устранена в кабинете, система широко развита и актуальна обеспечены методическими документами (контингент детей, подлежащих обучению. Для определения разработаны стандарты, даны рекомендации. Твои уроки планирование и организация и т. д.). Если ребенок психически отсталый, это его не может не оказать отрицательного влияния на его речь. Итак, если ребенок не понял сказанного обращения, будут дефекты в его речи и словарном запасе. Поэтому при проведении дефектолого-логопедической работы с ребенком учитываются его психологический уровень, способности, возраст, внимание и деятельность следует учитывать.

S.N. Akbarova**Speech disorders in children****Summary**

Different types of school-aged children depending on the severity of the speech disorder they receive speech therapy assistance. Mild, partial (partial) violations speech therapy in the classroom eliminated in the cabinet, the system is widely developed and relevant equipped with methodical documents (the contingent of children to be trained standards have been developed to determine, recommendations have been made. your lessons planning and organization etc.). If the child is psychologically retarded, it is his can't help but have a negative impact on his speech. So, if the child does not understand the said appeal, there will be defects in his speech and vocabulary. Therefore, when doing defectology-logopedic work with a child, his psychological level, ability, age, attention and activity should be considered.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

Riyaziyyatın tədrisi metodikası**GƏLƏCƏK RIYAZIYYAT MÜƏLLİMİNİN PEŞƏ-METODİK SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI**

UOT 372.8:51

Aynur Mübariz qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: aynurasadova12@gmail.com

Rəyçilər: *ped..e.d., prof. Ə.Q. Pələngov,*
ped.ü.f.d., dos. R.Y. Şürükov

Açar sözlər: *metodik səriştə, riyazi bilik, diaqnostika, layihələndirmə, təlim metodları*

Ключевые слова: *методическая компетентность, математические знания, диагностика, проектирование, методы обучения*

Key words: *methodological competence, mathematical knowledge, diagnostics, design, teaching methods*

Pedaqoji və metodik ədəbiyyatlarda müəllimin peşə-metodik səriştəsinin formalaşdırılması üçün konkret üsulların, metod və vasitələrin təsnifatı verilməyib. Belə ki, informasiya cəmiyyəti şəraitində müəllim hazırlığı və ona verilən tələblər sürətlə dəyişdiyindən hər hansı təsnifatın konkret verilməsi doğru hesab edilə bilməz. Tədris metodik ədəbiyyatlarda gələcək riyaziyyat müəlliminin peşə-pedaqoji hazırlığında əsasən üç istiqamətin - psixoloji-pedaqoji hazırlıq, riyazi hazırlıq və metodik hazırlığı nəzərə alınması qeyd olunur [4, 5, 6].

Müasir dövrdə təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmaq üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan təlim metodlarından və vasitələrindən istifadə zəruridir. Riyaziyyat təlimində mövcud metod və yanaşmalara istinad edərək müəllimin səriştəsinin yüksəldilməsi hər bir ölkənin təhsil siyasətində mühüm yer tutur.

Bu modeldə riyaziyyat müəlliminin peşə-metodik bacarıqları analitik, dizayn, tədqiqat, konstruktiv, diaqnostik, təşkilatçılıq və layihələşdirmə formalarında aparıla bilər. [7].

Riyaziyyat müəlliminin analitik bacarıqları dedikdə riyazi anlayışın təhlil edilməsi, məzmun xətlərinə görə təsnifatların aparılması, bölməyə aid sistematiqliyin və ümumiləşdirmənin ardıcılığı başa düşülür. Buraya həm müəllimlərin, həm də tələbələrin bilik və bacarıqlarının pedaqoji situasiyaya uyğunluq vəziyyətləri daxildir. Riyaziyyat təlimində analitik metodla müəllimin analitik peşə-metodiki bacarıqlarını qarışdırmaq olmaz. Riyazi anlayışın öyrədilməsində və ya hər hansı tapşırığın həll edilməsində analiz metodundan istifadə edilir. Riyaziyyatda analiz məntiqi təfəkkürün alt çoxluğu kimi qəbul edilə bilər. Analiz hər hansı məsələnin həlli zamanı məchuldan məlumla doğru aparılan mühakimə forması kimi qəbul edilir.

Burada həlli axtarılan və ya isbat ediləcək təklifdən həll olunmuş təklifə (nəticəyə) doğru məntiqi mühakimələr əsas götürülür. Yəni analiz elmi-tədqiqat, tədris materialının öyrədilməsi metodları olmaqla yanaşı həm də xüsusi təfəkkür formasıdır. Analizdə tədqiqat zamanı öyrənilən obyektin mücərrədləşdirilmiş hissələrinin (ayrılıqda tamlarının) təhlili aparılır.

Riyaziyyatda sintez dedikdə məlumdan məchula, ayrı-ayrı elementləri, təklifləri tamda (bütövdə) birləşdirən mühakimə forması nəzərdə tutulur [1].

Pedaqoji universitetlərdə konkret ixtisas fənlərindən asılı olmayaraq bütün fakültələrdə əsas fənn blokuna daxil olan ümumi metodika (məsələn, Riyaziyyatın tədrisi metodikası - I) fənni tədris olunur. Bu bölmə sırf pedaqogika fənninə aid olsa da, hər fənnin öz xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tələbələrə tədris olunur. Təlim metodları, onların təsnifatı, riyazi anlayışların öyrədilməsində və çalışmaların həllində onlardan istifadə etmə imkanları haqqında tələbələrə ümumi məlumat verilir.

Riyaziyyatda teorem və təkliflərin isbatında analitik isbat üsulundan geniş istifadə olunur. Bu üsul dolayısı yolla analiz metodu ilə əlaqədardır, lakin onu tam əhatə etmir. Analitik isbat üsulunda alınan hər bir təklif əvvəlki təklifin nəticəsi kimi alınır və təklifin doğruluğuna heç bir ziddiyyət alınmır.

Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi riyaziyyat müəlliminin analitik peşə-metodiki bacarıqları daha geniş oblastı əhatə edir və analitik isbat üsulunda alınan nəticələrdə olduğu kimi doğru nəticələrin alınmasını proqnozlaşdırmaq nisbətən çətindir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün müəllim təlim metodlarının məzmun haqqında mükəmməl biliyə malik olmaqla yanaşı onlardan yerində istifadə etmək bacarıqlarına sahib olmalıdır. Riyaziyyat müəlliminin çevik pedaqoji təfəkkürə və situasiyalara uyğun səmərəli metodlardan istifadə etmək bacarıqlarına malik olması əsas şərtlərdən biridir.

Təlim prosesində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq bacarığı layihələşdirmənin bir hissəsini təşkil edir. Riyaziyyat müəlliminin peşə-metodik səriştəsinin formalaşdırılmasında layihələşdirmə metodundan yerində istifadə inkişafetdirici təlimə şərait yaratmalıdır. Burada tələbələrə konkret məzmun xəttinə aid mövzuların tədrisində əlavə tədris vasitələrinin hazırlanması tapşırığını vermək olar. Bu mövzular orta məktəb kursundan bütün tələbələrə məlumdur və hər bir tələbənin öyrəndiyi fərqli üsullarla (metodik baxımdan) bərabər onların şəxsi mülahizələrini də öyrənmək faydalıdır. Riyaziyyat proqramına əsasən düzbucaqlının sahəsinin hesablanması qaydası IV sinifdə, paraleloqramın sahəsinin hesablanması isə VIII sinifdə tədris olunur. Düzbucaqlı paraleloqramdır. Başqa sözlə, düzbucaqlı anlayışı paraleloqram anlayışına nəzərə alınaraq, əksinə isə cins hesab edilir. Növə aid anlayış haqqında IV sinifdə məlumat verildiyindən cinsə aid anlayışa VIII sinifdə məlumatın verilməsi metodik baxımdan müəllimin metodiki səriştəsindən asılıdır.

Düzbucaqlının sahəsi uzunluğu ilə eninin hasilinə ($S=a \cdot b$) bərabərdir. Cins anlayışından növ anlayışına keçiddə çətinlik yoxdur. Lakin növ anlayışından (düzbucaqlının sahəsindən) cins anlayışına (paraleloqramın sahəsi) keçiddə müəyyən problemlər yaranır.

Riyaziyyat-8 dərslində "Paraleloqramın sahəsi" mövzusunda sahə düsturunun riyazi ifadəsi praktik məşğələnin nəticəsi kimi verilir [2]. Praktik məşğələ isə əyaniliyə əsaslanıb. Bu əyaniliyi sadə üsulla- adi məftil parçası ilə də şagirdlərə izah etmək olar. Məsələn məftildən hazırlanmış "düzbucaqlı"nın sahəsi haqqında ilkin məlumatı asanlıqla şagirdə izah etmək olar. Lakin qeyd olunan formalı düzbucaqlıdan paraleloqrama keçiddə müəyyən bucaq daxilində "deformasiya"dan istifadə etmək olar.

Şagirdlərə triqonometrik bucaqlar haqqında anlayışlar məlum olmadığından sonrakı mərhələləri izah etmək mümkün deyil. Bu mərhələdə alınan paraleloqramın uzunluğu ilə düzbucaqlının uzunluğu və düzbucaqlının eni ilə paraleloqramın hündürlüyü eyniləşdirilir. Sahələrin bərabərliyi aksiomuna əsasən mücərrədləşdirmə yolu ilə düzbucaqlının eni ilə paraleloqramın hündürlüyü üst-üstə düşür. Bu təsvirləri kompüter vasitəsi ilə də reallaşdırmaq olar.

Təcrübə göstərir ki, sadə əyanilik vasitəsi ilə əldə olunan nəticə şagirdlər tərəfindən daha asan başa düşülür. Bu şərtlərdən sonra "paraleloqramın sahəsinin onun tərəfi ilə bu tərəfə çəkilən hündürlüyün hasilinə bərabərdir" ($S=a \cdot h_a$ və ya $S=b \cdot h_b$) qaydasını vermək olar. Riyazi

düstur və qaydaların verilməsində mücərrədləşdirmə həmişə aşkar şəkildə verilməyir.

Gələcək riyaziyyat müəllimində tədqiqatçılıq, alınan nəticələrin analiz edilməsi, nəticələrin təhlilindən sonra müəyyən korreksiyaların aparılması kimi bacarıqların formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn paraleloqramın sahəsi üçün $S=a \cdot b \cdot \sin \alpha$ düsturundan yuxarıda qeyd etdiyimiz düsturun alınması mərhələsinin tələbələrin özləri tərəfindən izah olunması məqsədmüvafiqdir. $\alpha = 90^\circ$ üçün verilən düsturların əlaqəsi və konkret praktik məsələlərin həllində nəticələrin müqayisəsi tələbələrdə motivasiyanı yüksəldir və onlarda tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Eyni zamanda öyrədilən məzmun xətlərinin mənimsənilməsi səviyyəsi, tədris prosesində şagirdlərin inkişaf fəaliyyətinin və alınan nəticələrin təhlili diaqnostikası peşə-metodik biliklərə daxildir. Diaqnostik bacarıq dedikdə tədris materialının mənimsənilməsi səviyyəsinin müəyyən edilməsi, tələbələrin tədris fəaliyyətinin inkişafının izlənilməsi və alınan nəticələrin əvvəldən müəyyən edilməsi başa düşülür.

Riyaziyyatda məzmun xətlərinin strukturundan və növündən asılı olaraq öyrədilən tədris materialının dərk olunma səviyyəsini aşağıdakı meyarlarla müəyyən etmək olar:

- şagirdlər mövzunu nəzəri olaraq məlum biliklərə uyğun əsaslandırma bilirlərmi;
- sözlərlə ifadə olunan qaydaları riyazi dildə doğru formada təsvir edə bilirlərmi;
- nəzəri materialları praktik çalışmaları həllində tətbiq edə bilirlərmi;
- şagirdlər informasiyaların mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsində fikirlərinə hansısa əlavələr və ya korreksiyalar edirlərmi;
- əldə olunan ümumi nəticə ilə razıdırlarmı;
- müəllimin iştirakı ilə alınan qaydanı və ya riyazi düsturu fərqli üsullarla almaq olarmı və s.

Say baxımından bu meyarları daha da artırmaq olar. Lakin tədris mərhələsində yuxarıda qeyd olunan halların bir neçəsi ilə də qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq olar. Bu müəllimin peşə və metodik səriştəsinin səviyyəsindən və tədris materialının məzmunundan asılıdır. Riyaziyyat fənninin xüsusiyyətinə aid olan bəzi anlayışlar vasitəsi ilə şagirdlərin mənimsəmə diaqnostikasını daha da təkmilləşdirmək olar. Məsələn qrupun yarısına kvadrat bərabərsizlikləri qrafikin köməyiylə, digərlərinə isə intervallar üsulu ilə həllini öyrənməyi həvalə etmək olar [3]. Əgər şagirdlər $ax^2 + bx + c > 0$ bərabərsizliyini qrafik vasitəsilə həll etməyi bacarırlarsa, onda bu bərabərsizliyi intervallar metodu ilə həll etməkdə çətinlik çəkməyəcəklər. Çünki, kvadrat üçhədlinin qrafikinə əsasən onun xassələrinin qeyd edilməsi əyaniliyə əsaslanır. Burada a, b, c sabitlərinin və D- diskriminantın işarəsindən asılı olaraq qurulan qrafikin sxematik təsvirinə görə istənilən bərabərsizliyin həllini ümumi formada yazmaq olar. Tələbələr qeyd olunan hər iki hal üçün doğru və məntiqi analiz apararlarsa, onda bu mövzunun şagirdlərə öyrədilməsində problem olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, tələbələrə verilən tapşırıqların əsas obyekti orta məktəbin riyaziyyat dərsləkləri və metodik vəsaitlər olmalıdır. Konkret mövzuya aid əlavə ədəbiyyat və metodik vəsaitlərdən istifadə də zəruridir.

Qeyd olunan formada yanaşma gələcək riyaziyyat müəllimlərinin peşə-metodik səriştələrinin formalaşmasına geniş imkan yaradar və tələbələrdə özünü təkmilləşdirmə qabiliyyətinin inkişafına marağı artırır.

Problemin aktuallığı. Gələcək riyaziyyat müəlliminin peşə-metodik səriştəsinin inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Gələcək riyaziyyat müəlliminin peşə-metodik bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində analitik, layihələndirmə və diaqnostik metodların rolu təhlil edilib və konkret məzmun xətlərinə aid anlayışların öyrədilməsi yolları şərh olunub.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İnformasiya cəmiyyəti şəraitində gələcək riyaziyyat

müəlliminin hazırlanmasında təklif olunan metodların tətbiqi gənc tədqiqatçılar, magistrələr və riyaziyyat müəllimləri üçün faydalıdır. Məzmun xətlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla verilən təkliflər praktik olaraq tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S. Məktəbdə riyaziyyat təliminin nəzəri əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2018, 310 s.
2. Qəhrəmanova N.M. Riyaziyyat-8: Dərslik. Bakı: Radius, 2015, 222 s.
3. Qəhrəmanova N.M. Riyaziyyat-9: Dərslik. Bakı: Radius, 2020, 256 s.
4. İlyasov M. K. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri: Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil təhsil. 2018.
5. Rüstəmov F.A. Ali məktəb pedaqogikası, Bakı, 2007, 367 s.
6. Аронов А.М., Знаменская О.В. О понятии «математическая компетентность» // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. Педагогическое образование. 2010, № 4.
7. Мамонтова Е. С. Методическая подготовка будущего учителя математике // Концепт. – 2013. - 05 (май). – ART 13110.

А.М. Маммадова

Пути формирования профессионально-методической компетентности будущего учителя математики

Резюме

Под профессионально-методической компетентностью учителя понимаются предметные знания, методы и умения, используемые в учебном процессе. Особенности, структура и координация профессионально-методических умений будущего учителя математики имеют особое значение. В данной статье исследовано содержание компонентов, относящихся к профессионально-методическим умениям будущего учителя математики.

A.M. Mammadova

Ways of forming the professional-methodical competence of the future mathematics teacher

Summary

The teacher's professional-methodical competence refers to subject-related knowledge, methods and skills used in the teaching process. The characteristics, structure and coordination of professional-methodical skills of the future mathematics teacher are of particular importance. In this article, the content of the components related to the professional-methodical skills of the future mathematics teacher was investigated.

Redaksiyaya daxil olub: 22.09.2023

Kimyanın tədrisi metodikası**KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ “SİNKVEYN” METODUNUN TƏTBİQİ**

UOT 372.8:54

Zərinə Hikmət qızı Nağızadə*Bakı şəhəri 38 nömrəli tam orta məktəbin kimya müəllimi,
Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***E-mail:** *naqizadezarina@gmail.com***Rəyçilər:** *ped. e.d, prof. L.N. Qasımova,
ped..e.d, prof. R.L. Hüseynzadə***Açar sözlər:** *kimya, yaradıcılıq, məktəb, inkişaf, təlim, sinkveyn***Key words:** *chemistry, creativity, school, improvement, training, sinkwain***Ключевые слова:** *химия, творчество, школа, совершенствование, обучение, синквейн*

Müasir təhsil sisteminin qarşısında dayanan aktual məsələlərdən biri şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Təlim prosesində bu istiqamətdə nailiyyət əldə etmək üçün müxtəlif metod və üsullardan, fərqli təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Sinkveyn metodu da tədris prosesində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini təşkil etmək üçün kifayət qədər effektiv və maraqlı metod olub, heç bir xüsusi istedad və bilik tələb etmir, istənilən yaş qrupuna daxil olan uşaqların analitik və aktiv düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. [5, s.48-49]

Dərstdə sinxronizasiya tərtib etmək üçün nəzərdə tutulmuş mövzu haqqında müəyyən bilik və anlayışa sahib olmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, sinxronizasiyanın qurulması sxemi aşağıdakı kimidir [8]:

1. birinci sətir - syncwine mövzudur, çox vaxt bir söz, isim (bəzən iki sözlü ifadələr, itisarlər və s.) ilə verilə bilər;
2. ikinci sətir - iki sifət (mövzunu xarakterizə edən);
3. üçüncü sətir - üç fel (mövzu kimi təyin edilmiş obyekt və ya anlayışın hərəkətləri);
4. dördüncü sətir - dörd sözdən ibarət cümlə (müəllifin obyektə şəxsi münasibətini təsvir edən);
5. beşinci sətir - bir söz (bütövlükdə sinxronizasiyanı yekunlaşdıran, nəticə, xülasə)

Bu standart sxemdən kənarlaşmalar etmək də mümkündür. Adətən, sinxronizasiya tərtib etmək tapşırığını verən müəllim mövzuya müvafiq olaraq sinkveynin tərtib formasına da nə qədər ciddi riayət etməli olduğuna özü qərar verir. [8, s.7]

Kimya fənninin tədrisi zamanı sinkveyn üsulundan istifadə üçün geniş imkanlar yaranır. Bu təlim metodundan istifadəyə əsaslanan kimya dərsləri şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır, anlayışlar daha dərinlən mənimsənilir. Həmçinin bu zaman şagirdlərdə ədəbiyyatla müstəqil işləmək, məlumatları sistemli təhlil etmək və nəticə çıxarmaq bacarıqları aşılanır, onların yaradıcı potensialını üzə çıxır və inkişafı üçün əlverişli strategiyalar müəyyənləşdirilir. [2, s.109-111]

Dərsin müxtəlif mərhələlərində sinkveyn metodunu tətbiq etmək olar:

➤ Dərsin giriş hissəsində - keçiriləcək mövzu şagirdlərə bəlli olduqdan sonra, müəllim bu metodun köməyiylə şagirdlərin həmin mövzu ilə tanışlıq dərəcəsini müəyyənləşdirməyə, onların ilkin təsəvvürlərini öyrənməyə müvəffəq ola bilər;

➤ Məlumatların müzakirəsi mərhələsində – bu mərhələdə sinkveynin tərtib olunması şagirdlərin mövzunu necə mənimsədiklərini analiz etmək üçün şərait yaradır, həm də müzakirə prosesini daha da əyləncəli edir;

➤ Refleksiya mərhələsində- mövzu haqqında şagirdlərin fikirlərinin həm yığcam, həm də obrazlı şəkildə ifadə edilməsi imkan verir ki, hər bir şagirdin mövzunu qavrama səviyyəsi müəyyənləşdirilsin.

Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğum 38 nömrəli tam orta məktəbin 7, 8, 9, 11-ci siniflərində müxtəlif dərslər mövzusunda şagirdlər tərəfindən tərtib olunmuş sinkronizasiya nümunələri:

• VII sinif, mövzu –	Su VIII sinif, mövzu – Su
1. Su;	1. Su;
2. maye, rəngsiz;	2. Bərk, mürəkkəb;
3. qaynayır, donur, soyuyur;	3. Oksidləşir, isinir, dissosiasiya olunur;
4. su aktiv metallarla reaksiyaya girir;	4. "Susuz həyat mümkün deyil!"
5. maddə.	5. Elektrolit
• IX sinif, mövzu – Sabun	XI sinif, mövzu – Sabun
1. Sabun; 1. Sabun;	
2. bərk, ətirli	2. Bərk, maye
3. köpüklənir, sürüşür, qoxur	3. Hidroliz edir, yuyulur, köpüklənir
4. Gözə toxunduqda göynədir;	4. Cəld suda pis köpüklənir;
5. Maddə.	5. Duz

Metodun üstünlükləri aşağıdakılardır [6, s. 79-80]:

1. Sinkveyn üsulu ilə əldə olunan nəticələr daha yaradıcı və orijinal olur;
2. Hər hansı bir fənn üçün şagirdlərin müəyyən mövzu haqqında mövcud biliyini yoxlamaqda təsirli forma hesab oluna bilər və sinkronizasiya yazmaq səviyyə yoxlayıcı testdən daha az vaxt (10-15 dəqiqə) aparır;
3. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırır;
4. Şagirdlərdə müstəqil, sistemli təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.
5. Şagirdlərin yaradıcı potensialını üzə çıxardır.

"Synewine" təlim metodundan istifadəyə əsaslanan kimya dərsləri şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır, anlayışlar daha dərinlən mənimsənilir. Həmçinin bu metod şagirdlərə müxtəlif təlim materialları ilə sərbəst işləmək, informasiyaları sistemli şəkildə təhlil etmək və yığcam, dəqiq nəticə çıxarmaq bacarıqları aşılaman, onların yaradıcı potensialını üzə çıxaran təlim texnikasıdır.

Problemin aktuallığı. Qloballaşan dünyada yüksək yaradıcı təxəyyül və analitik düşünmə qabiliyyətinə malik kadrların yetişdirilməsi təhsil sahəsinə də öz töhfəsini verəcəkdir, bu baxımdan məktəb yaş dövründən başlayaraq şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması və inkişafına yönəlmiş təlim metodunun tətbiqini məsələsini aktual hesab etmək olar.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir dövrün və təhsilin tələblərinə cavab verən kadrların yetişdirilməsini təklif edir;

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Haqqında bəhs olunan təlim metodundan ümumtəhsil məktəblərində müəllim və şagirdlər tərəfindən pedaqoji prosesdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), VII-XI siniflər. Bakı, 2013.
2. Kimya – 11: Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı, 2018.
3. Kimya – 7: Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı, 2019.
4. Kendivan O.D-S. Practice-oriented tasks in teaching chemistry // Chemistry at school, 2009, №. 8, p. 43-48.
5. Kurikulum,.: metodika və pedaqogika (vəsait). Bakı, 2023.
6. Vijayalakshmi M. "Modern Teaching Techniques in Education", Avinashilingam University, February 2019.
7. <https://kerchtt.ru/en/chto-takoe-slovo-sinkvein-sinkvein-effektivnyi-pri-m-tehnologii-razvitiya/>

З.Х. Нагизаде**Применение метода «синквейн» в обучении химии****Резюме**

Адаптироваться к быстро меняющемуся миру, идти в ногу с инновациями и быть востребованным в мире бизнеса – одна из актуальных задач современности. Для этого в педагогическом процессе постоянно применяются различные инновационные подходы, технологии и инструменты обучения. Методика обучения «Синквейн» является одной из таких технологий, она служит для формирования творческого и критического мышления учащихся, развития умения соединять несколько слов путем анализа имеющихся знаний, активизации и увеличения словарного запаса, а также оценки знаний учащихся в кратком виде. период времени. Этот универсальный метод обучения помогает учащимся заинтересоваться, лучше понять изучаемый материал и сделать суждения.

Z.H. Naghizadeh**Application of the 'syncwine' method in teaching chemistry****Summary**

Adapting to the rapidly changing world, keeping up with innovations and being in demand in the business world is one of the urgent issues of our time. For this, various innovative approaches, training technologies and tools are constantly applied in the pedagogical process. The "Syncwine" training method is one of those technologies, it serves to form students' creative and critical thinking, develop the ability to combine several words by analyzing their existing knowledge, activate and increase vocabulary, as well as evaluate student knowledge in a short period of time. This universal teaching method helps students to be interested, to understand the studied material better and to make judgments.

Redaksiyaya daxil olub: 05.09.2023

*Musiqinin tədrisi metodikası***AZƏRBAYCANDA XX ƏSRİN I YARISINDA
MUSIQİNİN YENİ İSTIQAMƏTLƏRİ**

UOT 372.8:78

Zemfira Səlim qızı Sultanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

E-mail: zemfirasultanova52@mail.ru**Rəyçilər:** *ped.ü.f.d., dos. N.N. Abutidze,*
*ped.ü.f.d., dos. A.Ə. Hüseynova***Açar sözlər:** *mədəniyyət, musiqi, inkişaf, incəsənət, psixologiya***Ключевые слова:** *культура, музыка, развитие, искусство, психология***Key words:** *culture, music, development, art, psychology*

XX əsrin əvvəllərində Şərq musiqi mədəniyyəti müstəqil olaraq Avropa musiqisinə meyl göstərdi. Buna səbəb Şərq musiqisinin və onu təmsil edən xalqların sosial-siyasi həyatında baş verən təkamül idi.

V. Yarustovski yazır: “Qeyri Avropa, və ya bəzi Şərqi Avropa xalqlarının qurtuluşu, bədii nöqteyi-nəzərdən onların dünyada baş verən hadisələrdəki rolunu artırmış, eyni zamanda, milli baxımdan özünü anlama prosesini xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, bu da öz əksini mədəniyyətdə tapmışdır”.

Deyilənlər Azərbaycan musiqisinə də aid edilir.

Azərbaycan musiqisinin yeni istiqamətdə vüsət almasının banisi Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur. O, Şərq və Qərb musiqi mədəniyyətləri arasında mövcud, sanki dağıla bilməz bir “sipərin” aradan götürülməsinin səbəbkarı olaraq qalır.

Ü. Hacıbəyli milli musiqimizin arsenalında olan ifaçılıq üslubuna, Avropa bəstəkarlıq yaradıcılığında ahəngi gətirməklə, XX əsrə qədər Azərbaycan musiqisində mövcud olan inkişaf perspektivlərini reallaşdıraraq həyata keçirə bilmişdir. Lakin bununla yanaşı o, müxtəlif Avropa bəstəkarlıq məktəblərində ümumi şəkildə qəbul olunmuş üslub xüsusiyyətlərini daha da zənginləşdirmişdir.

Ü. Hacıbəyli Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin banisi olmaqla bərabər, həm də (XX əsrin I yarısına qədər olan) dünya musiqi mədəniyyətinin gözəl bilicisi kimi pedaqoqluq sahəsində də şöhrət qazanmışdır. Şərq musiqisinin zəngin dəyərlərinin bəşəriyyətə tanıtmaq işi onun adı ilə sıx bağlıdır.

Dahi bəstəkarın yaradıcılığında dünya və milli Azərbaycan mədəniyyəti orqanik vəhdət təşkil edir. “Onun yaradıcılığında baş verən novatorluq Azərbaycan xalqının musiqi və səhnə mədəniyyətinin dünya mədəniyyəti ruhunda özünü yenidən anlama bilməsi kimi qələmə verilə bilər. Bu iki amilin dolğun sintezi nəticəsində, Hacıbəyli özünün milli üslubunu yaratmağa nail olmuşdur”

Ü. Hacıbəylinin yaradıcılıq üslubu, bəstəkarlıqda nailiyyət aspekti baxımından, bütün milli musiqi “dili” komponentlərinin professional şəkildə tam və dolğun işlənilib hazırlanması kimi qeyd olunur. Bəstəkarın əsərləri Azərbaycan xalq musiqisinin hər bir janrında, istər mahnı, oyun havası, muğam, istərsə də aşıq yaradıcılığında, son stilistik hədd kimi qəbul edilməkdədir.

Hacıbəyli yaradıcılığına dolğun və səlis formalar xasdır. Bəstəkar sadə, lakin cazibəli faktura axtarmaqdan yorulmurdu.

Onun melodiyaları xalq mahnı yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır, özünəməxsus intonasiyalıdır ki, bu da emosional məzmunun bədiiliyini özündə əks etdirir.

Bəstəkarın musiqisi enerjilidir. Onun dərin məzmunlu epik və qəhrəmanlıq ruhunda yazılan əsərləri zərif lirika ilə səciyyələnir.

Tədqiqatçı F. Əliyevanın qeydlərində deyilir ki, Ü. Hacıbəyov xalq musiqisini olduğu kimi təqdim etməkdən çəkinir və axtarışlarını xalq musiqi anlayışının incə xüsusiyyətlərini bəstəkarın öz üslubunda formalaşdıraraq üzə çıxarmağa yönəldir (Fərəh Əliyeva. "Azərbaycan musiqisində üslub axtarışları". Bakı, 1996).

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin qarşıya qoyduğu əsas məsələni uğurla həll edən Üzeyir bəy bununla milli klassik üslubun təməlini qoymuş olur. Məhz bu yeni doğulan üslub Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin canlanmasına, yeni bəstəkar nəslinin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır.

Keçən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda bəstəkar yaradıcılığı geniş vüsət alır. O vaxt yeni nəsillə sayılan Q. Qarayev, C. Hacıyev, T. Quliyev, F. Əmirov kimi gənclər meydana çıxır ki, onlar da Ü. Hacıbəylinin tələbələri olduqlarını qürur hissi ilə qeyd etməklə yanaşı, ustadın dahiliyini də vurğulamağı unutmurlar.

Azərbaycanda fortepiano musiqisi XX əsrin ikinci onilliyində püxtələşməyə başlayır ki, bu janrın da təməlini A. Zeynallı (1909-32) qoymuşdur. Onun əsərlərində milli fortepiano üslubunun cizgiləri qabarıq şəkildə təqdim olunmaqla ilk növbədə xalq musiqisindəki mövcud ahəng düzülüşünün pozulmamasına yönəldilir. Onun musiqisi səmimi, həm də emosionaldır. A. Zeynallının fortepiano üçün yazdığı əsərlərdə folklor ikili xarakter daşıyır. Belə ki, bəzi əsərlərdə xalq melodiyaları tam şəkildə, yəni dəyişməz qalır, digərlərində işə, xalq mahnılarının ayrı-ayrı hissələri sərbəst şəkildə təqdim olunur.

A. Zeynallı həm də milli musiqidə kamera-vokal üslubunun yaradıcısıdır. O, öz əsərlərində özünə məxsus lirikanı Azərbaycan vokal sənətinə xas epik lirikaya sarı yönəldir.

Ə. Abbasovun (1920-92) fortepiano musiqisi uşaq pyesləri, həmçinin fortepiano sonatası və orkestrlə fortepiano konsertlərindən ibarətdir.

Ə. Abbasovun "Konsert" respublikamızda, bu janrda yazılan ilk əsərdir. Bəstəkarın yaradıcılığında surətlərin "yaşlı" olmasına baxmayaraq, uşaqlara tam aydınlıq gətirir ("Uşaq pyesləri", toplu. "Altı miniatür").

Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan musiqi mədəniyyəti daha da inkişaf edərək dolğunlaşır, milli ənənələrə sadıq qalmaqla yanaşı, üslub baxımından çoxşaxəli və təkrar olunmaz yönələri ilə gözə çarpır.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətində Q. Qarayevin (1918-82) sözsüz ki, öz təkrarsız yeri vardır.

O, klassiklərin ənənələrinə sadıq qalmaqla Azərbaycan musiqisinin mövzu sərhədlərini daha da genişləndirir. Eyni zamanda o başqa xalqların da folkloruna, müraciət edir. Bütün bunlarla bərabər Q. Qarayev təqlidə qapılmaz, əksinə, başqa xalqların musiqisinin incəliklərini həssaslıqla duyur, xalq musiqimizin zərifliklərinə varır və ən ümdəsi də bu prosesdə özünün müəllif simasını məharətlə qoruyub saxlaya bilir.

Ənənəvi klassik musiqilə (Bax, Bethoven) orqanik bağlı olan Q. Qarayev yaradıcılığı Prokofyev və Şostakoviçin təsirini özündə əks etdirir.

Yeniliklərdən çəkinmədən, cəsarətli axtarışlar onu musiqi ənənələrinin geniş inkişaf, yoluna gətirib çıxarır. Bütün bunlarla yanaşı, Qarayev gözəl metodistdir. Onun melodiyaları təravətli və təbiidir.

Bəstəkarın əsərlərində özünü açıq-aydın göstərən psixoloji rəngarənglik, milli ahənglə klassik funksiyalar sistemi cəmlənir ki, bu da müasir harmoniyanın yaranmasına gətirib çıxarır. Q. Qarayev musiqisində polifoniyaya xüsusi yer ayrılmışdır, onun əsərlərinin metroritmliyi olduqca orijinaldır.

Q. Qarayev yaradıcılıq palitrasını cəsarətlə, çox hallarda isə hədsiz cəsarətlə, intensiv, son dərəcə maraqlı bir tərzdə genişləndirə bilər ki, bu da əsərdə ənənəni qoruyub-saxlamaqla, eyni zamanda musiqinin tam müstəqilliyinə xələl gətirməkdən baş verir

C. Hacıyev (1917-2002) yaradıcılığı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafı yolu ilə paralel olaraq formalaşmışdır ki, buna görə də təbii olaraq, onun yaradıcılığı milli üslubun yaranması və inkişaf problemləri ilə bağlıdır. C. Hacıyev sənətkar-romantikdir, sənətkar-filosofdur. Onun əsərlərində göstərilən obrazlar, yaşanan hisslər kifayət qədər poetikləşmişdir. Bəstəkarın musiqi dili, xalq musiqisinin ayrı-ayrı janrlarına aid xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Lakin, bəstəkar daha çox muğam janrına dönə-dönə müraciət edir ki, bu da onun yüksək ideyalı üsluba nə dərəcədə yaxın olduğunu bir daha sübut edir. Hacıyev fenomeninin əsas xüsusiyyəti obrazlarda aydınlıq və emosional dolğunluqdur ki, bu amillər də melodiyanın plasticliyinə zəmin yaradır.

Bəstəkarın yaradıcılığında muğam-improvizə prinsipi variasiya və polifoniya prinsipi ilə qovuşur. A. Tağızadənin müşahidəsinə görə, Hacıyev polifonik üslubun maraqlı doğuran cəhəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif çətinlikdə olan polifonik yazı üslubunu rəngarəng milli intonasional koloritinə uyğunlaşdırır və bu zaman polifonik inkişaf özünün orqanikliyi ilə fərqlənir.

Kamera və orkestr üçün yazılan musiqi əsərlərini eyni bir üslub xətti birləşdirir.

Milli romantizm ənənələrinə sadıq qalan bəstəkarların ən parlaq nümayəndəsi olan F. Əmirov (1922-84) musiqimizi yeni çalarlar ilə zənginləşdirmişdir. Bəstəkarın yaradıcılığında aparıcı xətt lirikadır. Əmirov lirikası özünün çoxşaxəliliyi, emosional baxımdan dolğunluğu və incəliyi ilə seçilir ("12 miniatür"). Onun musiqisinin, emosional aspekti romantik-pafoslu olmaqla yanaşı, çox incə məlahətliyə malikdir. İncə koloritli tembr səslənmələrlə, yeniliklərlə dinləyiciləri cəlb edir. Bəstəkarın bənzərsiz milli musiqi dili, onun bütün komponentlərində - ahəng, melodiya, harmoniya və metro-ritmdə əks olunur. Parlaq və dolğun Əmirov melodiyası, mahiyyətinə görə vokallığı və oxunaqlığı ilə maraqlıdır. Musiqidə olan əvəzolunmaz kolorit Əmirov əsərlərinə özünəməxsus ahənglik aşılayır.

Əmirovun təkrarolunmaz musiqisi, klassik funksional sistemlərin milli ahənglə bağlı sintezinə arxalanır ki, bu zaman hər iki mənbə romantizmə xas olan gözəl harmoniya ilə zənginləşir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, bu sintezdə milli ahəng başlıca yer tutur.

F. Əmirov Ü. Hacıbəyli yaradıcılığına yaxın olduğundan onu haqlı olaraq Hacıbəyov irsinin davamçısı adlandırırlar. Ümummusiqi dililə xalq musiqisi dilini Əmirov o dərəcədə mənimsəyə bilmişdir ki, bu amillər bəstəkarın şəxsi üslubunun özəyinə çevrilir.

Problemin aktuallığı. Musiqi mədəniyyətinin mənimsənilmə prosesində musiqiyə tələbat şəxsiyyətin inkişafı səviyyəsini xarakterizə edir.

Problemin elmi yeniliyi. Musiqi müəllimi ixtisasını seçən hər bir kəs musiqi maraqları və yaradıcılıq xüsusiyyətlərini daima təkmilləşdirərək inkişaf etdirilməlidir. Bu sənət cəmiyyətlə, onun mədəniyyəti və ideologiyası ilə sıx bağlı olaraq dəyişir, yeniləşir.

Problemin praktik əhəmiyyət və tətbiqi. Musiqi təliminin məqsədinin psixoloji əsaslandırılması şagirdin musiqi təcrübəsinin inkişafına, incəsənətə münasibətin yaranmasına və bütövlükdə şagirdin musiqi aləminə münasibətinə öz müsbət təsirini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Алексеев А.Д. Методика обучения игре на фортепиано. М., 1978.
2. Мазель А. Эстетика и анализ. М.: Советская музыка, 1966, № 12.
3. Сохор А.Н. Музыкальная культура общества // Вопросы социологии и эстетики музыки, Л., 1980.

З.С. Султанова

Новые направления музыки в Азербайджане в первой половине XX века

Резюме

Особое значение имеет проблема заинтересованности в обучении музыке, которая также является одной из основных проблем общей педагогики. Систематическое получение знаний о музыке, формирование умений и навыков должны быть направлены прежде всего на развитие эмоциональной чувствительности, интереса детей к музыке.

Z.S. Sultanova

New directions of music in Azerbaijan in the first half of the 20th century

Summary

The problem of interest in the teaching of music is of particular importance, which is also one of the main problems of general pedagogy. Systematic acquisition of knowledge about music, the formation of skills and habits should be aimed primarily at the development of emotional sensitivity, children's interest in music.

Redaksiyaya daxil olub: 28.08.2023

*Xarici dillərin tədrisi metodikası***YUXARI SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İKT-DƏN
İSTİFADƏNİN PSIXOLİNQVİSTİK ƏSASLARI**

UOT 372.8:811.111.

Şəfəq İslam qızı İslamova,**Tahirə Təyyar qızı İbrahimova**

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimləri

E-mail: sh.islamova@mail.ru**Rəyçilər:** *psixol.ü.fəls.dok. U.M. Qəzvini,*
*ped.ü.fəls.dok. Ş.R. Babayeva***Açar sözlər:** *İKT, globallaşma, psixolinqvistika, İnformasiya cəmiyyəti, multimedia, vizual, kinestetik, audial, motivasiya, koqnitiv yanaşma, kommunikativ kompetensiya***Ключевые слова:** *ИКТ, глобализация, психолингвистика, информационное общество, мультимедиа, визуал, кинестетик, аудиа, мотивация, когнитивный подход, коммуникативная компетентность***Key words:** *İKT, globalization, psycholinguistics, Information society, multimedia, visual, kinesthetic, audial, motivation, cognitive approach, communicative competence*

Hazırda bütün dünyada elm və texnologiyanın inkişafı təhsilə də öz təsirini göstərir. Təhsilin imkanlarını genişləndirir. Artıq kompüter və internet həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilib. Multimedia vasitələrinin təlim prosesində istifadə edilməsi şagirdlərin həm psixomotor inkişafına, həm də onların audial və vizual yaddaşına təsir göstərir.

Riçard Meyerin apardığı psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, şagirdlər elmi materiallar ilə qarşılıqlı əlaqə qursalar, multimedia vasitələrindən istifadə edərkən yeni fikirləri mövcud biliklərlə əlaqələndirsələr, tədris vəzifələrini uğurla yerinə yetirmiş olurlar. İKT və multimedia vasitələrinin istifadə olunduğu mühitdə tələb olunan vacib bir cəhət odur ki, tələbələr eyni vaxtda qısamüddətli yaddaşda müvafiq vizual və şifahi təsvirləri saxlaya bilməlidirlər. Multimedia vasitələrinin təlim prosesinə tətbiq edilməsi insan beyninin informasiyanı müxtəlif cür emal edən iki ayrı kanallardan ibarət olduğunu göstərir. Bu kanallara vizual və verbal kanallar daxildir. İnsan beyni informasiyanı iki duyğu üzvü vasitəsilə qəbul edir. Bu duyğu üzvlərinə gözlər və qulaqlar daxildir. Şagirdlər üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, onlar məlumatları üç yolla əldə edirlər: vizual, kinestetik və auditor.

Hər bir şagirdin özünəməxsus öyrənmə üsulu vardır. Məsələn, bir şagird informasiyanı görürək yadda saxladığı halda, başqa bir tələbə də eşidərək yadda saxlayır. Tələbələrin öyrənmə üsulları müxtəlif amillərdən asılıdır. Bu amillərə ətraf mühit, emosional və idraki faktorlar daxildir. Vizual yolla öyrənənlər üçün lövhələr, o cümlədən ağıllı lövhələr, iş vərəqləri, paylama materialları, PowerPoint təqdimatları və üzərində qeydlər olan vərəqlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Audial yolla öyrənən tələbələr isə informasiyanı əvvəlcədən yazılmış dinləmələrdən, video, DVD, YouTube - dan seçilmiş e-klip və ya bənzər videoçarxlardan, mühazirələrdən və qrup müzakirələrindən əldə edirlər. Müasir təhsil sistemi insana təbiətlə ahəngdar yaşamağı öyrətməli, insanı, şəxsiyyəti əsas götürən, təbiətə istiqamətləndirən dünyagörüşü formalaşdırmalıdır.

M. Vorşauer texnologiyayı sinfə inteqrasiya etmək üçün iki fərqli yol təklif etmişdir: öyrənənlərin dilə marağını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və bununla da öz biliklərini yaratmaq imkanı verən koqnitiv (idraki) yanaşma və öyrənənlərə həqiqi fəaliyyətlə məşğul olmaq yolu ilə əldə edilən real həyat bacarıqlarını tətbiq etmək vasitəsi olaraq orijinal sosial qarşılıqlı əlaqə imkanları verən sosial yanaşma.

Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin tədrisi prosesində İKT-dən istifadənin psixoloji əsaslarını effektiv şəkildə müəyyən etmək üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunur:

Bərpa edici tədris metodları: Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin tədrisində İKT-dən istifadə şagirdlərin marağını və diqqətini çəkmək üçün müxtəlif interaktiv tədris vasitələrindən və texnologiyalarından istifadəsi deməkdir. Bura - videolar, interaktiv vəsaitlər, vebinarlar, onlayn tədris platformaları və s. aiddir.

Adaptiv tədris: İKT vasitələrindən şagirdlərin hər birinin individuallığını nəzərə alaraq tədrisi tənzimləmək üçün istifadə edilə bilər. Buraya uyğun tapşırıqlar təqdim edən və onların hərəkətlərinə uyğun tənzimlənən onlayn tədris platformaları aiddir.

İstiqamətləndirilmiş tədris: İKT - müəllimlərin şagirdləri düzgün istiqamətləndirməyə və tədris planlarını hazırlamağa kömək edə bilər. Bu zaman şagirdlərin güclü tərəflərinə diqqət edilir və həmçinin onların zəif tərəflərinə daha çox diqqət yetirilməsinə imkan yaranır.

Təşviq edici tədris metodları: İKT vasitələri yaradıcı tədris metodlarını dəstəkləyir. Məsələn, şagirdləri öz şəxsi onlayn proyektlərini yaratmağa təşviq edir.

Əlaqəlilik və reallıq: Tədris materialının şagirdlər üçün əlaqəli və aktual olması çox vacibdir. İKT vasitələrindən müasir və aktual məzmunu daha qabarıq şəkildə təqdim etmək üçün də istifadə edilir.

Sosial tərəf: Sosial media və vebinarlar kimi İKT vasitələri şagirdlərin ingilis dilindəki düşüncələrini reallaşdırmağa və yoldaşları ilə fikir mübadiləsi aparmağa kömək edir.

Təşviq etmə: İKT vasitələrindən istifadə edərək şagirdləri müstəqil şəkildə dil öyrənməyə təşviq etmək üçün istifadə edilir.

Analiz və sintez: İKT vasitələrindən istifadə tədris prosesini təkmilləşdirməklə bağlı yekun məlumatlarla sinfi təmin edir.

Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin tədrisi prosesində İKT-dən istifadənin psixoloji aspektlərinə gəldikdə, bu sahədə əsas məsələlər aşağıdakıları əhatə edir:

Şagirdlərin maraq və motivasiyası: İKT vasitələri şagirdlərin marağını və motivasiyasını artırmağa kömək edə bilər. Marağı cəlb edən və öyrənmənin daha maraqlı və əyləncəli olmasını təmin edən interaktiv vasitələrdən istifadə edilməlidir.

Öyrənmə üsulu: İKT, müxtəlif öyrənmə üsullarına uyğun tədris formasını təmin edə bilər. Bu, şagirdlərin özünü daha yaxşı və effektiv ifadə etməsinə imkan verir.

Psixoloji rahatlıq və həssaslıq: İKT vasitələri şagirdlərin psixoloji rahatlığını və həssaslığını nəzərə alaraq tədris məzmununu tənzimləyə bilər.

Əmin olmaq olar ki, bu məsləhətlər və məlumatlar İKT-dən istifadənin psixoloji aspektlərini dəyərləndirməyə və keyfiyyətli tədris təcrübəsini təmin etməyə kömək edəcəkdir.

Problemin aktuallığı. Məqalə yuxarı siniflərdə ingilis dilinin tədrisində İKT-dən istifadəyə mühüm töhfədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə IX-XI siniflərdə ingilis dili dərslərində İKT-dən istifadənin

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPI-nin elmi əsərləri. 2006.
2. Bünyatova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı: Nurlan, 2000.
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu. 2003.
5. Hüseynzadə G.C. Xarici dillərin tədrisində islahatların tətbiqi. Bakı: ADU. 2009.

Ш.И. Исламова, Т.Т. Ибрагимова

**Психолингвистические основы использования икт
в преподавании английского языка в старших классах**

Резюме

В настоящее время развитие науки и техники во всем мире оказывает влияние на образование. Это также расширяет возможности образования. Появление компьютера можно считать поворотным моментом в образовании. Компьютер сначала создавался для военных целей. Но впоследствии она сыграла очень важную роль во многих сферах общественной жизни, а также в сфере образования.

Sh.I. Islamova, T.T. Ibrahimova

**Psycholinguistic basis of the use of ict in the teaching
of english language in senior grades**

Summary

Currently, the development of science and technology all over the world has an impact on education. It also expands the possibilities of education. The emergence of the computer can be considered a turning point in education. The computer was first created for military purposes. But later it played a very important role in many areas of public life, as well as in the field of education. In modern times, the computer plays an important role in the life of the society, which indicates that the future world will be very different from today.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadə**TƏDRİS PROSESİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ
VƏ ONUN PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ**

UOT 37.01.

Lalə Azad qızı Əlizadə*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı***E-mail:** lalaalizada17@gmail.com

orcid kod: 0009-0001-8262-1489

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. G.T. Eminova,*
*psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova***Açar sözlər:** *informasiya texnologiyaları, interaktiv dərs, İKT bacarıqları, geoinformasiya sistemləri***Key words:** *information technologies, interactive lesson, ICT skills, geoinformation systems***Ключевые слова:** *информационные технологии, интерактивный урок, навыки ИКТ, геоинформационные системы*

İKT – İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları məlumatın axtarışını, öyrənilməsini daha asan və praktik yoldan əldə olunmasını təmin edən vasitə və resurslardır. Bu resurslara müxtəlif qurğular, proqram təminatları və cihazları aid etmək olar. İKT-dən məqsədli şəkildə istifadə olunması istifadəçilərin araşdırma, tədqiq etmə, problemləri həll etmə bacarıqlarının inkişaf etməsinə yol açır. İKT-yə təkə qurğu və proqram təminatları deyil, həm də peyk rəbitə cihazları, informasiyanın idarəetmə sistemləri aid olunur. Bundan əlavə, buraya əvvəlki dövrlərdə əyani olaraq gördüyümüz məzmunun elektronlaşdırılması, rəqəmsallaşdırılması, məlumatı daha tez və dəqiq əldə etmək üçün bazada yığılmasını aid etmək olar.

XXI əsrin əvvəllərində yeni texnologiyaların sürətli inkişafı dünyanın hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da tədris prosesində yeni bir eranın başlanğıcını qoydu. İnternet şəbəkəsinin sürətli inkişafı, Azərbaycan dilində olan məlumat bazasının artması internetdən daha genişmiqyaslı istifadəyə yol açdı.

Təhsildə mövcud olan İKT siyasəti gənc insanların iqtisadi-sosial cəhətdən beynəlxalq rəqabətə aparıcı cəmiyyətin yaratmasında çox böyük rola malikdir.

İKT-dən tədris prosesində istifadə edilməsi imkanları və əhəmiyyəti:

İKT təhsil prosesində iştirak edən insanların çətinliklərini azaltmaq, onlara daha tez və operativ kömək etməyə şərait yaratmaq üçün əsas amil kimi hesab olunur.

Təhsilənlərin işini asanlaşdırmaq, daha praktik və maraqlı etmək üçün bir çox saytlar, proqramlar, şəbəkələr vardır. Onları istifadə məqsədinə görə təsnif etmək daha uyğun olar.

1. Təhsil prosesində İKT-nin əhatəsində olan müxtəlif proqramlar, qurğular və alətlərlərdən istifadə etməklə cəmiyyət daha geniş və dolğun məlumatlara yiyələnə bilər.

2. İKT-nin geniş miqyasda yayılması ənənəvi təlim prosesində əsaslı dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Buna aşağıdakıları misal göstərmək olar.

a. İKT-nin tətbiqi şagirdlərin dərstdə daha fəal olmasına yol açır. Bundan əlavə, mövcud öyrənmə modelindən interaktiv öyrənmə modelinə keçidi təmin edir.

b. Şagirdlər yeni bilikləri öyrənən zaman özünü idarə edən və daha özünə inanan olurlar.

c. Dərs zamanı müəllim bilik öyrədən rolundan çıxaraq, şagirdlərlə əməkdaşlıq edən, bələdçi rolunda iştirak edir.

d. Şagirdlərin hər hansısa bir məlumatı araşdıraraq öyrənməsi və digər məlumatlarla sintez edərək digər şagirdlərlə bölüşməsi məlumatları daha məsuliyyətli formada öyrənməsinə yol açır.

e. İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları şagirdlərin yaradıcı və tənqidi düşünməsinə kömək edir.

3. İKT müəllimləri yeni, elektronlaşmış üsulla necə dərs keçəcəyinə hazırlayır.

4. Əgər bir məktəbdə fərdi kompüter, noutbuk yoxdursa, bu məktəblər İKT-dən xüsusi teleyayımlar vasitəsi ilə istifadə edə bilər.

Belə məktəblər üçün qrafiklər, maketlər, qəzetlər, ekskursiyalar kimi ənənəvi İKT vasitələrindən də məktəb fənlərini öyrənməkdə istifadə edə bilər.

5. Kompüteri olan lakin internetə çıxışı olmayan məktəblərdə müəllimlər aşağıdakı üsullardan istifadə edə bilərlər.

a. Müəllim mövzu ilə əlaqəli məlumatı optik diskə yazaraq, şagirdlərə təqdim edə bilər.

b. MS Word kimi mətn emal proqramları ilə müəllim mövzu ilə əlaqəli yazılar yazsa, suallar, anketlər qura bilər.

c. Müəllimlər dünyaca məşhur olan təqdimat proqramları vasitəsi ilə dərslərin gedişatını əvvəlcədən qura bilərlər. Bu dərslərin daha effektiv və maraqlı keçməsinə zəmin yaradacaq.

6. İnternetə çıxışı olan təhsil müəssisəsində təhsil alan şagirdlərin qazandığı biliklər əvəz olunmazdır.

a. Ümumdünya İnternet Şəbəkəsi İKT-nin sürətli tərəqqisi sayəsində şagirdlər, tələbələr, müəllimlər və alimlər üçün öz bilik bazasını sürətlə yeniləyir.

b. Xüsusi proqram təminatı vasitəsi ilə bilik və bacarıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ümumi qiymətləndirilmə sisteminin ən şəffaf səviyyəsinə çatmasına səbəb oldu. Bu formatda tərtib edilmiş testlərdə iştirakçıların hüquqları tam olaraq qorunur, qiymətləndirilmə prosesindən sonra iştirakçı nəticəsi haqqında məlumatı dərhal əldə edə bilər. Bu prosesi təşkil etmək üçün yaradılmış proqram və saytlardan ən inkişaf etmiş Google Forms platformasıdır.

c. Son dövrün ən böyük nailiyyəti isə distant təhsildir.

2019-cu ildə yaranmış və sürətlə yayılmağa başlamış koronavirus (COVID-19) pandemiyası Azərbaycanda və dünyanın digər ölkələrində virtuallaşmanın sürətli inkişafına səbəb oldu. 2019-cu ildən əvvəlki dövrdə virtual dərslər əlçatan olsa da, bütün dünya təhsil sahəsində əyani olaraq iştirak edirdi. Pandemiyanın gəlişi virtuallaşmanın inkişafını və yayılmasını sürətləndirdi. Belə ki, Azərbaycanın bütün təhsil müəssisələri bir baza daxilində elektron dərslərin tətbiqinə başladı. Bundan əlavə, məktəblilər üçün televiziya kanallarında ayrı-ayrı fənlərə aid olan dərslərin canlı olaraq tədrisin olunması üçün verilişlər yaradıldı. Tez bir zamanda təhsil qaldığı yerdən onlayn formatda bərpa oluna bildi. Məktəblər, universitetlər, kolleclər Microsoft Teams platforması vasitəsi ilə müəllimləri, şagirdləri və tələbələri bir araya gətirə bildi. Normal həyat bərpa olunsa da, onlayn təhsilin inkişafı hal-hazırda geniş vüsət alıb.

İKT-nin müəllimlərə faydaları aşağıdakılardır:

1. Müəllimlər elektron jurnallar, elektron kitabxanalar vasitəsi ilə öz biliklərini inkişaf etdirə bilərlər. Bundan əlavə, onlar video və audio konfranslar vasitəsi ilə həmin sahədə inkişaf etmiş mütəxəssislərin təlimlərində, vebinarlarında iştirak edə bilərlər.

2. İKT müəllimlərə fənlər üzrə kurikulumun tərtibində kömək edir. İKT vasitəsi ilə müəllimlər digər ölkələrin tədris prosesində tətbiq olunmuş kurikulumlarını öyrənə, analiz edə bilirlər. Bununla da, onlar arasında mənfi və müsbət cəhətləri müəyyən edə bilirlər.

3. İKT müəllimlərin şəxsi inkişafında əvəzolunmaz vasitədir. Müəllimlər və digər istifadəçilər İKT-nin köməyi ilə asanlıqla xarici dil öyrənə bilirlər.

İKT-nin şagirdlərə faydaları aşağıdakılardır:

1. Şagirdlər onlayn resurslardan istifadə edə bilirlər. Bu da o deməkdir ki, şagirdə lazım olan material həmişə əlçatandır.

2. Şagirdlər üçün vaxt və məkan məhdudluğu ola bilməz. Onlar istənilən məkanda və zamanda yoldaşları və müəllimləri ilə müzakirələr apara bilirlər.

Dərs zamanı aşağıdakı növ proqramlardan istifadə edilə bilər:

1. Tədris proqramları: Qazanılacaq biliklərin bir çox formada təqdim olunmasıdır. Bu tipli proqramlara elektron dərslikləri aid etmək olar.

2. Təqdimat proqramları: Şəkillər, animasiyalar, videolar vasitəsi ilə tədris materiallarının əyani formatda təqdim olunmasına şərait yaradır.

3. Geoinformasiya sistemləri (GIS): Yer kürəsində hər hansısa bir ərazinin xəritədə təsviri, həmin ərazinin koordinatları və ərazi haqqında çox geniş məlumat əldə etmək üçün istifadə olunan sistemlərdir. Geoinformasiya sistemləri son onilliklərdə daha çox inkişaf etmişdir. Kompüter proqramları, peyk sistemləri bu sahənin tərəqqisində çox böyük rol oynayır.

4. Nəzarətədiçi proqramlar: Bilik və bacarıqların yoxlanılması, şagirdlərin səviyyələrinin müəyyən olunması üçün istifadə edilən proqramlardır.

Ümumtəhsil məktəblərində İKT-nin tətbiqinin bir çox müsbət cəhətləri vardır. İKT vasitələri ilə keçilən dərslər şagirdlərdə dərsə olan marağı və diqqəti artırır. Onların vizual yaddaşının möhkəmlənməsinə səbəb olur. Fənn bilikləri ilə yanaşı İKT bilikləri inkişaf edir. Dərslikdə təqdim olunmuş materialdan əlavə ümumi dünyagörüş səviyyəsi inkişaf edir. Şagirdlərdə müstəqil işləmək qabiliyyəti inkişaf edir. Dərslərin hazırlanmasında və öyrənilməsində İKT vasitələrindən istifadə etmək şagirdlərdə əməkdaşlıq qabiliyyətinin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, şagirdlərin tədqiq etmə və təqdim etmə bacarıqlarının yaranması, daha produktiv yanaşma qabiliyyətinin inkişafı, yeniliklərə və ideyaların həyata keçirilməsinə açıq olması İKT vasitəsi ilə keçilən dərslərin başlıca müsbət xüsusiyyətlərindəndir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə tədris prosesində İKT resurslarından istifadə etmək əsas tələblərdən biridir. İKT-nin tətbiqinin müəllim və şagirdlərə qazandırdığı müsbət cəhətlər və onun pedaqoji əhəmiyyətinin araşdırılması günümüzün aktual məsələlərindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Son əsrdə İKT-nin tədris prosesinə təsir dairəsi genişlənməmişdir və bu proses gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. <https://pedagoo.com/uses-of-ict-in-education/?lang=en>
2. <https://www.computeam.co.uk/videos-and-blog/article/what-are-the-key-advantages-of-ict-in-education>
3. <http://learningportal.iiep.unesco.org/en/issue-briefs/improve-learning/information-and-communication-technology-ict-in-education>

Л.А. Ализада

Использование ИКТ в учебном процессе и его педагогическое значение

Резюме

Расширение работ, проводимых в направлении применения ИКТ в образовании, умения использовать средства и устройства ИКТ, повышение внимания к педагогической значимости применения ИКТ в образовании окажут особое влияние на развитие образование сейчас и в будущем. По этой причине глубокое изучение роли ИКТ в образовании и их педагогического значения в учебном процессе станет большим вкладом в наше образование.

L.A. Alizada

The use of ICT in the teaching process and its pedagogical importance

Summary

The expansion of the work carried out in the direction of the application of ICT in education, the ability to use ICT tools and devices, increasing the attention to the pedagogical importance of the application of ICT in education will have a special impact on the development of education now and in the future. Therefore, it will be a great contribution to our education to deeply study the role of ICT in education and to investigate its pedagogical importance in the teaching process.

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2023

*Mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət***“MƏDƏNİYYƏT” VƏ “MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT” ANLAYIŞLARI**

UOT 37.01

Jalə Natiq qızı Əzimli*Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***E-mail:** zhala.azimlee@gmail.com**Rəyçilər:** *ped..e.d. H.B. Bayramov**ped.ü.f.d R.S. Əliyev***Açar sözlər:** *mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət, sosial insan, cəmiyyət***Ключевые слова:** *культура, духовная культура, социальная личность, общество***Key words:** *culture, spiritual culture, social person, society*

Mədəniyyət cəmiyyətə və cəmiyyətdə yaşayan insanlara aid anlayışdır. Mədəniyyət fərdlərin daxili xüsusiyyətləriylə bağlı olan, cəmiyyət tərəfindən toplanmış norma və dəyərlər məcmusudur. Ümumiyyətlə mədəniyyət xüsusilə mənəvi, siyasi, əxlaqi, iqtisadi, hüquqi və estetik mədəniyyət elementlərinin məzmununu təşkil edir. Mədəniyyətin bu elementləri şəxsiyyətin və cəmiyyətin həyatının zənginləşməsi ilə bərabər formalaşır və onu inkişaf etdirir. Öz növbəsində mədəniyyət elementlərinin artması fərdin təkmilləşməsi üçün böyük rol oynayır. Cəmiyyətdəki hər bir insanın özünəməxsus inancları və dəyərləri var. Mənəvi mədəniyyət şəxsiyyətdə bəşəriyyət, vətənpərvərlik, millətlərarası harmoniya, dini dözümlülük və yetkin siyasi şüur kimi milli, dini və ümumbəşəri dəyərlərin formalaşmasına kömək edir.

Mədəniyyətin çoxsaylı tərifləri də mövcuddur, XIX əsrin sonlarında E.B. Taylor tərəfindən verilmiş klassik tərifdən sitat gətirmək olar:

Mədəniyyət insanın yaratdığı hər şeydir: texniki vasitələr və mənəvi dəyərlər, elmi kəşflər, ədəbiyyat və yazı abidələri, siyasi nəzəriyyələr, hüquqi və etik formalar, sənət əsərləri və s. Geniş mənada mədəniyyət ictimai həyatın bütün sahələrində daim yenilənən insanların fəal yaradıcılıq fəaliyyətinin formalarının, prinsiplərinin, metodlarının və nəticələrinin tarixən müəyyən edilmiş dinamik kompleksidir. Dar mənada mədəniyyət mənəvi dəyərlərin yarandığı, paylandığı və istehlak edildiyi aktiv yaradıcı fəaliyyət prosesidir. Mədəniyyət deyərkən başqa nələr düşünülür?

1. Bioloji yolla ötürülməyən və insan tərəfindən yaradılan “sosial irsiyyət” və ya “sosial yaddaş” anlayışı kimi.

2. İnsanın daxili dünyasında olan, mənəvi mədəniyyəti və zənginliyi kimi faktorlar.

3. Hər hansı bir xalqın özünəməxsus həyat təzi və mədəniyyəti kimi. Məsələn: Qədim Misir mədəniyyəti.

Mədəniyyətin əsas nəzəri problemləri, bəşər mədəniyyətinin tarixi inkişafının araşdırılması ilə bağlıdır və bu, əsasən konkret tarixi proseslərə əsaslanır. Mədəniyyət, ictimai yararlılığı olan bir sərvətdir. O, maddiləşmiş əməyin əqli, emosional, bədii və fiziki əməyin nəticəsində bütün mənəvi həyatı, insani əlaqə və münasibətləri, maddi obyekt və dəyərləri əhatə edən sosial sistemin “canlı toxumasıdır”. Mədəniyyət ikili prosesdir. Bu, bir tərəfdən insanın yaradıcı qüvvələrinin və qabiliyyətlərinin inkişafı prosesidir, digər tərəfdən bu qabiliyyətlərdən insan fəaliyyətinin sosial əhəmiyyətli nəticələrinə nail olmaq üçün istifadə edilməsidir [2, s. 37].

Mənəvi mədəniyyət mənəvi dəyərlərin və onların işlənməsi, inkişafı və tətbiqi üçün yaradıcı fəaliyyətin məcmusudur. Mədəniyyətin mənəvi dəyərləri aşağıdakı sahələrdə əks olunur:

1. İncəsənət 2. Fəlsəfə 3. Din 4. Əxlaq və s.

Dil, tərbiyə və başqa insanlarla ünsiyyət vasitəsi ilə fərd tərəfindən mənimsənilməsin. İnsan tərbiyə və sosiallaşma prosesində mənəvi dəyərləri mənimsəməklə müəyyən cəmiyyətdə qəbul edilmiş idealları qiymətləndirmək və onu dərk etmək bacarığına yiyələnir. Mənəvi mədəniyyətin yaradılması, yayılması və qorunub saxlanması proseslərində müxtəlif peşə sahibləri, o cümlədən müəllimlər, rəssamlar, kino xadimləri, alimlər, kitabxanaçılar, muzey işçiləri iştirak edirlər. Bundan əlavə, bir sıra ixtisaslaşdırılmış müəssisələr mənəvi mədəniyyətin yaradılması məqsədlərinə xidmət edir, məsələn, təhsil müəssisələri, teatrlar, muzeylər, kitabxanalar, konservatoriyalar və s. Bu sahə üçün kadr hazırlığı ilə məşğul olan qurumlar da var ki, bunlara mədəniyyət, elm, təhsil və s. sahələr üzrə peşəkar kadrların hazırlanması ilə məşğul olan təhsil müəssisələri də daxildir. Bundan başqa, bu sahədə peşəkar təhsili olmayan insanlar çox vaxt kadr hazırlığı ilə məşğul olurlar, məsələn, bədii özfəaliyyət dərnəklərinin üzvləri və sənət əsərləri yaradan digər şəxslər.

Nəticə. Məqalədən alınan nəticəyə görə mədəniyyət insanda olan və ya sonradan formalaşa bilən bir anlayışdır. Mədəniyyət insanın daxili aləminin zənginləşməsinə və digər insanlara qarşı nəzakətli, xeyirxah, düzgün davranmasına vəsilə olur. Mənəvi mədəniyyət isə sonradan bir neçə yollarla və ya müəyyən şəxslər tərəfindən tərbiyə şəklində ötürülə bilən qavramdır. Mənəvi mədəniyyəti olan şəxs, cəmiyyət daxilində hər zaman digərlərindən fəqlənməyi bacarır. Bir insanın mənəvi mədəniyyəti nə qədər yüksək olarsa, o qədər zirvədə dayanacağı bacaracaqdır. Yüksək mədəniyyətə sahib olan şəxs dövləti və onun dəyərlərini istənilən yerdə qürurla təmsil etmək qabiliyyətinə malikdir.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki cəmiyyətdə yüksək mədəniyyətə sahib insana hər zaman gərək duyulur. Fərqli mədəniyyətləri başa düşmək və onlara hörmət etmək mədəniyyətlərarası ünsiyyəti, tolerantlığı və hörməti inkişaf etdirə bilər və nəticədə daha dinc və harmonik qlobal cəmiyyətə gətirib çıxara bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatda “Mədəniyyət” və “mənəvi mədəniyyət” anlayışlarının geniş izahı və bu dəyərlərə yeni yanaşmalar öz əksini tapmışdır. Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi ali təhsil müəssisələrində mühazirə olaraq tələbələrə “mədəniyyət” və “mənəvi mədəniyyət” anlayışının izahı üçün istifadə oluna bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi ali təhsil müəssisələrində mühazirə olaraq tələbələrə “mədəniyyət” və “mənəvi mədəniyyət” anlayışının izahı üçün istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Ə. Mənəviyyat, gözəllik, tərbiyə. Bakı, 1993.
2. Ф.Т. Мамедов. Культурология. Bakı, 1993.
3. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2006.
4. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi: Ali məktəblər üçün dərslik / M.J. Manafova, N.T. Əfəndiyeva və S.A. Şahhüseynovanın ümumi red. ilə. Bakı: Sabah, 2008, 2010.
5. Internet resursu
<https://www.nios.ac.in/media/documents/SecICHCour/English/CH.01.pdf>

J.N. Азимли**Понятия «культура» и «нравственная культура»****Резюме**

Согласно заключению статьи, культура – это понятие, которое существует в человеке или может сформироваться позже. Культура – это возможность обогатить внутренний мир человека и вести себя вежливо, доброжелательно и корректно по отношению к другим людям. Нравственная культура – это понятие, которое может передаваться впоследствии несколькими способами или отдельными лицами в форме образования. Человек с нравственной культурой всегда способен выделиться среди других в обществе. Чем выше духовная культура человека, тем больше он сможет стоять на вершине. Высококультурный человек обладает способностью с гордостью представлять государство и его ценности в любом месте

J. N. Azimli**The concepts of “culture” and “moral culture”****Summary**

According to the conclusion of the article, culture is a concept that exists in a person or can be formed later. Culture is an opportunity to enrich the inner world of a person and to behave politely, kindly and correctly towards other people. Moral culture is a concept that can be transmitted later in several ways or by certain individuals in the form of education. A person with moral culture is always able to stand out from others in society. The higher a person's spiritual culture is, the more he will be able to stand at the top. A highly cultured person has the ability to proudly represent the state and its values anywhere.

Redaksiyaya daxil olub: 22.09.2023

PSIXOLOGİYA**PSIXİ İNKİŞAFDA “YAŞ BÖHRANLARI”
VƏ ONLARIN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ**

UOT 159.9

Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***E-mail:** nurengiz.rzayeva@gmail.com**Rəyçilər:** *psixol.ü.f.d., dos. U.M. Qəzvini,*
*psixol.ü.f.d., dos. M.S. Əliyev***Acar sözlər:** *uşaqlıq dövrü, dəyər, ailə, ailə tərbiyəsi, yaş, böhran, şəxsiyyət***Key words:** *childhood, value, family, family education, age, crisis, personality***Ключевые слова:** *детство, ценность, семья, семейное воспитание, возраст, кризис, личность*

İnkişaf anlayışı geniş bir anlayışdır. Sadədən mürəkkəbə keçidlə, arasıkəsilməyən dəyişikliklərlə xarakterizə olunan bu proses şəxsiyyətin formalaşmasında önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Psixi inkişaf anlamı da bu kontekstdə özünəməxsus spesifik çalarlarla xarakterizə olunur. Psixi inkişaf amili inkişafın əsas şərtidir. Bu inkişafda bir sıra qanunauyğunluqlarla yanaşı, uşaqların müxtəlif yaş dövrləri və mərhələləri də diqqəti cəlb edir. Uşaqların psixi inkişafında özünü göstərən “yaş böhranları” da bu qəbildəndir. Sıçrayış xarakterli keçidlərlə xarakterizə olunan yaş böhranlarının mənbəyini uşağın fiziki və psixi imkanları ilə onun ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətləri arasındakı ziddiyyət təşkil edir. Bir sıra təzahür formaları ilə xarakterizə olunan böhran halları uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında mənlilik şüurunun ilkin müşahidəsi ilə səciyyələnir. Həyatda böhran insanın öz keçmiş təcrübəsinə söykənərək öhdəsindən gələ bilmədiyi və onun həyatında maneə kimi (əksər hallarda xarici) daxili ehtiyaclarının (motivlər, cəhdlər, dəyərlər) reallaşdırmasının qeyri-mümkünlüyü ilə rastlaşdığı bir vəziyyətdir. İnsanın həyatında: istər sağlamlığında, istər ailəsində, işdə, istərsə də dostluq münasibətlərində yaranan böhran həmişə xoşagəlməzdir. Böhran dövründə dəyişikliklər uşağın psixoloji yaşının üç əsas komponentini: inkişafın sosial vəziyyətini, fəaliyyətin aparıcı tipini və uşağın şüurunun bütün strukturunu əhatə edir. Bu dəyişikliklər üçün ilkin şərtlər böhrandan əvvəl olan – stabil yaş adlandırılan dövr boyunca tədricən və əksər hallarda başqaları üçün gizlicə formalaşırlar. Uşaqların inkişafında sıçrayış xarakterli keçidlər “yaş böhranları” adlanır. “Böhran” sözü yunan mənşəli söz olub, “çıxış, dönüş anı” mənasını verir. Böhran bir yaş dövründən digərinə keçid anında meydana gələn konfliktin bu və ya digər dərəcədə ifadəli formasıdır. Yaş böhranları qaçılmazdır və uşağın psixi inkişafında güclü təsirə malikdir. Böhran, E. Eriksonun fikrincə, fərdə təqdim edilən psixoloji yetkinliyin və sosial tələblərin müəyyən səviyyəsinin uğuruna görə yaranan əks tendensiyaların münaqişəsini ifadə edir. Böhran dağıdıcı deyil, amma dəyişikliyin anı, yüksəldilmiş zəifliyin və artmış imkanların ziddiyyət dövrüdür, o, psixi inkişafın normal axınında dönüş məntəqəsidir, bir sözlə, əhəmiyyətsiz xarici dəyişikliklərə nisbətən daxili dəyişikliklər zənciridir. Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, “yaş böhranı” mahiyyət etibarilə bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Birincisi, böhran gizlicə başlanır və qurtarır, onun sərhədləri dəqiq çevrəyə malik səddə çatır və kənardan gözəçarpan olur;

2) İkincisi, böhran həmişə dəyişiklikdir. Onun səbəbi yaranan emosiyalardır (daha çox neqativ); assosialıqla müşahidə olunan tərslikdə bu daha aydın görünür, işləmək qabiliyyəti aşağı düşür, ətrafdakılarla münafişələrin sayı artır, insanın daxili aləmi əzabverici təəssüratlarla bağlı olur;

3) Üçüncüsü, istənilən konstruktiv və ya destruktiv böhrandan çıxış yolu var ki, o da insandan asılıdır;

4) Dördüncüsü, böhranı keçmiş insan öz inkişafının keyfiyyətcə yeni pilləsinə qədəm qoyur.

Z.V. Petrovskinin və M.Q. Yaroşevskoqonun fikrincə, yaş böhranı vaxt baxımından nisbətən uzun sürməyən prosesdir ki, insanın bir yaş pilləsindən başqasına keçid vaxtı yaranır və onun sosial münasibətləri (əlaqələri), fəaliyyət və şüur sahəsindəki sistemli keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlıdır. İnsanın həyatı bir neçə yaş böhranından keçir: çağalığ dövrünün (anadan olan anın) böhranı, körpəlik dövrünün (1 yaş) böhranı, məktəbəqədər uşaqlıq dövrünün (kiçik məktəbli) böhranı, yeniyetməlik dövrünün böhranı, qocalığın böhranı və s. Psixoloqlar müəyyən etmişdir ki, uşaqlar yaşlılara nisbətən böhranlı dövrləri daha ağır keçirirlər. Problemin əsas səbəbi isə ondan ibarətdir ki, onlar nə baş verdiyini anlamır, belə çətin vəziyyətə düşmələrinin keçici bir proses olduğunu dərk edə bilmirlər.

1 yaşın böhranı uşağın körpəlik dövrünün sonunda, erkən uşaqlıq dövrünün başlanğıcında özünü göstərir. Bu dövrdə uşağın həyatında yeni keyfiyyət dəyişkənliyi, psixoloqların «körpəlik dövrünün üstünlükləri» adlandırdığı əhəmiyyətli yeniliklər baş verir. Bu, uşaqların müstəqillik meylinin güclənməsində, fəaliyyət subyektiv kimi sərbəstliyinin artması qeyd olunan əlamətlərdəndir. “Canlanma kompleksi” ilə səciyyələnən bu dövrdə bir yaşlı uşaqda sərbəstliyin artması hiss olunur. O, hər şeyə baxmaq, toxunmaq istəyir, hansı ki, onların mahiyyətini anlaya bilmir. Hər şeydə A. Adlerin fikrincə, “qələbə hissi” onun əsas tələbatına çevrilir. Eyni zamanda psixoloqların qeyd etdiyi “avtonom uşaq nitqi” də bu yaş dövrünün böhranına daxildir.

Erkən uşaqlıq dövrünün sonunda xüsusi mənə kəsb edən yaş böhranı başlayır. “3 yaşın böhranı”ni təhlil edərkən ilk növbədə bu dövrdə baş verən hadisələrin hər hansı yeni bir xüsusiyyət ətrafında cəmləşdiyini bilməliyəm və həm də müəyyən etməliyəm ki, yeni nə yaranır və bundan sonra nə itir, əsas inkişaf xəttini nə təşkil edir? Bu yaş böhranının ilkin simptomu – neqativizmdir. Neqativizm özünü böyüklərin tapşırığını yerinə yetirməməkdə, onların istəyinə qarşı çıxmaqda göstərir. Lakin uşaq neqativizmini adi sözə baxmamaqdan fərqləndirmək lazımdır. Çünki neqativizmdə uşağın bütün davranışları böyüklərin ona təklif etdiyini əksinə etməsi olur. Uşağın nə isə etmək istəməməsi heç də neqativizm deyil. Bu sadəcə böyüklərin tələbinə mənfi reaksiya sayılır. Neqativizm odur ki, uşaq məhz böyük ona dediyinə görə etmək istəmir, yəni reaksiya hərəkətin məzmununa deyil, böyüklərin təklifinə olur. Bu isə neqativizmə yeni xüsusiyyət daxil edir - uşaq etmir, ona görə ki, bunu ondan xahiş edirlər.

3 yaşın böhranının ikinci simptomu - tərslikdir. Neqativizmi tərslikdən, tərsliyi isə inadkarlıqdan psixoloji məzmununa görə fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, uşaq inadla öz istəyinin yerinə yetirilməsinə nail olur. Bu tərslik deyil, çünki tərslik – uşaq bir şeyi çox istəyindən deyil, sadəcə tələb etdiyi üçün ona verilməsini iddia etdiyi bir reaksiyadır, o öz tələbində ısrarlı olur. Tərsliyin motivi isə uşağın verdiyi ilkin qərarla əlaqəlidir. Tərsliyi inadkarlıqdan 2 məqam ayırır: o neqativizmdə olduğu kimi motivə əsaslanır. Məsələn, uşaq qumla oynamağı xoşladığına görə bütün günü həyətdə olmağa cəhd edir; əgər neqativizm sosial tendensiya xarakterik idisə, yəni burada böyüklərin dediyinə görə onları dinləməmək olurdusa, tərslikdə isə bu tendensiya öz – özünə münasibətdə əks olunur.

Böhranın üçüncü simptomu isə sərbəst olmaq istəyidir. Əvvəlki yaş dövrlərindən fərqli olaraq o indi sərbəst olmağa daha çox cəhd edir, hər şeyi özü etmək istəyir. Bunlardan başqa bu böhran dövründə özünü göstərən, lakin ikinci dərəcəli olan simptomlar da var. Birincisi, etiraz “bunt” adlanır. Belə ki, uşağın bütün davranış və hərəkəti artıq etiraz xarakteri daşımağa başlayır. Sanki uşaq ətrafdakıları qəbul etmir, onları rəqib kimi qavrayır. Artıq valideynlərlə tez-tez baş verən mübahisələr adi hal alır. Bununla hörmətdən düşmə simptomu əlaqəlidir. Uşaq üçün öz oyuncaqları əhəmiyyətini itirir, onun leksikonunda pis mənə verən vulqar sözlər yaranır. Valideynlərindən daha çox danlanan uşaqlar bəzən öz valideynlərinə qarşı belə pis sözlər ünvanlaya bilirlər. Uşaqların psixi inkişafında mövcud olan simptomlar içərisində ailələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər fonunda müşahidə olunan simptomlar da diqqəti cəlb edir. Bu ailənin tiplərindən asılı olaraq bu və ya digər təzahür formasında özünü göstərir. Tək uşaq, “nuklear” ailələrdə adətən despotik üstünlüyə malik olma cəhdi müşahidə olunur. Uşaq böyüyün təklif etdiyini deyil, öz istədiyini etməklə, situasiyanın hakimi olmaq istəyir. Çoxuşaq ailələrdə isə bu simptom qısqançlıqla əvəzlənir. O, başqa uşaqları valideynlərinə qısqanır, daha çox özünün əzizlənməsini istəyir.

Bütün bu simptomlar «mən» fenomeni ətrafında və onu əhatə edənlər ətrafında fırlanır. Bu simptomlar uşaqların yalnız ətrafına deyil, həm də öz şəxsiyyətinə münasibətinin dəyişməsindən xəbər verir. Başqa sözlə desək, əvvəllər böyüklər uşaqların əlindən tutub gəzdirdilərsə, indi uşaqlarda sərbəst gəzmək istəyi yaranır. Erkən uşaqılıqda uşaqlar bioloji olaraq ayrılıqlar da, psixoloji olaraq böyüklərdən ayrılıqlar. Məhz psixoloji ayrılıq üç yaşdan sonra başlayır. Bu yaş dövrünün böhran simptomlarını ümumiləşdirərək göstərmək olar ki, 3 yaş böhranı uşaq şəxsiyyətinin və ətraf insanlarla sosial qarşılıqlı münasibətlərin yenidən qurulması zəminində baş verir. Professor Ə. Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, “yaş krizləri fonunda uşaqların psixi inkişafında şəxsiyyət amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır”.

Psixoloji ədəbiyyatlardan və real həyatdan görmək olur ki, kiçik məktəbli yaşında uşaqlar kəskin dəyişir və tərbiyə məsələləri də bir qədər çətinləşir. Bu mərhələ elə keçid anıdır ki, uşaq nə bağça yaşlıdır, nə də tam məktəblidir. 7 yaş böhranının daha əhəmiyyətli xüsusiyyəti uşağın şəxsiyyətinin xarici və daxili tərəflərinin diferensasiya etməyə başlamasıdır. Belə ki, uşaq artıq “mən hirsliyəm”, “mən qəddaram”, “mən yaxşıyam”, “mən sevinirəm” kimi hissləri başa düşür, duyğu və həyəcanın yeni strukturunu yaradır. 3 yaşlı uşaq özünün başqaları ilə münasibətlərini dəyişirsə, artıq 7 yaşlı uşaq öz həyəcanının faktlarını açıqlayır.

Göründüyü kimi, uşaqların “yaş böhran”ları (krizləri) onların psixi inkişafında müxtəlif keçid xarakterli dəyişmələrlə və tipoloji xüsusiyyətlərlə müşahidə olunur. Bütün bu bioloji, psixoloji və sosioloji dəyişmələr uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin aktuallığı. Psixi inkişaf amili inkişafın əsas şərtidir. Bu inkişafda bir sıra qanunauyğunluqlarla yanaşı, uşaqların müxtəlif yaş dövrləri və mərhələləri də diqqəti cəlb edir. Uşaqların psixi inkişafında özünü göstərən “yaş böhranları” da bu qəbildəndir və bu kontekstdə aparılan araşdırmalar aktuallığı ilə seçimlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə yaş böhranı anlayışının mahiyyəti açıqlanır, psixi inkişafda bu böhranların neçə təzahür etdiyi məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Böhran dövründə dəyişikliklər uşağın psixoloji yaşının üç əsas komponentini: inkişafın sosial vəziyyətini, fəaliyyətin aparıcı tipini və uşağın şüurunun bütün strukturunu əhatə edir. Məsələləri psixoloji kontekstdə müqayisə edilmiş, təhlillər aparılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Ali məktəb tələbələrinə inkişaf və yaş psixologiyası, uşaq psixologiyası fənlərinin tədrisində, ailə tərbiyəsində, orta məktəb dərslərində, tərbiyə mövzusunda təşkil olunan seminar və tədbirlərdə istifadə nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Psixologiya və pedaqogika ilə bağlı tədqiqatlarda istifadə etmək əhəmiyyəti daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2001.
2. Əzimli Q. Yaş və pədaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı, 2006.
3. Həmzəyev M. Yaş və pədaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2006.
4. Qədirov Ə., Məmmədov İ. Yaş psixologiyası. Bakı, 1986, s. 146-147.
5. Mehdizadə Z. Uşaq psixologiyası. 3 hissəli, Bakı, 1982, 1984, 1988.
6. Təhmasib C. Çağaların psixi inkişafında ünsiyyətin rolu // Psixologiya jurnalı, 1999, № 1
7. L. Əmrəhli. N. Rzayeva. Uşaq psixologiya. Bakı, 2015.

N.T. Rzayeva

**«Возрастные кризисы» психическом развитии
и их психологическая природа**

Резюме

В статье говорится о внезапных изменениях наблюдающихся в развитии детей во время переходного периода и являющимся причиной удивления у окружающих. Такие изменения в основном характеризуются «возрастным кризисом». Обычно «возрастной кризис» является началом физических и духовных возможностей во взаимоотношениях с окружающими видами его деятельности, образуется противоречия с предыдущими формами. Особенности переходного периода в обращения и поведения детей играют важную роль в психическом развитии и формировании личности.

N.T. Rzayeva

“Age crisis” of mental defelopment and their psychological essence

Summary

This article describes sudden changes observed in formation of children in transitional period and which is mostly the reason of surprise of adults. Such changes are mainly caused by “age crisis”. Usually “age crisis” is the beginning of physical and internal opportunities in mutual relation with the surrounding activities coming in inconsistency with the previous form of the age. Particularly the grow up method and treatment to the child in transitional period plays an important part in psychical formation of the individual.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2023

TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK TƏLƏBATLARININ FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

UOT 159.9

Günəl İlqar qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: gunel1505@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. Q.V. Rəhimova,*
psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova

Açar sözlər: *təlim-tərbiyə prosesi, idrak tələbatları, formalaşma, maraqlar, təlim motivasiyası*

Ключевые слова: *учебный процесс, познавательные потребности, формирование, интересы, мотивация обучения*

Key words: *educational process, cognitive needs, formation, interests, learning motivation*

Kiçik məktəb yaş dövrü inkişafın yeni situasiyası olub şagirddən yeni fəaliyyət-təlim tələb edir. Bu fəaliyyətin səmərəli olması təlimə motivasiyanı formalaşdırır ki, o kiçik yaşlı məktəblilər üçün spesifik vəzifələrdəndir. Şagird sosial əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yeriməyi arzular, məktəbdə isə idrak motivasiyasının yaranması zəruridir. Şagirdin təlim və tərbiyəsinin mühüm vəzifələrindən biri kiçik yaşlı məktəblilərin motivasiya sahəsini formalaşdırmaqdır.

Kiçik məktəb yaş dövrü şagirdin ilkin olaraq təlim fəaliyyətinə daxil olub təlim fəaliyyətinin yeni, əsas növlərinə yiyələnəməsidir. Odur ki, təlim prosesi elə təşkil edilməlidir ki, onun motivi fənnin mənimsənilməsinin daxili məzmunu ilə bağlı olsun. Təlim motivasiyası həmişə dəyişikliklərlə özünü göstərir ki, burada bir-birini təhrik edən yeni münasibətlər (tələbatlar, şagird üçün təlimin məqsədi, onun motivləri, maraqları, emosiyaları və s.) yaranır. Motivasiyanın təşəkkülü təkcə müsbət və ya mənfi münasibətləri deyil, həm də motivasiya sferasının strukturunu mürəkkəbləşdirir. Təlim fəaliyyətinin motivi dedikdə, təlim fəallığının təzahürü ilə şərtlənən bütün amillər: tələbat, məqsəd, yönəlişlik, maraqlar və s. başa düşülür. Kiçik məktəb yaş dövründə yeni motivlər (tələbatlar, maraqlar, meyllər) təzahür edir, şagirdin iyerarxik motivasiya sistemi qurulur.

Köhnə maraqlar, motivlər öz təhrikedici qüvvəsini itirir, onlar yeniləri ilə əvəz olunur. Təlim fəaliyyətindəki münasibətlərə nə aiddirsə, o, şagird üçün daha mühüm dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik məktəblilərdə motivasiya yönəlməsi üzərində üstünlüyü nəzərə çarpır. Əvvəlki qaydada bilavasitə fəaliyyət motivləri aparıcı mövqedə olur. Bir qayda olaraq təlim fəaliyyətini bir deyil, müxtəlif motivlər sistemində təhrik olunur. Motiv şagirdin daxili münasibətləri ilə ona bağlı olan təlim işlərinin ayrı-ayrı tərəflərinə yönəlməsidir. Bu motivlərin növlərinə idraki və sosial motivləri aid etmək olar. Əgər şagirdə təlim zamanı təlim fənninin məzmununa yönəliş üstünlük təşkil edirsə, o zaman idraki motivlərin mövcudluğundan danışmaq olar. Əgər şagirdlərdə yönəlişlik başqa insana istiqamətlənsə o sosial motivdir. İdraki və sosial motivlər müxtəlif səviyyələrdə ola bilər.

İdrak tələbatları və onun formalaşması problemi pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Son zamanlar bu problemə maraq daha da artmışdır. Birincisi, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının qanunauyğunluqlarının tədqiqi ilə bağlıdır, idrak tələbatlarının inkişafı onun əsas hissəsini təşkil edir. İkincisi, əqli fəaliyyətin tənzim edilməsində motivasiyanın tədqiqi, habelə yaradıcı təfəkkürlə şərtləndirilmiş motivasiya ilə bağlılıqdır.

O.K. Tixomirov yeni biliklərin təkmilləşdirilməsində tələbatların təhlilinin mühümlüyünü xüsusi olaraq qeyd edərək bildirmişdir ki, yeni biliklərin axtarışı tələbatları şəxsi, intellektual idrak tələbatlarına daxildir. Bu problemin həllində metodik xarakterli çətinliklər özünü göstərir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesində təkcə onların inkişafının şəxsi xüsusiyyətləri deyil, həm də onlarla tərbiyəvi işin prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatın psixoloji təhlilinə və bu sahədə elmi təcrübələr apararıq alimlərin tədqiqatlarına istinad edərək məktəb şəraitində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsiplərini müəyyən edirik. Bu prinsiplərə aiddir: şagirdlərin təlimin dəyərini dərk etmələri, onların potensial imkanlarının hesaba alınması və idraki subyektiv təcrübə, təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq, idraki fəallıq yaradıcı dərk etmədə özünüreallaşdırma. Göstərilən prinsiplərin reallaşdırılması şagirdlərin daxili ziddiyyətlər arasında məsələn, “onlar necə oxuyurlar”, “onlar necə oxumalıdırlar” həyəcanlılıqlarını oyatmaq və onları, yenini dərk etmələrinə cəhdlərini stimullaşdırmaqla nəticələnir.

Şagirdlərin təlim dəyərlərinin dərk prinsipi şəxsiyyətin fəallığının və davranışının tənzim edilməsini təmin edir ki, o da dərk etmə prosesinə istiqamətlənir. Bu prinsipdə şagirdlərin təlimə idraki münasibəti və təlimdə zəruri biliklər ifadə olunur. Həmçinin bu prinsip kiçik yaşlı məktəbli şəxsiyyətinin şüurunda şəxsi əhəmiyyətlik kimi yenilərin dərkinə münasibətlərin ətraf aləmə şüurluluğun formalaşmasında üstünlüyünü nəzərdə tutur.

Təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq prinsipi təlimin elə şərtlərinin yaradılmasını təklif edir ki, təlim fəaliyyətini əmək kimi səbirlilik, inadkarlığın, məsuliyyətliliyin təzahürünü tələb etməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipin reallaşması məşğələlərin keçirilməsini, müxtəlif növlü biliklərin məzmununun açılmasını, şagirdlərin daxili mövqeyinin formalaşmasını nəzərdə tutur.

İdraki fəallıq prinsipində biz kiçik yaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə üstünlük veririk. Kiçik məktəblilərin aparıcı təlim fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsini şagirdlərin ətraf aləmə münasibət sistemi müəyyən edir. Bu prinsip həmçinin şagirdin özünə, öz real mövqeyinə, müəlliminə olan münasibətini də nəzərdə tutur. Tədrisən şagirdin aktiv idraki fəaliyyəti perspektiv inkişafı stimullaşdırmaqla şəxsiyyətin müsbət inkişafını və onun yeni olanı dərk etmək tələbatını təmin etməlidir.

Şagirdlərin potensial imkanlarının hesaba alınması prinsipi L.S. Vıqotskinin uşağın aktual və yaxın inkişaf zonası haqqında nəzəri qaydalara istinad edir. Bu prinsip idrak tələbatlarının formalaşması işinin təşkilində şagirdlərin fərdi-şəxsi kömək vasitələrindən istifadəni nəzərdə tutur. Bunlarla yanaşı bu prinsip kiçik yaşlı məktəblilərə ən çətin situasiyalarda öz problemlərini həll etməyi öyrətmək, yenilərini dərk etməklə təlim çətinliklərini aradan qaldırmağa kömək etməyi nəzərdə tutur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşması müvafiq üsul və metodların: problemlə situasiyanın həlli, inkişafetdirici oyunlar, söhbətlər, müsbət nümunələr, tapşırıqlar, stimullaşdırıcı materiallarla iş və s. seçilməsinə səbəb olmuşdur. Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsiplərinin təsirli şəkildə reallaşmasını müəyyən etmək məqsədilə tərəfimizdən formalaşdırıcı eksperimentin əvvəlində şagirdlərin öz təlim vəzifələrini yerinə yetirmək bacarıqları ilə bağlı tədqiqatda diaqnostikadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, kiçik yaşlı məktəblilərin 38,2%-i qaydaların yerinə yetirilməsi ilə bağlı, öz bacarıqlarının reallaşdırılmasını qiymətləndirmişlər. Şagirdlərin 15,9%-i belə zənn edirlər ki, onlar təlimdə əməksevərliyi, məsuliyyətliliyi nümayiş etdirirlər. Onların 14,6%-i təlimdə köməyi qəbul etdiklərini, 28,5%-i təlimdə uğurlara nail olma bacarıqlarını,

19,4%-i özlərinin təlim əməyini və istirahətlərini təşkil etmək bacarıqlarına malik olduqlarını bildirmişlər. Bunlarla yanaşı şagirdlərin 29,9%-i dərslərini müstəqil şəkildə icra etdiklərini, 39,7%-i hər gün kitab oxuduqlarını, 42,3%-i məktəbdəki çətinlikləri müstəqil şəkildə aradan qaldırmaq bacarığını müsbət dəyərləndirmişlər. İş fərdi, qrupda cütlüklərlə, həmçinin frontal şəkildə aparılmışdır. Məşğələlərdə fərdi və qrup formasında işin məzmunu şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması səviyyəsindən asılı olmuşdur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşması tematik sinif saatlarından istifadə etməklə, idrak tələbatlarının struktur komponentlərinin-idrak fəaliyyətinə hazırlıqda təzahür edən idraki yönəlişliyin təşəkkülünü şərtləndirir. Şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin səmərəli reallaşmasını yoxlamaq və öz təlim vəzifələrini yerinə yetirmək üçün diaqnostik iş aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticəsində aydın olmuşdur ki, kiçik yaşlı məktəblilərin bacarıqları öz təlim vəzifələrini yerinə yetirdikləri vaxt təlimdə reallaşır. Şagirdlərin əksəriyyəti öz bacarıqlarının reallaşmasını müsbət qiymətləndirirlər. Belə ki, şagirdlərin 59%-i tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsini, 58,4%-i təlim müddətinin təşkilini, 51,4%-i təlimdə xahiş və köməyin qəbulunu, 43,8%-i təlimdə məsuliyyətliyi, 42,3%-i isə məktəb çətinliklərinin aradan qaldırılmasını xüsusi olaraq qeyd etmişlər.

Beləliklə, məktəbdə və evdə şagirdlərin vəzifələrinin öyrənilməsində tematik sinif saatlarının aparılması kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşmasını həyata keçirmişdir. Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesi mərhələli şəkildə idrak fəaliyyətinin motivasiyasının yaradılması əsasında şagirdlərin təlimin subyektivi kimi özləri haqqında təsəvvürlərini və daxili mövqelərini şərtləndirir.

Problemin aktuallığı. Müəllimlərin fəaliyyətində idrak tələbatlarının, əqli fəaliyyətinin formalaşmasındakı çətinliklər ondan ibarətdir ki, bir çox dərslər vəsaitləri şagirdlərin idrak tələbatlarının uğurlu inkişafını təmin etmir. Onlarda əsasən təlim materiallarının məzmunu verilir, lakin tapşırıqların sayı kifayət qədər deyildir. Təlim fəaliyyətində şagirdlərə qaydalar, nəticələr, tapşırıqlar hazır şəkildə verilir, yalnız onları öyrənmək şagirdlərdən tələb olunur. Bu da mövzunun aktuallığını bir daha göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə təlim-tərbiyə prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları araşdırılmışdır. Məqalədə kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipləri də öyrənilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-çap, 2002, 620 s.
2. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2006, 516 s.
3. Əmrəhli L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlar, 2015, 344 s.
4. Алиева, Н.Г. Формирование познавательных потребностей у студентов университета (на примере дисциплин математического цикла): Автореф. дис. канд. пед. наук / Н.Г. Алиева. Челябинск, 2003. - 22 с.
5. Баранова Э.А. Диагностика познавательного интереса у младших школьников и дошкольников. – М: Речь, 2004. – 219 с.

Г.И. Мамедова

Психологические основы формирования познавательных потребностей младших школьников в образовательном процессе

Резюме

В научной статье рассматриваются психологические основы формирования познавательных потребностей младших школьников в образовательном процессе. В статье определены принципы формирования познавательных потребностей младших школьников в школьных условиях. По мнению автора, в процессе формирования познавательных потребностей младших школьников должны учитываться не только личностные особенности их развития, но и принципы воспитательной работы с ними.

G.I. Mammadova

Psychological foundations of the formation of cognitive needs of young schoolchildren in the educational process

Summary

The scientific article examines the psychological basis of the formation of cognitive needs of young schoolchildren in the educational process. In the article, the principles of formation of cognitive needs of young schoolchildren in school conditions are defined. According to the author, in the process of forming the cognitive needs of young schoolchildren, not only the personal characteristics of their development, but also the principles of educational work with them should be taken into account.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN FRUSTRASIYA VƏZİYYƏTİNƏ SƏBƏB OLAN PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN TƏDQIQI

UOT 378.

Nigar Məmmədəli qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi
E-mail: nigar.memmedova.1962@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.f.d., dos. Q.V. Rəhimova,*
psixol.ü.f.d., dos. N.T. Rzayeva

Açar sözlər: *təlim fəaliyyəti, frustrasiya, emosional davranış, konstruktiv davranış, dağıdıcı davranış*

Ключевые слова: *учебная деятельность, фрустрация, эмоциональное поведение, конструктивное поведение, деструктивное поведение*

Key words: *learning activity, frustration, emotional behavior, constructive behavior, destructive behavior*

Frustrasiyanın psixoloji mahiyyəti, frustratorların xüsusiyyətləri, emosional davranış reaksiyaları, mübarizə strategiyaları frustrasiya vəziyyətində bir insanın konstruktiv və dağıdıcı davranışı üçün meyarlar hazırlamağa imkan verdi.

Bu baxımdan frustrasiya vəziyyətində konstruktiv davranış aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

1) məyusediciyə müsbət davranış reaksiyaları (maneəni dəf etmək və ondan yan keçmək; kompensasiya hərəkətləri; zəruri və əsaslı olduqda nəzərdə tutulan məqsəddən imtina etmək);

2) sağlam mənfi emosiyalar (narahatlıq, kədər, təəssüf, qəzəb, qıcıqlanma), enerjili şəkildə davranışı təmin edir;

3) adaptiv (dəstək axtarmaq, özünə hörməti artırmaq, problem təhlili), aktiv (iddialı hərəkətlər), prososial (sosial əlaqəyə girmək, sosial dəstək axtarmaq), dolayı (manipulyasiya hərəkətləri) mübarizə strategiyaları.

Frustrasiya vəziyyətində dağıdıcı davranış aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

1) frustratora mənfi aqressiv reaksiyalar (ekstrapunitiv və ya intrapunitiv) və ya mənfi qeyri-aqressiv reaksiyalar (uçuş; fiksasiya; reqressiya);

2) qeyri-sağlam neqativ emosiyalar (narahatlıq; depressiya; günah; utanc/utancaqlıq; qəzəb);

3) uyğunlaşmayan (özünü ittiham etmək, günahkarı axtarmaq), passiv (ehtiyatlı hərəkətlər, qaçmaq), asosial (asosial hərəkətlər, aqressiv hərəkətlər) mübarizə strategiyaları.

Bu meyarlar frustrasiya vəziyyətində öz davranışının əksini təmin etmək, habelə psixoloji yardım göstərilməsi zamanı digər insanların davranışlarını təhlil etmək və ya gələcək müəllim və psixoloqların hazırlanması zamanı təhsil məqsədləri üçün istifadə edilə bilər. Təhlilin nəticələrinə əsasən müəyyən edilə bilər ki, bir insanın psixoinkişafedici və psixokorreksiya işinə böyük ehtiyacı var. Dağıdıcı xarakterli frustrasiya vəziyyətində olan subyektlər üçün psixoloji dəstək problem yaradır. Psixoloji dəstək fenomeni ilə bağlı təhlilimiz göstərdi ki, onun ən ümumi formasında yardım, dəstək olmaq istəyi, nəyinsə qırılmasına imkan verməmək kimi başa düşülür.

Tədris prosesinin subyektlərinə münasibətdə belə şərh edilir: təlim və tərbiyə ilə yanaşı, mexanizmləri anlama, tanınma, etibar, empatiya və s. olan təhsilin üçüncü tərəfi kimi (IV Dubrovina, K. Rogers); müsbət diqqətə ehtiyac kimi (K.Rogers); inkişafa yardım (A.G. Asmolov).

Təlimdə çətinlik çəkən və təhsil prosesində daha yüksək səviyyədə frustrasiya ilə xarakterizə olunan tələbələr üçün:

1) informasiya təminatı tədris fənləri üzrə zəruri tədris, metodiki məlumatların verilməsində ifadə olunur; frustrasiya fenomeni, frustrator mübarizə strategiyaları haqqında psixoloji məlumatlar. 2) tanınma, rəğbət, etibar, empatiyanın təmin edilməsini əhatə edir. 3) Fərdi inkişafa dəstək.

Kognitiv sferada məqsəd qoyma, proqnozlaşdırma, əks etdirmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir; irrasional inancların diaqnostikası və korreksiyası daxildir.

Affektiv sferada psixoemosional özünü tənzimləmənin inkişafı, o cümlədən dağıdıcı emosional vəziyyətlərin (narahatlıq, qorxu, qəzəb / aqressiya, depressiya və s.) aradan qaldırılması gözlənilir; stress müqavimətinin inkişafı, şəxsiyyətlərarası empatiya və s.

Motivasiya və semantik sferada: uğur əldə etmək üçün motivasiyanın inkişafı, fərdin peşəkar oriyentasiyası.

Davranış sferasında: özünü və başqalarını qəbul etmənin inkişafı, dözümlülük, iddialılıq, davranış çevikliyi, ünsiyyət və təşkilatçılıq bacarıqları, adaptiv, prososial mübarizə strategiyaları.

4) Tədris və texnoloji dəstək zehni əmək, təhsil və idrak fəaliyyəti mədəniyyətinin inkişafına yönəldilmişdir; tədrisdə aktiv metodlardan və informasiya texnologiyalarından istifadə.

Frustrasiya şəraitində konstruktiv davranışın şəxsi komponentlərinin məqsədyönlü inkişafı tərəfimizdən "Təhsil prosesində frustrasiyanın aradan qaldırılması" korreksiya-inkişaf proqramının icrası zamanı həyata keçirilmişdir. Bunun üçün qış sessiyasının nəticələrinə əsasən 27 nəfərdən (10 qız və 17 oğlan) ibarət eksperimental qrup seçilmişdir - qrupda akademik göstəricilərə görə orta bal 2,7 nəzarət qrupu isə 23 nəfər olmuşdur. (9 qız və 14 oğlan) - qrupdakı performansla görə orta bal - 3,3.

Qruplar bütövlükdə şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin orta göstəricilərinə uyğun olaraq sıralanmışdır. Kursu 36 saat vaxt ayrılmışdır. Dərslər həftədə bir dəfə iki akademik saat olmaqla fevral-may aylarını əhatə edirdi. Tələbələr də ev tapşırıqlarını yerinə yetirdilər. Xüsusi kursun proqramında tələbələrin "Psixologiya" kursu üzrə biliklərinin genişləndirilməsi, eləcə də diaqnostik və şəxsiyyəti inkişaf etdirən tapşırıqlar kompleksinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Formativ eksperimentin nəticələrinə əsasən məlum olmuşdur ki, hazırladığımız proqram eksperimental qrupların tələbələri arasında frustrasiya səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa (8,1-dən 6,4-ə qədər; yay sessiyasında onların göstəricilərini artırmağa) imkan vermişdir. Müqayisə etdikdə yay sessiyasında nəzarət qrupunun tələbələrinin performans və frustrasiya səviyyəsi dəyişməz qalmışdır. Frustrasiya şəraitində konstruktiv davranışın inkişaf etdirilməsindən ibarət olan fərdin psixoloji dəstəyi şəxsi potensialın aktivləşdirilməsini və təhsil nailiyyətlərinin daha yüksək səviyyəsini təmin edir.

Tədris fəaliyyətində frustrasiya anlayışını öyrənmə məqsədlərinə çatmağı çətinləşdirən keçilməz maneələrlə (frustratorlarla) toqquşma nəticəsində tələbənin davranış və fəaliyyətlərinin qeyri-mütəşəkkilliyində özünü göstərən mürəkkəb, emosional və motivasiyalı vəziyyət kimi müəyyən etmək olar. Frustrasiyanın ortaya çıxmasında mühüm rol frustratorlara aiddir. Buraya amillər, şərait və motivlər aiddir. Bir sıra müəlliflər (F.Tilman, A. Maslow, T. Dembo,

N.D. Levitov və başqaları) xarici və daxili frustratorları fərqləndirirlər.

Tədris fəaliyyətində çətinlik çəkən tələbələrdə frustrasiya yaradan *daxili psixoloji səbəblərə* aiddir: formalaşmamış şəxsi keyfiyyətlər, məsələn, müstəqillik, məsuliyyət, özünü tənzimləmə qabiliyyəti, ünsiyyətcillik və s. *Xarici psixoloji səbəblərə* aiddir: sosial qeyri-sabitlik, öyrənilən materialı başa düşməkdə çətinlik; əhəmiyyətli insanlarla (valideynlər, müəllimlər, sinif yoldaşları) mənfi münasibətlər.

Tədqiqatın nəticələrinin təhlili bizə belə nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, təlim fəaliyyətində frustrasiya vəziyyətini yaşayan tələbələr akademik fəaliyyətə və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün strategiya seçiminə mənfi təsir göstərən müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Frustrasiya səviyyəsini azaltmaq və ya onun aradan qaldırılmasının konstruktiv formalarının formalaşdırılması üçün frustrasiya vəziyyətində olan tələbələrə psixoloji dəstək proqramı həyata keçirilmişdir.

Formativ eksperiment aparmaq üçün əsasən yoxsul tələbələr (orta akademik performans balı 2,7) və nəzarət qrupu (23 nəfər - qrupda orta performans balı 3,3) olan iki eksperimental qrup (27 və 19 tələbə) yaradılmışdır. Frustrasiya vəziyyəti ilə orta qiymət göstəriciləri, şəxsiyyət xüsusiyyətləri və tələbələrin çətinliklərini aradan qaldırmaq strategiyaları arasında əlaqələr qurulmuşdur. Frustrasiya sərtlik, aqressivlik, narahatlıq, gərginlik, mübarizə strategiyaları ilə yüksək müsbət əlaqəyə malikdir – “dəstək axtarmaq”, “günahkarı axtarmaq”, “özünü günahlandırmaq”; orta qiymət, ünsiyyətcillik, özünə hörmətin adekvatlığı, emosional sabitlik, yüksək özünüidarəetmə, yüksək normativ davranış, daxili subyektiv nəzarət səviyyəsi.

Tədqiqatda təlim prosesində tələbələrin frustrasiya vəziyyətinə səbəb olan psixoloji amillər və müvəffəqiyyətli öyrənmə üçün maneələr tədqiq edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq tərəfimizdən tələbələrin frustrasiya vəziyyətinə səbəb olan xarici və daxili frustrasiya amillərini əks etdirən 20 mühakimə işlənilib hazırlanmışdır. Tələbələr aşağıdakı siyahıda təqdim olunan situasiyaların onlar üçün nə qədər çətin olduğunu qiymətləndirmək üçün üç ballıq sistemdən (0,1,2) istifadə etməli idilər, bunlardan ilk onluq xarici, sonuncu onluq isə daxildir.

Xarici frustrasiya amillərinə aiddir: 1) sinif yoldaşları ilə münasibətlər; 2) idarə ilə münasibətlər; 3) müəllimlərin mənfi münasibəti; 4) zəif təhsil şəraiti (narahat cədvəl, zəif maddi-texniki təminat); 5) pis yaşayış şəraiti (uzun səyahət vaxtı, iqtisadi problemlər); 6) valideynlərlə münasibət (mənəvi/maddi dəstəyin olmaması); 7) dostlar və digər əhəmiyyətli insanlarla münasibətlər; 8) məktəbə hazırlığın zəif olması; 9) zəruri tədris, metodiki ədəbiyyatı əldə etmək imkanının olmaması; 10) müəllimlərin tələblərinin müxtəlifliyi.

Daxili frustrasiya amillərinə aiddir: 1) tənbəllik, nizamsızlıq; 2) cavab verərkən həddindən artıq emosionallıq, həyəcan; 3) öyrənilən materialı / mövzuları başa düşməkdə çətinliklər; 4) zəruri bacarıqların olmaması; 5) uğursuzluq qorxusu, öz uğuruna inamsızlıq; 6) pis sağlamlıq, sürətli yorğunluq; 7) öyrənmək və öyrənmək istəməməsi; 8) özünə şübhə; 9) valideynlərdən, qohumlardan ayrılıq yaşamaq; 10) maraqların müxtəlifliyi və onları təhsillə birləşdirməyin çətinliyi.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, hər iki tələbə qrupunda daxili amillərin şiddət səviyyəsi xaricilərdən daha yüksəkdir. Ümumilikdə, müvəffəqiyyət qazanan tələbələrlə müqayisədə zəif tələbələr arasında frustrasiya səviyyəsi daha yüksək olmuşdur. Frustrasiya amillərinin təsiri müvəffəqiyyət qazana bilməyənlər üçün əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur: tənbəllik və nizamsızlıq; həddindən artıq emosionallıq, cavab verərkən həyəcan; zəruri bacarıqların olmaması; öyrənilən materialı başa düşməkdə çətinliklər; öyrənmək istəməməsi. Yəni onların arasında üstünlük təşkil edən bütün frustratorlar daxili xarakter daşıyırdı ki, bu da belə tələbələrlə işləməkdə psixoloji dəstəyin vacibliyini bir daha göstərmişdir. Bu baxımdan uğurlu və uğur-

suz tələbələrin mübarizə strategiyalarının fərqləri ilə maraqlandıq. Məlum oldu ki, bu strategiyalar adaptiv/konstruktiv və uyğunlaşmayan/dağıdıcı ola bilər. Bunun üçün 1) S.S. Qonçarovanın anketindən; 2) S. Hobfall sınağından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat göstərdi ki, uğursuz tələbələr arasında uyğunlaşmayan strategiyalar üstünlük təşkil edir. Müvəffəqiyyət qazanan tələbələrlə müqayisədə uğur qazana bilməyən tələbələr arasında qaçmaq, qeyri-sosial hərəkətlər, aqressiv hərəkətlər, günahkarları axtarmaq daha qabarıq, problemin təhlili isə daha aşağı olmuşdur. Bu cür mübarizə strategiyaları ilə öyrənmə fəaliyyətlərində uğur əldə etmək çətin idi.

Məlumdur ki, frustrasiya və ondan qaçmaq tamamilə mümkün deyil və o qədər də zəruri deyil. İnsan müxtəlif situasiyalarda özünü daha yaxşı tanımaq və inkişaf istiqamətini görmək üçün məyusedicilərlə qarşılaşma və onu yaşamaq təcrübəsinə malik olmalıdır.

Problemin aktuallığı. Ali məktəbi bitirmiş gənc tələbələr gələcək fəaliyyətləri üçün zəruri olan peşəkar bilik və bacarıqlara malik olmaqla yanaşı həm də həyatın çətinliklərinə tab gətirməyi, müxtəlif maneələri uğurla dəf etməyi və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağı bacarmalıdırlar. Bu baxımdan təlim prosesində frustrasiyaya səbəb olan daxili və xarici amillərin araşdırılmasına olan tələbat gündən artmaqdadır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə frustrasiya vəziyyətində dağıdıcı və konstruktiv davranış xüsusiyyətləri, təlimdə çətinlik çəkən və təhsil prosesində daha yüksək səviyyədə frustrasiya ilə xarakterizə olunan tələbələrin koqnitiv və affektiv sferalarda davranış xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. 2006.
2. Hacıyeva A.Ş. Psixo-emosional halların tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri. Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016, 28 s.
3. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: учеб. пособие для специалистов и дилетантов. М.: СПб.Речь, 2007.
4. Бэрон Р. Фрустрации личности / Р. Бэрон. – Москва, 2014. - 411 с.
5. Брель, Е.Ю. К вопросу о взаимосвязи типов и направлений реакции на фрустрацию с видами агрессивного поведения у подростков / Е.Ю. Брель, М.В. Тихонова. – М.: Психотерапия, 2007. – 259 с.

Н.М. Мамедова

Изучение психологических факторов, вызывающих фрустрация студентов в учебной деятельности

Резюме

В научной статье изучены деструктивные и конструктивные факторы состояния фрустрации. Изучены психологические факторы, вызывающие фрустрацию в тренировочной деятельности. В статье исследованы особенности деструктивного и конструктивного поведения в состоянии фрустрации, особенности поведения в когнитивной и аффективной сферах студентов, испытывающих трудности в обучении и характеризующихся более высоким уровнем фрустрации в учебном процессе.

N.M. Mammadova

Study of psychological factors causing students' frustration in educational activities

Summary

In the scientific article, the destructive and constructive factors in the state of frustration were studied. Psychological factors that cause frustration in training activities have been studied. In the article, the characteristics of destructive and constructive behavior in the state of frustration, the characteristics of behavior in the cognitive and affective spheres of students who have difficulties in training and are characterized by a higher level of frustration in the educational process have been investigated.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

PEDAQOJİ PROSESDƏ MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİ

UOT 159.9

Sara Muradxan qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ağcabədi filialının baş müəllimi

E-mail: sara.memmedova@agcebedi.adpu.edu.az**Rəyçilər:** *ped.ü.f.d., dos. S.R. Məmmədov,*
*filol.ü.f.d., dos. M.Ç. Fərzəliyeva***Açar sözlər:** *müəllim, səriştəli müəllim, peşə sirləri, öyrədən, tərbiyəçi, müəllim şəxsiyyəti, pedaqoji proses, müəllim etikası və s.***Keywords:** *teacher, competent teacher, professional secrets, teacher, tutor, teacher's personality, pedagogical process, teacher's ethics, etc.***Ключевые слова:** *педагог, компетентный педагог, профессиональная тайна, учитель, наставник, личность учителя, педагогический процесс, этика учителя и др.*

Müəllimin peşəkarlığı və səriştəliliyi müəllimin əslində bir müstəvidə – pedaqoji prosesdə öz fəaliyyətini peşəkarcasına yerinə yetirə bilməsi və bu prosesə səriştəli yanaşmasıdır. Başqa sözlə, yiyələndiyi peşənin bütün incəliklərini dərinləndirən bilməsi, müəllimlik fəaliyyətini ustalılıqla yerinə yetirməsi, həll edəcəyi problemi elmi şəkildə, optimal metodlarla reallaşdırma bilməsidir. Peşəkarlıqla səriştəlilik bir-biri ilə elə sıx əlaqəlidir ki, bunların birinə malik olub, digərinə yiyələnməmək mümkün deyildir. Lakin buradakı keçid və ardıcılığı da nəzərə almaq vacibdir.

Peşəkarlıq – müəllimin lazımı biliyə, bacarıqlara, şagirdlərlə yaradıcı şəkildə işləyə bilmək texnologiyalarına sahib olması, pedaqoji prosesin incəliklərinə dərinləndirən yiyələnməsidir. “Səriştəlilik – müəllimin pedaqoji prosesi məharətlə, daha əlverişli metodlarla reallaşdırma bilməsidir. “Əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə təsirli və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir” (1).

Pedaqoji prosesə səriştəli yanaşma müəllimdən dərin bilik və bacarıq tələb edir. Buna görə də peşəkarlıqla səriştəlilik bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Müəllimin pedaqoji dəyərlərə yiyələnməsi, bu dəyərləri qoruması, pedaqoji prosesdə novator pedaqoq kimi fəaliyyət göstərməsi peşəkarlıqla səriştəliliyin əlaqəsi və pedaqoji ustalığın meyarları kimi özünü göstərir. Lakin müəllimin peşəkar fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə bilik və bacarıqların çoxluğundan asılı deyildir. Əsas məsələ əldə olunmuş bacarıqlardan müəyyən pedaqoji situasiyalarda düzgün və səmərəli istifadə etmək, məlumat və bilikləri müxtəlif və optimal üsullarla, çevik şəkildə şagirdlərə çatdırmaqdan ibarətdir.

Müəllimin peşəkarlıq fəaliyyəti cəmiyyətin məqsədləri və tələbatları ilə sıx əlaqəli prosesdir. Buna görə də pedaqoji fəaliyyətin məzmunu, forma və metodları cəmiyyətin bu sahədəki tələbatlarını əsas götürməklə reallaşdırılmalıdır. Müəllimin peşəkar fəaliyyəti mürəkkəb, çoxcəhətli, problemlərlə zəngin, onların həlli isə zehni gərginlik, qüvvə, bacarıq, axtarış və daim yeniləşmə tələb edən fəaliyyətdir. Peşəkarlıq pedaqoji fəaliyyətdəki problemlərin və vəzifələrin yaradıcı, həm də yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsidir. Müəllimin peşəkarlığı onun müəllimlik diplomuna malik olması ilə ölçülür.

Peşəsi müəllim olanın heç də hamısı müəllimlik sənətinin zirvəsinə yüksələ və peşəkar müəllim ola bilmirlər. Buna görə də peşəkarlıq səviyyəsinə yüksəlmək üçün müəllim öz sənətinə bağlı olmalı, onu sevməli və daim öz üzərində çalışmalıdır.

Pedaqoji peşənin – müəllimliyin yaranması çox qədim tarixə malikdir. Hələ ibtidai icma cəmiyyətində böyüklər öz təcrübəsini kiçiklərə öyrətməyə çalışmışlar. Xırda təsərrüfat işlərində iştirak etmək, birlikdə ov etmək kimi fəaliyyətlə məşğul olmaq uşaqlarda müəyyən bacarıq və vərdişlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonralar əmək alətlərinin yaranması, əməyin müəyyən qədər çətinləşməsi, yəni ov etmək və qida əldə etməklə məhdudlaşmaması uşaqların daha mürəkkəb bacarıq və vərdişlər əldə etməsinə zərurət yaratmışdır ki, bunu da etmək yaşlı adamların üzərinə düşmüşdür. Bu işlə icma və qəbilənin daha təcrübəli üzvləri məşğul olmuşlar və müəyyən qrup adamlar yaranmışdır ki, bunlar uşaqlara öz təcrübəsini öyrətməklə, onlarda müəyyən bacarıq və vərdişlər yaratmaqla məşğul olmağa başlamışlar. Beləliklə, öyrətmək, təlim vermək müəyyən bir peşənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda müəllim kadrlarının hazırlanmasında xüsusi əməyi olan S.M. Qənizadə də müəllimi bağbana bənzədərək müəllimliyi dünyanın ən nəcib, ən şərəfli peşəsi adlandırmışdır. O, bəşəriyyətin inkişafını məhz müəllimdən görərək yazmışdır: “Müəllimlik dünyanın ən nəcib peşələrindən biri, bəlkə də birincisidir. Bağ bağbansız keçinə bilmədiyi kimi, bəşəriyyət də müəllimsiz keçinə bilməz... Hünərli usta dəmirdən səbir ilə misri qılınc yona bildiyi kimi, yaxşı müəllim də millətdən xoşbəxt cəmiyyət hazırlayır“ (2, s. 3).

S.M. Qənizadə xalqın məhəbbət və etimad qazanmasını müəllim üçün ən böyük var – dövlət hesab edir və bunu qazanmaq üçün müəllimin özünü bu peşəyə həsr etməsini vurğulayaraq yazır: “Müəllimin evi kitabxanadır, dövləti kiçik şagirdlərdir, sazı və nəğməsi şagirdlərin sədasıdır, istirahəti dəftərlərin təshihə, qazancı isə millətin məhəbbət və etimadıdır” (2, s. 5).

Rus elmi pedaqogikasının banisi K.D. Uşinski yazırdı: “Müəllim zahirən təvazökar görünməklə tarixin ən böyük işlərindən birini görür. Dövlətin özü isə bu işə söykənir və nəsillər onunla yaşayırlar” (3, s. 32).

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətini peşəkarlıqla yerinə yetirməsi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bütün bunlar onun bir peşəkar kimi fəaliyyətində uğurlar qazanmasının əsas amillərindən birinə çevrilir. Bu amillər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəllim adının yüksək missiyasını və məsuliyyətini dərk etmək. Hər bir müəllim hətta məktəbdə oxuduğu illərdə, bu peşəyə maraq göstərdiyi vaxtlarda müəllim adının yüksək və onu daşımağın məsuliyyətli olduğunu, müəllimin taleyüklü bir missiyanı yerinə yetirdiyini dərk etməlidir.

2. Müəllimliyə, müəllim peşəsinə maraq, sevgi və həvəs. Aparılan müşahidələr göstərir ki, təkcə orta məktəblərdə deyil, hətta təhsilin daha yüksək pillə və səviyyələrində fəaliyyət göstərən müəllimlərin də hamısında bu peşəyə və müəllimliyə münasibət eyni deyildir. Onların bir qismi (təəssüf ki, onların sayı ikincilərdən heç də çox deyildir) bu peşədə yüksək həvəslə işləyir, öz peşələrindən həqiqətən zövq alaraq fəaliyyət göstərir və həyatlarını müəllimlikdən kənar təsəvvür etmirlər.

3. İxtisasını sevmək, onu daim yeniliklərlə zənginləşdirmək. Təkcə müəllimlik peşəsinə deyil, müəllimin ixtisasına olan sevgisi də onu daim zənginləşdirmək marağı ilə vəhdət təşkil edir. Hansı ixtisas sahibi olursa olsun müəllim onu sevirsə çalışacaq ki, onunla bağlı olan yenilikləri, innovasiyaları öz fəaliyyətinə gətirsin, biliyini artırsın. Təcrübə göstərir ki, müəllimin ixtisas zənginliyi, öz ixtisasını dərinləndirən bilməsi, onu sevməsi uşaqlarda da bu ixtisasa sevgi və marağı artırır. Müəllim əməkdə və geyimdə sadəliyin, fəaliyyətində gümrahlıq və

əməksevərliyin, davranışda təvazökarlıq və gözəl əxlaqın, nitqdə danışmaq və susmaq sənətinin nümunəsi, ictimai həyatda ağıllılığın örnəyi olmalıdır (4, s. 11).

4. Uşaqlara sevgi, onlarla işləməkdən zövq almaq. Uşaqlara sevgi isbata heç bir ehtiyacı olmayan elə bir aksiomdur ki, onsuz nə yaxşı müəllim, nə də yaxşı tərbiyəçi olmaq mümkündür. Müəllimin sinfə girərkən uşaqların üzündəki təbəssümdən, onların öyrənmək, bilmək marağından zövq ala bilməsi onu daha yaxşı işləməyə, yaradıcı fəaliyyət göstərməyə sövq etməklə yanaşı, həm də peşəkarlıq və səriştəlilik meyarı kimi pedaqoji prosesin optimallığını artırır.

5. Peşə vicdanına, vətəndaş mövqeyinə malik olmaq. Vicdan hər kəsin öz daxilində olan, onu daim nəzarətdə saxlayan, səhv etməyə qoymayan hakimdir. Peşə vicdanı da belədir. Müəllimin peşə vicdanına malik olması onun daxilində elə bir müsbət enerji, münbit bir sahə yaradır ki, o, həmişə müəllimi üzərinə düşən çətin və məsul vəzifəni ləyaqətlə, heç bir səhlənkarlığa yol vermədən şərəflə yerinə yetirməyə sövq edir.

6. Daim öz üzərində çalışmaqla bilik, bacarıq və vərdişlərini artırmaq. Görkəmli rus pedaqoqu K.D. Uşinskinin belə bir məşhur deyimi vardır ki, müəllim o zaman ölür ki, o, oxumağı, öz üzərində çalışmağı dayandırır. Həqiqətdə də belədir. Zaman daim irəlİYə gedir, informasiya sürətlə artır və bəzən uşaqlar daha çox informasiya əldə edirlər, nəinki, müəllim. Müəllimlik elə bir fəaliyyət sahəsidir ki, bu peşə müəllimi öz üzərində çalışmağa vadar etməklə bərabər, yiyələndiyi biliyi artırır və bacarıq və vərdişləri zənginləşdirir.

7. Pedaqoji texnikaya yiyələnmək. Pedaqoji texnikaya yiyələnmək müəllim peşəkarlığı üçün vacib meyarlardandır. Pedaqoji texnikaya malik olan müəllim öz peşəsini ustalıqla, peşəkarcasına və səriştəli şəkildə həyata keçirməyi bacaran müəllimdir. Pedaqoji prosesdə bəzən əhəmiyyət verilməyən, lakin elə incə texnikalar vardır ki, bunların nəzərə alınmaması çox vaxt müəllimin pedaqoji prosesə peşəkarlıqla yanaşmasına maneə törədir və müəllim peşəkarlığını aşağı salır.

Müəllimin peşə səriştəliliyinə və peşəkarlığına malik olmasının əsas atributlarından biri onun peşə mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Pedaqoji peşə mədəniyyəti müəllimin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olub, onun şəxsi keyfiyyətlərini, nüfuzunu, peşəkarlığını, pedaqoji ustalığını və s. özündə birləşdirən keyfiyyətlərin məcmusundan ibarətdir (5, s. 105).

Ümumi mədəniyyət olmadan peşə mədəniyyəti mümkün olmadığı kimi, peşə mədəniyyətinin də olmaması ümumi mədəniyyətdə müəyyən boşluqların nəticəsi kimi meydana çıxır. Hər bir peşənin daxil olduğu peşə qrupları, əmək obyektı və əmək predmeti, onların özünə-məxsus spesifik xüsusiyyətləri olduğundan peşə mədəniyyəti bu peşələrin reallaşması şəraitində özünü göstərə bilir.

Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti humanizmə əsaslanan, humanist münasibətlərdən qaynaqlanan bir mədəniyyətdir. Müəllimin uşaqlara humanist münasibəti, onların gələcəyinə ümidlə baxması, gələcək cəmiyyətin məhz onların əli ilə qurulacağını dərinləndirən dərk etməsi pedaqoji peşə mədəniyyətini istiqamətləndirən amillər kimi əhəmiyyətlidir, təsirlidir. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti həm də onun bir vətəndaş kimi vətən, xalq, millət qarşısında öz borcunu və vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirməli olduğuna inamlı olması və onu yerinə yetirməsidir (6, s. 17).

Müəllim həm də tərbiyəçi, tərbiyə verəndir. Bu onun ən əsas funksiyalarından biridir. Müəllimin tərbiyəvi təsiri çox güclüdür. Xüsusən ibtidai siniflərdə şagirdlər müəllimi qeydsiz-şərtsiz qəbul edir, onun bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməyə çalışır və onun dediklərini ən düzgün, ən ağıllı hesab edirlər. Bəzən elə düşünənlər olur ki, müəllimin tərbiyəçilik işi onun şagirdlərlə müəyyən tərbiyə işləri aparmasından ibarətdir. Sınıf rəhbəri kimi onlarla müəyyən

tərbiyə işlərini həyata keçirməsidir. Bunlar da vacibdir. Lakin ən vacibi odur ki, müəllim təlim prosesinin tərbiyəvi imkanlarını üzə çıxara bilsin və onun təsirinə nail ola bilsin.

Müəllim yeni mövzunun tədrisinə hazırlaşarkən bu hazırlıq içərisində dərslərin tərbiyəvi funksiyasının reallaşdırılmasına xüsusi fikir verməli və onun şagirdlərə çatdırılmasına çalışmalıdır.

Problemnin aktuallığı. Müəllimin pədaqoji prosesdə peşə mədəniyyəti onun peşəkar keyfiyyətləri sırasında mühüm yer tutur. Onun didaktik, təşkilatçılıq, kommunikativ, konstruktiv, suqgestiv və digər bacarıq və qabiliyyətləri kimi, onun pədaqoji peşə mədəniyyəti də peşəkarlıq, səriştəlilik və pədaqoji ustalıq sferasında xüsusi rola malikdir.

Problemnin elmi yeniliyi. Cəmiyyətin dəyişən ehtiyacları, təhsilə yeni yanaşmalar təhsilverənin peşə fəaliyyətinə ciddi yanaşmasını tələb edir. Bu baxımdan məqalədə müəllimin daim öz üzərində çalışması və zamanın tələbinə uyğun yiyələnməli olduğu peşə mədəniyyəti barədə danışılır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə qaldırılan problemlə bağlı bu peşəni seçən hər bir gənc peşə sahibi pədaqoji prosesdə nümayiş etdirməli olduğu peşə mədəniyyətinə, sahib olacağı müəllim şəxsiyyətinin mühüm detallarına yiyələnməmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
2. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1965.
3. Makarenko A.S. Seçilmiş pədaqoji əsərləri, II cild. Bakı, 1988.
4. Quliyeva K.R. Yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsi. Bakı: Nurlan, 2003.
5. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
6. Rüstəmov F.A. Pədaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2007.

S.M. Мамедова

Личность педагога в педагогическом процессе

Резюме

Профессии многочисленны и разнообразны. Среди них есть те, которые существуют во все времена и будут продолжать существовать в будущем, а также те, которые появляются в разное время и в определенные моменты заменяются новыми. Среди этих профессий немало непосредственно основанных на личности, то есть личность играет важную роль в процессе деятельности, и, наоборот, не так уж много связанных с личностью. Однако среди них не так много профессий, где личность профессионала не менее важна, чем профессионализм, профессиональные знания и умения.

Учитель является символом такой чистоты и чистоплотности, что те или иные недостатки его личности сразу заметны и становятся объектом критики. Поэтому трудно найти какую-либо другую профессию, искусство, которая бы предъявляла столь высокие требования к личности своего владельца.

S.M. Mammadova**Teacher personality in the pedagogical process****Summary**

Professions are many and varied. Among them, there are those that exist at all times and will continue to exist in the future, as well as those that appear at different times and are replaced by new ones at certain times. Among these professions, there are many that are directly based on personality, that is, personality plays an important role in the activity process, and on the contrary, there are not so many related to personality. However, among them, there are not many professions where the personality of the professional is not less important than the professionalism, professional knowledge and skills.

The teacher is a symbol of such purity and cleanliness that certain shortcomings in his personality are immediately noticeable and become an object of criticism. Therefore, it is difficult to find any other profession, art, which demands so much on the personality of its owner.

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2023

YENİYETMƏLƏRDƏ RAST GƏLİNƏN PSIXOLOJİ BÖHRANIN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PSIXOKORREKSİYA ÜSULLARI

UOT 159.9

Mətanət Valeh qızı Əliyeva

Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

E-mail: matanat.a@psixologiyainistutu.az

Rəyçilər: *psixol.ü.f.d., prof. R.F. İbrahimbəyova,*
psixol.ü.f.d. T.R. Musayeva

Açar sözlər: *Yeniyyətlik dövrü, psixoloji yardım, ailə terapiyası, qrup terapiyası, fərdi psixoterapiya*

Ключевые слова: *подростковый возраст, психологическая помощь, семейная терапия, групповая терапия, индивидуальная психотерапия*

Key words: *Adolescence, psychological help, family therapy, group therapy, individual psychotherapy*

Böhran mənşəcə yunan sözündən (crisis) olub, “dönüş nöqtəsi” mənasını verir. Bu gün biz böhran sözünün həm vəziyyətləri, həm də fərdlərin bu vəziyyətlərə psixoloji (bəzən travmatik) reaksiyalarını təsvir etdiyini görürük. Böhranın fərdin inkişafı və formalaşması prosesi üçün həm dağıdıcı, həm də konstruktiv əhəmiyyətə malik ola bilər. Psixoloqlar tərəfindən adi həyat tərzini pozan, dəyərləri və mənalara, hətta həyatını təhlükəyə atan qeyri-adi, bir çox hallarda mənfi bir hadisə və ya vəziyyət olaraq qəbul edilir. Hadisə və ya vəziyyət nəzərdə tutulduqda, böhran gələcəyə təsir edəcək, mühüm nəticə və gəlirləri olacaq qərarların qəbul edildiyi vəziyyətləri ifadə edir. Bu cür təriflərdə vurğulanır ki, böhranlar insan həyatında unudulmaz izlər buraxan və geri dönməz dəyişikliklər yaradan həyat hadisələridir. Digər tərəfdən, böhran fərdi və ya nisbətən kiçik qruplara (ailə, şirkət, məktəb və s.) təsir edən potensial mənfi nəticələri olan vəziyyətlərə aiddir. Daha böyük qruplara və hətta cəmiyyətlərə təsir edən daha geniş miqyaslı vəziyyətlər fəlakət hesab olunur. Hər bir fəlakətin içində böhranlar var. Böhranlar isə yaxşı idarə edilmədikdə fəlakətə çevrilə bilər. Bu vəziyyətdə böhran termini fəlakətə və ya fəvqəladə vəziyyətə çevrilə biləcək vəziyyətləri təsvir etmək üçün də istifadə olunur (4, səh.301).

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, son 3 il müddətində Covid-19 pandemiyası dünyada geniş vüsət almaqla, demək olar ki, hər bir insanın həyatına nüfuz edib. Biz deyə bilərik ki, bu pandemiya həm travmatik, həm də itki və ayrılıq böhranlarını özü ilə bərabər gətirib. Təkcə psixoloji deyil, iqtisadi böhranın da yaranmasına təkan verib. Korona virusunun özü ilə bərabər insanların həyatına gətirdiyi dəyişiklikləri, insanların həyat və fəaliyyətinə, psixologiyasına etdiyi təsirləri nəzərə alsaq onu müasir dövrün psixoloji böhran faktoru kimi qiymətləndirə bilərik. Böhran halı o zaman təhlükəli olur ki, şəxs bu vəziyyətdən çıxıb bilmir, böhran halını qəbul etmək və onunla mübarizə aparmaq iqtidarında olmur. Hazırda problemin dünya üçün yeni olması və bundan sonrakı gedişatın naməlumluğu insanların psixoloji gərginliyini artırır, qorxu və stress vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur. Bilindiyi kimi, qorxu və həyəcanı yaradan əsas faktor qeyri-müəyyənlikdir. Bununla yanaşı, xəstəliyin özü ilə gətirdiyi yeni həyat şərtləri, karantin rejimi, məhdudluqların qoyulması da insanlara öz təsiri göstərməkdədir. Mütəxəssislər karantinə psixoloji reaksiyaların əsasən mənfi olduğunu qeyd edirlər. Müşahidə

edilən araşdırmaların nəticələri göstərir ki, sərbəstliyin itirilməsi, yoluxma qorxusu və vaxt müddətinin uzadılması tez-tez post-travmatik stress, yuxusuzluq və qəzəbə səbəb olan bir mühit yaradır. Bu nəticələr karantindən sonra aylar və illər sonra xəstələr və tibb işçiləri arasında müşahidə edilə biləcək.

Böhranın vəziyyəti intellektual və emosional sahələrdə baş verən özünüdərk prosesinin gələcək inkişafını təmin edir, münaqişənin həlli isə şəxsiyyətin inkişafının göstəricisi kimi çıxış edir. Lakin digər tərəfdən, böhran əsəb pozğunluqlarına səbəb ola bilər. Beləliklə, çətinlik meydana gəlir, problem əvvəlki fəaliyyət üsullarının pozulmasına səbəb olur, gərginlik yaranır, problemin həllinin köhnə üsullarının yoxlanılması gedir, əgər onlar adaptiv deyilsə, gərginlik güclənir. Sonrakı mərhələdə problemin dərk üçün xarici və daxili resursların cəlb edilməsi baş verir ki, bunun da nəticəsi aşağıdakılar olur: problemin yenidən nəzərdən keçirilməsi və vəziyyətdən çıxış; vəziyyətin mümkün yollarla həllinin qeyri-mümkün olması və sistemin növbəti pozuntusu, problemin həllindən uzaqlaşma və ya destruktiv çıxış.

Beləliklə, həyat böhranı şəxsin həyatını ali, aktual formada, daxilində dərin qarşıdurmanın dərk və bu qarşıdurmadan çıxmanı bildirir ki, bu da insanın bütün fiziki, psixi, intellektual və mənəvi qüvvəsinin cəmləndirilməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində insanın inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Bu baxımdan Viqotskinin fikirləri diqqəti cəlb edir. L.S. Viqotski qeyd edir ki, böhranın hər bir neqativ simptomunun arxasında pozitiv məzmun gizlənib ki, bu da yeni, ali formaya keçməkdir (5, s.165). Psixoloji böhran yaşayan şəxs bu vəziyyətdən çıxmağı bacarmazsa, bu hal onda digər psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan şəxs bu vəziyyətdən çıxma bilmirsə, psixoloji yardımdan yararlanmalı və bu halın ona edə biləcəyi mənfi təsirlərindən qorunmalıdır. Böhranların uğurla aradan qaldırılması sistemə çevrilərək, tədricən müəyyən şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına, insanın xüsusi həyat ideologiyasının meydana çıxmasına, bir növ qalib ssenarisinin yaranmasına gətirib çıxarır. Böhranlardan uğurlu çıxış təcrübəsini toplayaraq, insan özünə və şəraitə qalib gələrək yaşamağı öyrənir. Əgər insan şəraiti idarə edərsə, böhranı doğuran problemdən azad olur və bu problemin yaşanması onu daha mükəmməl, psixoloji cəhətdən adekvat və in-teqral edir.

Hal hazırkı məqamda psixoloq, həkim, pedaqoqlar praktikalarında klinik terminlərlə xarakterizə edilməsi və ənənəvi psixiatriya çərçivəsində həll edilməsi mümkün olmayan çoxlu sayda psixoloji problemlərlə rastlaşırlar. Bu problem gündəlik həyatda şəxsiyyətin uyğunlaşma və inkişaf çətinlikləri, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin disharmoniyası, sosial deviasiyalar (narkomaniya, alkoqolizm, AİDS və s.), yaş böhranları ilə bağlıdır. Bu kimi problemlərə yeniyetməlik dövründə çox təsadüf olunur və belə halların aradan qaldırılması bu və ya digər formada psixoloji müdaxilələr tələb edir.

Yeniyetməlik bioloji olaraq pubertant ilə başlanan və sosial, zehni, cinsi inkişaf ilə birlikdə mücərrəd təfəkkür və fikir irəli sürmək bacarığının inkişaf etdiyi sosial fəqrilliklərə həssaslığın artdığı bir mərhələdir. Beyinin inkişafı uzun zaman davam edir və kamilləşmə fərqli fəqrilliklərə bağlı olaraq həyata keçir. İnkişaf davamlı olaraq dəyişmələrlə xarakterizə olunur, lakin bununla yanaşı qeyd edək ki, yeniyetmələrin çoxu dəyişikliklərə mərhələli şəkildə uyğunlaşır və xüsusilə müstəqilliklə bağlı yaşadıkları böhran və mübarizələr sürəklilik göstərmir (1, s.112). Yeniyetmələrdə normal funksionallığa təsir edən düşüncə, duyğu və davranış pozuntularında psixoloji və psixiatrik müalicə indeksi vardır. Yeniyetmələrdə ailə və dostluq münasibətlərində, məktəb fəaliyyətində problemlər, qida, yuxu pozulmaları müşahidə edilə bilər. Şizofreniya, bipolyar pozuntu, zərərli maddə istifadəsi, yemə pozuntusu kimi bir çox ağır psixiatrik pozuntular tipik olaraq yeniyetməlik dövründə başlayır.

Buna əlavə olaraq, tamamlanmamış intihar riski çox sürətli şəkildə yeniyetməlik dövründə yayılmaqdadır. Əslində, yeniyetməlik dövründə müəyyən dərəcədə stress normal xarakter daşıyır və psixi pozuntusu olmayan yeniyetmələrin çoxu bu vəziyyətlə rahat şəkildə üzləşib, mövcud vəziyyətə qalib gələ bilər. Bəzən yeniyetməlik dövründən öncə meydana gələn psixi pozuntular yeniyetməlik dövründə kəskinləşir və yeniyetmələr özlərini məhdudlaşdırılmış, tənha hiss edir, neqativ əhval-ruhiyyədə olurlar. Mütəxəssis və valideynlər yeniyetmələrin baxış bucağına uyğun bir pəncərə tapmalı və onların özünüdərkinə qarşı həssas davranmalıdırlar. Eyni yaş qrupundakı yeniyetmələr emosional yetkinlik baxımından fərqli ola bilərlər. Yeni şəxsiyyətin inkişafı, cinsi aktivliyin başlaması, gələcək ilə əlaqəli məqsədləri həyata keçirmək üçün plan qurmaq yeniyetməliyə xas məsələlərdir(4, s.219).

Dövrümüzdə yeniyetmələrdə məktəb göstəricisi və sosial əlaqələrdə uğur sağlam funksionallığın əsas göstəricisidir. Zəka olaraq normal, ancaq akademik olaraq geriləmələr göstərən və ya yaşlılarından təcrid olunmuş bir yeniyetmədə nəzərəçarpan dərəcədə psixoloji pozuntular müşahidə edilə bilər. Sözsüz ki, belə hallarda bu vəziyyəti yaradan səbəblər araşdırılmalıdır. Psixoloji məsləhət və psixoterapiya vasitəsi ilə yeniyetmələrin bu dövrdə rastlaşdıqları bir çox problemləri aradan qaldırmaq mümkündür (3, səh.1139). Psixoloji yardımın bu iki bölməsinin fərqləndirilməsi çətin vəzifədir, belə ki, bəzi hallarda professional psixoloji məsləhət və psixoterapiya ilə məşğul olduğunu demək çətinidir. Məsləhətdə olduğu kimi, psixoterapiyada da eyni professional biliklərdən istifadə olunur; müraciət edənin və psixoterapevtin şəxsiyyətinə təqdim edilən tələblər eynidir; məsləhətdə və psixoterapiyada istifadə olunan prosedurlar yenə də bənzərdir. Nəhayət, birinci və ikinci hallarda müraciət edənə yardım məsləhətçi ilə (psixoterapevt) müraciət edənin qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Bu iki sahəni fərqləndirməyin çətinliyi səbəbindən bəzi təcrübəçilər “psixoloji məsləhət” və “psixoterapiya” anlayışlarını sinonim kimi götürürlər, belə ki, onlar bunu psixoterapevtin və məsləhətçi-psixoloqun fəaliyyətinin oxşarlığı ilə əsaslandırırırlar (2, s.7).

Bir halda ki, çox ölkələrdə verilən bu peşələr ayrıca fəaliyyət göstərirlər, onları heç olmazsa qismən ayıracaq əsaslar tapmaq vacibdir. Məsləhət və psixoterapiyanın oxşarlığından danışarkən Bramer və Shostrom (1982) kontinumun iki qütbü fikrini üstün tuturlar. Bir tərəfdə professionalın işi şüur səviyyəsində həll olunan və kliniki sağlam fərdlərdə yaranan situativ problemlərə toxunur. Burada məsləhət sahəsi yerləşmişdir. Digər tərəfdə-şüursuz proseslərə, şəxsiyyətin struktur yenidən təşkilinə istiqamətlənən problemlərin dərin analizinə təşəbbüs daha böyük olmuşdur. Burada isə psixoterapiya sahəsi yerləşmişdir. Tərəflər arasındakı sahə həm məsləhət, həm də psixoterapiya adlandırılacaq fəaliyyətə məxsusdur (2, s.8).

Əhatəli psixoloji konsultasiyada yeniyetmə və ailə ilə ayrılıqda görüş təşkil olunmalıdır. Yeniyetmənin yaşantısına və üzləşdiyi çətinliklərə təsir etməsinə bağlı olaraq digər ailə üzvləri də bu görüşlərə daxil edilə bilər. Mütəxəssislər ilk öncə yeniyetməni qiymətləndirməyə üstünlük verirlər. Yeniyetmə ilə optimal əlaqənin qurulması üçün yeniyetmə dəstəklənməli və valideynlərin təmsilçisi olmaqdan qaçılmalıdır.

Daha böyük yeniyetmələrlə tətbiq olunan psixoterapiyada terapevt və valideyn ilkin mərhələdən sonra adətən çox az ünsiyyət qururlar. Çünki valideynlərlə ünsiyyətin davam etməsi yeniyetmənin rahat danışmaq istəyini azalda bilər. Yeniyetmələr psixoloji yardım almaqda valideynlərin təzyiqini hiss edə bilərlər və buna görə də başlanğıcda müdafiəçi və tədbirli mövqe göstərə bilərlər. Konsultant terapevtik əməkdaşlıq qurmaq üçün özünü güvənəcəyə yardım etməyə çalışan bir insan kimi tanıtmalıdır (5, s.168).

Yeniyetmələrə psixoloji yardım bir çox yerdə və fərqli formalarda tətbiq oluna bilər. Müalicə, fərdi və ya qrup şəklində həyata keçirilə bilər və farmakoloji, psixososial və mühit per-

spektivdən müdaxilələr lazım ola bilər. Tətbiq ediləcək ən uyğun psixoloji yardım seçimi yeniyetmənin özü, ailəsi və sosial əhatəsi ilə bağlı xüsusiyyətlərə görə müəyyən olunmalıdır. Yeniyetmələrlə psixoloji və psixiatrik iş zamanı fərdi psixoterapiya, karama farmakoterapiya və psixoterapiya, qrup psixoterapiyası, ailə terapiyası ən çox istifadə olunan müalicə üsullarıdır. Bununla yanaşı, daha mürəkkəb problemlərdə son dövrlər populyarlığı artan günəzi xəstəxanalar fəaliyyət göstərir. Yeniyetmələr sinif mühitində fərdi terapiya, qrup terapiyası və digər proqramlarda iştirak etdikdən sonra evlərinə geri dönlər (3, s.1145).

Qeyd edək ki, yeniyetməlik dövrünün çətin dövr kimi xarakterizə olunması təsadüf deyil. Bu dövrdə problemlərlə üzləşən yeniyetməni ilk öncə yaşadığı ailə, təhsil aldığı məktəb və əhatəsi dəstəkləməlidir. Ailələr uşaqlara düzgün yanaşmalı, onları dəstəkləməli, psixoloji gərginlik və problemlər zamanı ehtiyac olduqda mütəxəssisə müraciət edilməlidir. Yeniyetmələrin fiziki və psixoloji sağlamlığının təmin edilməsi gələcək sağlam cəmiyyətin təmin edilməsi deməkdir.

Problemin aktuallığı. XIX əsrin sonundan etibarən psixoloji böhran problemi psixoloqların və əlaqəli sahələrin mütəxəssislərinin diqqətini özünə cəlb etmiş və psixoloji böhran problemi ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda psixoloji böhran anlayışının ədəbiyyatda və praktikada geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, bu anlayışın şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı məsələləri nəzəri baxımdan kifayət qədər işlənməmişdir. Bu baxımdan müasir dövrdə psixoloji böhran hallarının şəxsiyyətin inkişafının yaş, cins və s. xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırılması psixologiya elmi üçün çox aktual məsələlərdəndir. Xüsusilə, yeniyetməlik dövründə böhran hallarının qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, bu dövrdə böhran yaşayan yeniyetmələrin psixoloji vəziyyətini araşdırmaq və psixoloji yardım məsələlərini tədqiq etmək çox önəmlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə çərçivəsində psixoloji böhran zamanı yeniyetmələrdə rast gəlinən problemlər və bu problemlərin psixokorreksiya məsələləri yer almışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunan ümumiləşdirmə və nəticələr praktik fəaliyyətlə məşğul olan mütəxəssislər, eyni zamanda şəxsiyyət və yaş və inkişaf psixologiyası üzrə aparılan araşdırmalarda faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. M.Ə. Həmzəyev. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: TS, 2000, 169 s.
2. Rimas Kuçyunas. Psixoloji məsləhətin əsasları, M., Akademik layihə, 1999. 240 s.
3. Kaplan&Sadock. Davranış bilimleri / Klinik Psikiyatri, XI baskı, Güneş tıp kitabevleri, 2006, 4856 s.
4. Savi Çakar, F. & İkiz, F.E. Çocuklarda Ruh Sağlığı Problemlerini Önleme, Ruh Sağlığını Koruma ve Güçlendirme. 1st International Science, Education, Art & Technology Symposium, Tam Metin Bildiri. İzmir, 2019.
5. Sayıl, I., İntihar Davranışı, Kriz ve Krize Müdahale, Ankara Üniversitesi Psikiyatrik Kriz Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020, s. 165-168.
6. Yörükoğlu A., Çocuk Ruh Sağlığı, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014.

M.V. Алиева**Проявления психологического кризиса у подростков и методы психокоррекции****Резюме**

В настоящее время, характеризующееся быстрыми изменениями, неожиданными ситуациями и недостаточной стабильностью, возрастает потребность в поддержке и взаимопонимании. Подросток должен понимать, чего ему не хватает, что и как он может изменить, какая роль в изменении принадлежит ему самому, а что от него не зависит. Больше того, он должен понимать, может ли он сам своим поведением и своим образом жизни нанести себе вред, потому как не может реализовать свои ресурсы, не знает, как их раскрыть. Часто такие подростки не умеют конструктивно взаимодействовать со своими сверстниками и близкими. Однако не случайно все психические новообразования рассматриваются через призму субъект-субъектных отношений. Именно благодаря им подросток обретает свое «Я», а во взаимодействии с другими сопоставляет свое поведение и поведение, требуемое обществом. С этой точки зрения психологическая помощь подросткам помогает им регулировать свои поведение, понять свои чувства, преодолеть трудности, с которыми они сталкиваются.

M.V. Aliyeva**Manifestations of psychological crisis in adolescences and methods of psychocorrection****Summary**

With considering that nowadays, characterized by rapid changes, unexpected situations and lack of stability, there is a need for support each other and mutual understanding. The teenager should understand what type of gaps in his life, what and how he can change, which actions in the change belongs to himself, and what does not depend on him. Moreover, he must understand whether he can do harm to himself by his behavior and his way of life, because he can not realize his resources, he does not know how to reveal them. Often, such adolescents do not know how to interact constructively with their peers and relatives. However, it is not accidentally that all mental neoplasms are examined through the prism of subject-subject relations. Thanks to them a teenager finds his “I”, moreover interaction with others, compares his behavior and the behavior required by the society. From this point of view, psychological assistance to adolescents helps them to regulate their behavior, understand their feelings, overcome the difficulties that they face.

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2023

ART (SƏNƏT) TERAPİYASI

UOT 159.9

Səbinə Elsevər qızı Vəliyeva*Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***E-mail:** sabinavaliyevapsixolog@gmail.com**Rəyçilər:** *ped.ü.f.d., dos. G.T. Eminova,*
*psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova***Açar sözlər:** *İncəsənət, terapiya, psixologiya, rəsm, inkişaf, nağıl, art***Ключевые слова:** *Искусство, терапия, психология, живопись, развитие, сказка, искусство***Key words:** *Art, therapy, psychology, painting, development, fairy tale, art*

İncəsənət vizual olaraq gözlə görüləni, xoşagələni vurğulayır. Sənət mahiyyət etibarı ilə daxili vəziyyətimizi, psixologiyamızı və travmalarımızı əks etdirən unikal üsuldur. Həmçinin insanın yaradıcı və estetik ifadəsi üçün müxtəlif formaları tərtib etmək və təqdim etmək üçün istifadə etdiyi geniş bir sahədir. Bu ifadə, hissləri, düşüncələri və mədəni vəziyyətləri təkcə rənglə və fiqurlarla deyil, həm də səsle, ədəbiyyatla və digər yaradıcı prosesləri ilə birgəlik təşkil etdiyi hər şeyi əhatə edir. Sənət, insanların fikirlərini ifadə etməkdə, təsir etməkdə və insanlıq tarixində və mədəniyyətindəki fərqli vəziyyətlərə reaksiya verən yaradıcı və müstəqil təsvir formasıdır. “İncəsənət insanı parçalanmış vəziyyətdən vahid bütövə gətirə bilər. İnsanlara travmaları anlamağa imkan verir və onları dözümlən formada deyişməyə kömək edir”. Tarix boyu incəsənət insanın özünü ifadə etmə vasitəsi olub.

Ən primitiv simvol və obrazlar zaman keçdikcə bəşər tarixini formalaşdıraraq rəsmlərə, qeydlərə, romanlara, şeirlərə, teatr mətnlərinə, baletə, müasir rəqsə, fotoqrafiyaya, kinoya, bədən nitqinə, pantomima və daha çox şeylərə çevrilib. Bir sıra görkəmli alimlərin incəsənətlə bağlı fikirləri qədim zamanlardan gəlir sənət insanlarla var olub və onlarla da bitəcək “İncəsənət nə oyun, nə də əyləncədir. Bu, sadəcə olaraq ruhun zahirdə özünü göstərmək ehtiyacıdır” (E.G. Benite). Carl Gustav Junq (Yunq) – Düşünürdü ki, rəsm çəkmə prosesində bütün sıxışdırılmış istəklər, qorxular kağız üzərinə keçdikdə daha idarə olunan olur, təhlükəliliyini itirir. G.G. Spearng (N.G.Spear) – Uşaqlar gördüklərini çəkməyə çalışmadığını, xatırladıqlarını çəkirlər. X. Eng (N. Eng) – Uşaq qarşısında bir şəxsin və ya başqa bir modelin olub-olmamasından asılı olmayaraq bir adamı eyni şəkildə çəkir və yaddaşındakını çəkir. Wolf – uşaq rəsmləri daxili realizm, təfəkkürümüzün zəruri bir tərəfin əks etdirir və uşağın təqdimatına və təsvirlərinə təsir edən ən vacib elementin emosional amilidir.

Art terapiya fərdin daxili dünyasına səyahət edə bilməsi və bu yolla özünü ifadə edə biləcəyi terapiya metodudur Art terapiya köməkçi terapiya üsuludur. Fərdi və ya qrup şəklində həyata keçirilir. Psixoanalitik məktəbinin banisi Rogersin müştəriyənlü psixoterapiyası, Gestalt terapiyası və davranış terapiyası kimi bir çox məktəblə əlaqəli metodlardan istifadə edilir.

Art terapiya musiqi, rəsm, heykəltəraşlıq, hərəkət, rəqs və dram kimi sənət sahələri vasitəsilə həyata keçirilən bir terapiya növüdür. Terapiya prosesində müxtəlif materiallardan istifadə olunur. Məsələn: Rəngli karandaşlar, yağlı və sulu boyalar, qum və boş bir kağız. Art terapiyanın əsas məqsədi fərdin özünü sərbəst ifadə etməsinə şərait yaratmaq, yaradıcılığını artırmaq və estetik tərəfini üzə çıxarmaqdır. Art terapiya bir çox mənəvi, inkişaf, nevroloji, zehni və davranış pozğunluqlarında istifadə edilən bir müalicə üsuludur Art terapiya müasir döv-

rün ixtisası deyil. Kökləri qədim dövrlərə gedib çıxan bir terapiya üsuludur. Mağara divarlarına şəkil çəkmək, ölümləri mumiyalamaq, mərasim maskaları oymaq, perqamentlərə rəsm çəkmək, müasir dövrdə qrafika çəkmək, xəmir və palçıqdan istifadə edərək rəsm çəkmək, bəzi formalar yaratmaq sənət terapiyasının tarix boyu davam etdiyini göstərən nümunələrdir.

Art terapiya həm də psixoterapiyanın bir alt qoludur. Psixoterapiya yunan sözü olan *'therapeuein'* sözündəndir, mənası 'müalicə və ya sağalmaq' deməkdir. Ortaya çıxan davranış problemlərini azaltmaq və ya aradan qaldırmaq, fərdin özü ilə ahəngdarlığını yaxşılaşdırmaq, sosial uyğunlaşma bacarıqlarını təmin edərək digər insanlarla sağlam münasibətlər qura bilməsini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif üsullarla həyata keçirilən müalicə və təhsil prosesi kimi müəyyən edilir və sonradan yarana biləcək problemlərdən qorunmaq üsullarını öyrətmək üsuludur.

Sənət terapiyasının yaranma tarixi uzun və təbii dövrlərə yayılmış və müxtəlif mədəniyyətlərdə özünün əks etdirdiyi forması və mənası ilə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Art terapiyanın kəşfi 1940-cı illərə gedib çıxır və onun peşəkarlaşması 1960-cı illərdən başlayıb. Art terapiya termini 1942-ci ildə rəssam Adrian Hill tərəfindən vərəm xəstələri müalicə etmək üçün istifadə edilmişdir. Adrean Hill, sənət terapiyasında tanınmış və təcrübəli bir sənət terapistidir. XX əsrin ortalarından müalicə prosesində bədii elementlərdən istifadə olunmağa başladığı görünür. Edith Kramer: XX əsrin ortalarından başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Şəxsi inkişaf və yaradıcı ifadəyə yönəlmiş sənət terapiyasının təşəkkülündə əhəmiyyətli bir rol oynamışdır

Harriet Wadson: XX əsrin ortalarından başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər fəaliyyət göstərmiş və sənət terapiyasının müxtəlif aspektlərində önəmli töhfələr vermişdir. Dünya müharibəsi zamanı və sonrasında psixiatr və həkimlər savaşa təsirləri və travması ilə başa çıxma üçün sənət terapiyasının təsirini müşahidə etməyə başlamışdır. Bu, travmaların müalicəsində və reabilitasiyasında sənət terapiyası ilə işlənilməsinin vacibliyi artırmışdır.

Art terapiyanın müxtəlif növləri var: bunlardan bir hissəsi musiqi, rəsm, mandala qum, nağıl terapiyası, teatr üsulu, əmək və s.

İncəsənət deyəndə ağılınıza nə gəlirsə, bunların hər biri psixoterapiya birləşib terapiya üsuluna çevrilir. Art terapiya zamanı müxtəlif kitablər, filmlər və sənədli filmlər, musiqi, muzeylər, yaradıcı drama, oyunlar və rəqslərdən çox faydalana bilərik. Musiqi, rəsm, ebru, ənənəvi incəsənət, biblioterapiya və emalatxanaların müalicəvi məqsədlə istifadəsi insanın psixoloji sağlamlığına təsir etməklə yanaşı, onun sosial funksionallığını da artırır. Art terapiya əslində duyğuları ifadə etmək üsuludur. Bunlardan ən sadə, bir o qədərdə dərin olanı rəsm terapiyasıdır. Sadəliyi də ondan irəli gəlir ki, digərlərinə nisbətən lazım olan ləvazimatlar daha əlçatandır. Rəsm terapiyası şəxsin bir başa şüuraltısına basdırdığı duyğularına təmas edir.

Burada birbaşa duyğulara təmas edərək, fərqi vararaq transformasiya mərhələsi nəticəsində yeni duyğulara və inanclara mühit yaradırıq. Rəsm terapiyası zamanı simvolları analiz etmək şəxsin daxili dünyasından bizə xəbər verir, digər terapiyalardan üstün cəhəti ondan ibarətdir ki müqaviməti az, fərqi isə çox qazandıracaq terapiya metodudur. Çünki hər şey pasientin gözünün qarşısındadır. Bəzən olur ki, şəxslər duyğunun adını ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər bəzən də heç duyğunun adını bilmirlər. Bu zaman köməyimizə rəsm terapiyası gəlir.

Texnika 1: Həmin o "Hissi bir rəsm olaraq təsvir etsək necə bir rəsm olardı? adlı çalışmamız".

Ruhi xəstələrin müalicəsində istifadə edilən ən qədim üsullardan biri də musiqi terapiyasıdır. Qədim Misir papiruslarında hətta musiqi terapiyasının əlamətləri var. Qədim Yunanıstanda musiqi hər cür yaxşılığın mənbəyi və ruhun tərbiyəsi üçün mühüm vasitə sayılırdı. Apollon gözəl lira ifaçılığı ilə tanınırdı və lira çalmaqla insanları təsəlli edirdi. B.C. VI. XVI əsrdə yaşamış yunan filosofu və riyaziyyatçısı Pifaqor. IV. XVI əsrdə yaşamış Hippokratın məbədlərdə xəstə-

lərin müalicəsi üçün ilahilər oxunurdu. Platon və Aristotel də kəşf etdilər ki, musiqi dinləmək ruha dinclik və rahatlıq verir. Qədim Çində belə bir inanc var idi ki, yüksək səsli qonq xəstənin yanından pis cinləri və ruhları qovurdu. Çinlilər ruhi xəstələri sağaltmaq üçün bu qonqunu çalır-dılar. Müqəddəs Kitabda musiqinin müalicəvi təsiri haqqında məqalələr də var. Protestantlığı yayan Martin Lüter (1483-1546) yazırdı ki, şeytan musiqiyə nifrət edir. Fatih Mehmetin dövründə türklər 200 çarpayılıq Fatih Sığınacağına xəstələrə musiqi terapiyası tətbiq edirdilər. Avropada, XVIII əsrdə. Musiqi terapiyasını ilk dəfə XIX əsrdə klinikaya daxil etmək istəyən psixiatr psixi xəstələri zəncirlərdən azad edən Phillippe Pineldir. 19-cu əsrdə Amerikada musiqi terapiyasında ilk addımı Dr. Uiller Uoll vurdu. Dr. Wall 1920-ci ildə Nyu-York əyalət xəstəxanalarında və həbsxanalarında musiqinin insan psixikasına sakitləşdirici təsirini araşdırdı və 1925-ci ildə London və Praqa Həbsxana Konqresində öz müşahidələrini izah etdi. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Avropada musiqinin xəstələrin emosiya və davranışlarına müsbət təsir göstərdiyi və bir növ katarsis təmin etdiyi, xəstələrə musiqi dinləməklə, onları düşüncələrdən yayındırmaq fikri getdikcə daha çox qəbul edilirdi. Terapiya təkcə emosional deyil eyni zamanda insanın davranışına da təsir edir. Şüursuz vəziyyətdə belə musiqi insana təsir edə bilər. Musiqi alətində ifa etmək zehni gerilik və autizm uşaqlarla səs və vasitəsilə əlaqə Asperger, Daun və Williams sindromlu uşaqlar üçün uyğunlaşma və ünsiyyət çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün ağır yaddaş və şəxsiyyət pozğunluğu olan xəstələr üçün tanıs mahnılar oxumaq, sevimli melodiyaları dinləmək kəmələmə ilə işləmək üçün – beyinin kompensasiya mexanizmlərini aktivləşdirmək üçün mahnı oxumaq (afaziya) klarnetin səsləri ən çox qaraciyər üçün faydalıdır, saksofonun səsləri sidik cinsiyyət sistemi üçün, simli alətlər ürəyə faydalı təsir göstərir.

Rəqs terapiyası bədən hərəkətlərinin və rəqsin terapiyada bir vasitə kimi istifadəsidir. Rəsm və dram kimi musiqi yaradıcı terapiya üsuludur. Rəqs zamanı ruh və bədən arasında qarşılıqlı əlaqənin olması yanaşmasından irəli gələn köməkçi psixoterapiya növüdür. Rəqs və hərəkət terapiyası zamanı fərdin emosional, fiziki və intellektual inteqrasiyasını təmin etmək üçün terapevtik çərçivədə bədən hərəkətlərindən istifadə edirlər. Terapiya xəstənin daxili aləmini və onun hərəkətlərini araşdırır, onları ikinci dərəcəli düşüncə prosesinə köçürür və xəstə ilə şifahi araşdırma başlayır. Rəqsin nitq qədər qədim olduğuna inanılır. Əsrlər boyu insanlar özlərini rəqlə ifadə ediblər. Arxeoloqların araşdırmalarına görə, rəqs 5-9 min illik tarixə malikdir və ibtidai cəmiyyətlərdə sosial ünsiyyət vasitəsidir. İbtidai cəmiyyətə aid oyma və relyef daşlar və saxsı qablar üzərində rəqs fiqurları rəqsin ibtidai cəmiyyətdə həyatın özü olduğunu və hətta cəmiyyətin koordinasiya ritualının bir hissəsi olduğunu deməyə əsas verir. Terapevtik çərçivədə aparılan bu iş ilə davranışı tənziqləmək, şüur səviyyəsinə yüksəltmək, simvolik mənasını araşdırmaq və özünüifadə hərəkətlərini üzə çıxarmaq, həmçinin şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək mümkündür. Bu tip müalicədə ən vacib komponent bədən və düşüncənin birləşməsidir. Rəqs və ya hərəkət terapiyası şizofreniya, əhval-ruhiyyə pozğunluğu, nevroz, autizmlil uşaqlar, yaşlı xəstələr, öyrənmə qabiliyyəti zəif olan, qidalanma pozğunluğu olan uşaqlar, cinsi və fiziki zorakılıq qurbanları, travma qurbanları və narkomaniyadan əziyyət çəkən insanlara tətbiq edilir, həmçinin də bütün yaş qruplarına edilə bilər. Məqsəd fərdin indiki fəaliyyət vəziyyətindən kənar bir səviyyəyə çıxarmaqdır.

Şüur o zaman ki gerçəkliyə inanar ki duyğu orqanları və hisslər təmin olunsun Transformasiya mərhələsi zamanı şəxs çəkdiyi rəsmi görürək görmə duyğu orqanını, danışanları eşidərək eşitmə, karandaşların qoxusunu hiss edərək qoxu, toxunaraq toxunma duyğularını təmin etmiş olur.

Art terapiya duyğularını ortaya çıxarmaqda çətinlik çəkən, utancaqlığı olan, özləri haqqında məlumatlı olmaq istəyən, stressdən azad olmağa çalışsan, diqqət əksikliyi və depressiv əhval-ruhiyyəsi olan və ya psixoloji pozğunluqları olan, travma yaşamış, zorakılığın şahidi ol-

muş və ya itkin düşmüş insanlarda istifadə olunur. Hətta autizm, serebral iflic, əqli gerilik və s. olan insanlarda da işləyə bilər.

Art terapiya böyüklərlə işlənsə, birbaşa zəhnə, uşaqlara işlənsə xəyal gücünə təsir edir. Uşağın xəyal gücü nə qədər genişdirsə, alternativləri o qədər çoxdur. Bu da uşağın özünü ifadə etməsində və müstəqil olaraq idarə etməsində rol oynayır. Art terapiyada simvolik analizdən istifadə olunur. Psixoloji konsultasiya zamanı isə fərdə bir bütün kimi baxıb analiz edilir. Rəsm zamanı diqqət etməli olunan bəzi nüanslar var. Şəkilin ortasında heç bir şey çəkilmirsə, heç bir obyekt yoxdursa, bu uşağın qeyri-müəyyənliyini və ya özünə inamın aşağı olduğunu göstərə bilər:

Böyük rəsmlər – səbirsiz, hərəkətli, rahat, vecsizlik

Kiçik rəsmlər – qayğı, duyğusal bağlılıq, qorxu, özünü qorunmasız hiss etmək.

Ulduz simvolu – diqqət çəkmək arzusu, parlama arzusu, mərkəzçilik.

Çərçivəyə alınan sözlər – haqlı olduğunu göstərmək, meydan oxuma, özünü qəbul etdirmə ehtiyacı.

Profildən çəkilən rəsm – tənqid olunmaqdan qorxma, üzləşməkdən çəkinmə.

Problemin aktuallığı. Psixologiyada terapiya növü olan art terapiyanın bu günkü və keçmiş travmalarımıza təsiri əhəmiyyəti haqqında.

Problemin elmi yeniliyi. Rəsm vasitəsi ilə insanların daxili dünyasını daha asan görmək üçün və daha rahat üsulla ruhları sağaltmaq.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən Psixoloqlar, terapevtlər, ali məktəb müəllimləri, rəssamlar, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. <https://www.verywellmind.com/what-is-art-therapy-2795755>
2. Aydın Birgül, Tıbbi Sanat Terapisi, Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry 2012; 4 (1): 69-836.
3. <https://www.psychology.org/resources/what-is-art-therapy/>
4. <https://baat.org/art-therapy/what-is-art-therapy/>

S.E. Валиева

Меняющиеся парадигмы высшего образования

Резюме

В данной статье рассматриваются методы использования арт-терапии в 21 веке. В статье показаны способы помощи себе и своим пациентам и методы анализа. При работе с прошлыми травмами мы используем арт-терапию.

S.E. Valiyeva

Changing paradigms of higher education

Summary

This article discusses the methods of using art therapy in the 21st century. In the article, the ways of helping ourselves and our patients and methods of analysis are shown. When working with past traumas, we use art therapy.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2023

ƏXLAQ TƏRBIYƏSİNİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ

UOT 159.9

Şəfiqə Daşqın qızı Qəniyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

E-mail: Shefiqe.0210@mail.ru**Rəyçilər:** *ped.ü.f.d., dos. Q. Rəhimova,*
*psixol.ü.f.d., b/m. G. Əlixanova***Açar sözlər:** *inkışaf, tərbiyə prosesi, əxlaq, şəxsiyyət, cəmiyyət***Key words:** *development, educational process, morality, personality, society***Ключевые слова:** *развитие, образовательный процесс, нравственность, личность, общество*

Tərbiyə insanın ruhi və mənəvi inkışafında önəmli bir rol oynayan prosesdir. Haqqında geniş tədqiqatlar aparılmış bu məsələ bir neçə strateji metodu əhatə edir. Tərbiyə insanların düşüncə, hiss və davranışlarını düzgün şəkildə yönləndirərək onları inkışaf etdirməyə kömək edir. Tərbiyənin psixoloji mahiyyəti insanın şəxsiyyətinin inkışafında, özünə sabit inamın qazanılmasında və nəticədə xarici dünyaya uyğun davranışlarda mühüm bir rola malikdir. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, tərbiyə böyüməkdə olan nəslin şəxsiyyətinin formalaşması prosesinin idarə olunmasından ibarətdir. [9 s.498].

Tərbiyə insanın hərtərəfli inkışafına, dünyagörüşünə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən fəaliyyətdir. Şəxsiyyətin formalaşması isə onun düşüncə və yaşadığı mühitdən asılıdır. Təəssüflər olsun ki, bir çox cəmiyyətdə tərbiyə üsulu olaraq cəza və məhdudiyətlər tətbiq etmək qəbul olunur. Uşaqlar çox kiçik yaşlardan etibarən etdikləri ən kiçik səhvlərə görə cəzalandırılırlar və buna əsasən qiymətləndirilir. Bu səbəbdən də uşaqlar səhv etməkdən qorxurlar. Uşaqlar düşünür ki, valideynlər onları sadəcə yaxşı hərəkətlər etdikləri zaman sevecək, əks halda isə nifrət edəcək. Aydın olduğu kimi bu tip valideynlər məhdud dəyərləndirməyə sahib insanlardır. Belə insanların tərbiyə etdiyi uşaqlar təbii ki, məhdud dərk etmə və məhdud qiymətləndirməyə sahib uşaqlar olaraq formalaşacaqlar. Beləliklə, valideyn uşağın gözündə ya nifrət bəsləyən, ya da sevgi verən şəxs olur. Bəs uşaqda şəxsiyyət nə vaxtdan formalaşmağa başlayır? Bu suala cavab olaraq müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür, bu sualla bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Bu fikirlərə əsasən, biz bir şeyi deyə bilərik ki, şəxsiyyətimizin daim inkışafa və dəyişikliyə ehtiyacı var. Uğurlu şəxsiyyət yetişdirmək gələcək nəsil üçün özünü tərbiyə edə bilən, özünü inkışaf etdirməyi bacaran və daim öz üzərində işləyən bir şəxsiyyət yetişdirməkdir. Uşaqları düzgün tərbiyəyə sahib şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün tərbiyə prosesinin düzgün qurulmasına fikir verməliyik. Tərbiyə prosesini elmi əsasla görə təşkil etmək istəyiriksə, onun mahiyyəti barədə ətraflı məlumatla sahib olmağı bacarmalıyıq.

Psixologiyanın uzun inkışaf tarixi ərzində tərbiyəyə müxtəlif baxışlar mövcud olmuşdur. Orta əsrlər dövründə tərbiyə insanı idarə etmə vasitəsi kimi qəbul edilirdi: Uşaq böyüklər tərəfindən qoyulmuş qaydalara və onların tələblərinə tabe olmalı idi. Bu cür tərbiyə forması isə avtoritar tərbiyə adlandırılırdı. Onun isə əsas həyata keçirilmə vasitələri kimi nəzarət, cəza, tələb, əmr və qadağan və s. qəbul olunurdu.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tərbiyə insana birtərəfli təsir vasitəsi kimi qəbul olunmağa başlandı. Uşaqlara tərbiyə prosesində sadəcə obyekt kimi baxılırdı, onun şəxsi fəallığı

nəzərə alınmır və qiymətləndirilmirdi. (P. Blonski, A. Pinkeviç və b.). Sonrakı illərdə tərbiyəyə olan birtərəfli baxış tənqid olunmağa başladı. O, insanın davamlı olaraq yeniləşməsi, mənəvi cəhətdən inkişafı prosesi kimi, subyekt və obyektin qarşılıqlı təsiri və subyekt və obyektin bir-birini qarşılıqlı zənginləşdirməsi prosesi kimi qəbul olunmağa başlandı. (V.A. Suxomlinski).

Müasir dövrümüzdə mövcud olam tərbiyəyə baxış forması həm azad tərbiyə formasını, həm də avtoritar tərbiyə formasını qəbul etmirdi. Birinci formada tərbiyə insanın ifrat və hədsiz azadlığına gətirib çıxarırsa, ikinci halda onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Əslində isə tərbiyə insana müəyyən dərəcədə azadlıq verməklə yanaşı, eyni zamanda ağıllı pedaqoji rəhbərliyi uzlaşdırmağa yönəlməlidir. Şəxsiyyətin inkişafı prosesi fərdin xarakterinin, davranışının və mentalitetinin böyüməsinə və təkmilləşməsinə kömək edən müxtəlif amilləri əhatə edir. Bu, çoxlu təcrübələr, təsirlər və özünü əks etdirməyi əhatə edən ömürlük bir səyahətdir. Birincisi, özünüdərk bu prosesin ilkin mərhələsini qeyd edir, burada fərdlər öz güclü tərəflərini, zəif tərəflərini, dəyərlərini və istəklərini dərinlən dərk edirlər. Bu özünüdərk çox vacibdir, çünki şəxsi inkişafın üzərində qurulan təməl kimi xidmət edir.

Daha sonra özünü əks etdirmə fərdlərə öz keçmiş hərəkətlərini və cəhdlərini tənqidi təhlil etməyə, təkmilləşdirilməli sahələri müəyyənləşdirməyə və gələcək mənlilikləri üçün aydın bir baxış inkişaf etdirməyə kömək edir. Bundan əlavə, şəxsi inkişaf insanın rahatlıq zonasından çıxmaq və yeni çağırışlar və imkanları qəbul etmək istəyini tələb edir. Qərəzli təsəvvürlərə meydan oxumaqla və kəşf edilməmiş əraziləri kəşf etməyə sövq etməklə fərdlər öz biliklərini, bacarıqlarını və perspektivlərini genişləndirə bilərlər. Bundan əlavə, mentorlar, həmyaşıdları və həmkarları ilə müsbət münasibətlərin inkişafı bu inkişaf səyahəti boyunca əvəzolunmaz dəstək, rəhbərlik və konstruktiv rəy təklif edir.

Nəhayət, uğursuzluqlar qarşısında dayanıqlılıq nümayiş etdirmək və inkişaf zehniyyətini mənimsəmək fərdlərə uğursuzluqlardan geri dönməyə imkan verir, eyni zamanda fərdlər davamlı olaraq özünü təkmilləşdirməyə və ustalığa can atır. Nəticə olaraq, şəxsiyyətin inkişafı prosesi özünü kəşf etmək, özünü təkmilləşdirmək və özünü reallaşdırmaq üçün ömürlük bir səyahətdir və bu özünü dərk etməyi, özünü əks etdirməyi, komfort zonasından çıxmağı, müsbət münasibətləri inkişaf etdirməyi əhatə edir. Tərbiyə prosesi özü dialektik xarakter daşıyır, bu da tərbiyə prosesinin ziddiyyətli olmasında özünü göstərir. Bu ziddiyyətlər tərbiyə prosesinin əsas hərəkətverici qüvvələri sayılır. Ziddiyyətlər isə öz növbəsində daxili və xarici olaraq iki növə bölünür:

Daxili ziddiyyətlər tərbiyə prosesi zamanı daxilən baş verən ziddiyyətlərdir. Bu zaman qarşıya çıxan ən önəmli ziddiyyətlərdən biri insanın tələbatları ilə o tələbatları ödəmək imkanı arasında olan ziddiyyətdir. İnsan bu tələbatları ödəmək üçün müəyyən yollardan, vasitələrdən istifadə edir, müxtəlif bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələnir. Lakin buna baxmayaraq insan tələbatların ödənilməsi prosesində yeni tələbatlara yiyələnir və bununla da yeni ziddiyyətlər meydana çıxır. Bu proses ardıcıl sürətdə davam etdikcə insan şəxsiyyəti daha da inkişaf edir. Onun motiv və münasibətlər sistemi, mənlilik şüuru və s. kimi xüsusiyyətlər formalaşır.

Tərbiyə prosesində xarici ziddiyyətlər dedikdə isə cəmiyyət elə şəxsiyyətin imkanları və tərbiyə prosesi arasında olan ziddiyyətlər nəzərdə tutulur. İnsan cəmiyyətin tələblərini həyata keçirtmək, ödəmək üçün öz bacarıq və imkanlarından istifadə edir. Bunun da nəticəsi olaraq bir müddət sonra insan cəmiyyətin tələblərinə uyğun hərəkət etməyə alışır və bununla da, o daha da inkişaf edir, yeni keyfiyyətlərə yiyələnir.

Tərbiyənin önündə duran ən önəmli məsələlərdən biri də özünüdərkdir. Özünüdərk insanın özünü məqsədyönlü və şüurlu şəkildə inkişaf etdirmək, formalaşdırmaq prosesidir. Bu proses zamanı özünü müşahidə, özünü təhlil, özünü inandırma, özünü nəzarət və s. kimi vasitə-

lərdən istifadə olunur. Əsasən də yeniyetmə və gəncləri bu vasitələrlə yaxından tanış etmək və onları özünütərbiyəyə istiqamətləndirmək çox vacib məsələdir. Tərbiyənin bir çox növləri mövcuddur. Bunlara misal olaraq əmək tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, musiqi tərbiyəsi, ekoloji tərbiyə, əqli tərbiyə, hüquq tərbiyəsi və s. Tərbiyənin növlərindən əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin ən önəmli növlərindən biridir.

Davranış və əxlaqi dəyərlərin əsas rol oynadığı bir dünyada etiket qaydalarına əməl etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, fərdin xarakterini əks etdirir və mənalı münasibətlər üçün ton təyin edir. Düzgün ədəb-ərkanı inkişaf etdirərkən, cəmiyyət harmoniyasını qoruyaraq, başqalarına hörmət və mehribanlıqla yanaşmağı öyrənir. Etikət prinsiplərinə riayət etməklə biz lütf və ləyaqət nümayiş etdiririk, qarşılıqlı anlaşma və qiymətləndirmə mühiti yaradırıq.

Əxlaq tərbiyəsi şəxsi və ictimai inkişafın mühüm aspektidir. O, fərdlərin başqaları ilə qarşılıqlı münasibətində və qərar qəbul etmə proseslərində rəhbər olan dəyərləri, prinsipləri və etikanı əhatə edir. Bu təhsil forması fərdlər arasında empatiya, şəfqət, dürüstlük və hörməti inkişaf etdirmək, nəticədə ahəngdar və ədalətli cəmiyyətin yaradılmasına töhfə vermək məqsədi daşıyır. Bu, fərdlərə doğru ilə yanlış arasındakı fərqi dərk etməyi, etik seçimlər etməyi və öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımağı öyrədir. Güclü mənəvi kompas aşılamaqla, əxlaq tərbiyəsi fərdlərə həyatın mürəkkəbliklərində naviqasiya etməyə, sağlam münasibətləri qorumağa və icmalarına müsbət töhfə verməyə kömək edir. Bu, fərdlər böyüdükcə və müxtəlif vəziyyətlərə və problemlərə uyğunlaşdıqca davamlı öyrənmə və düşünmə tələb edən, ömür boyu davam edən bir prosesdir. Nəhayət, əxlaq tərbiyəsi fərdlərin cəmiyyətin məsuliyyətli, mərhəmətli və etik üzvləri kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Əxlaqın formalaşdırılması əxlaqi qaydalar və dəyərlərin sistemli və sistemlik şəkildə tərtib olunması və təyin edilməsi deməkdir. Bu proses etik prinsiplərin, normaların və oxşar qaydaların icra olunması ilə əlaqəlidir. Əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılmasında müxtəlif yaş dövrlərinin nəzərə alınması mühüm məsələlərdən biridir. Çünki tərbiyə prosesi hər bir yaş dövrü müxtəlif şəkildə təşkil olunur. Tərbiyə prosesi uşağın ana bətnində olduğu dövrdən etibarən müəyyən olunur. Əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması prosesindən danışarkən ilk ağıla gələn məsələ şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması məsələsi olur.

Psixoloji araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında şəxsiyyət kimi inkişafında həlledici rol təkcə onun fəaliyyətinin düzgün təşkili, onun əxlaqi davranış təcrübələri əldə etməsi tutmur, həmçinin burada düzgün əxlaq motivlərinin şagird şəxsiyyətinə ötürülməsi vacibdir. Bunun yerinə yetirilməsi üçün də şagird şəxsiyyətinin tələbat sahəsinin müəyyən olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Adətən şagird davranışının əsas cəhətləri onun tələbatları ilə əlaqədardır. Şagirdlərin davranışında tələbatlar motiv rolunda çıxış edir. Bu zaman şagird şəxsiyyətinin davranışını qiymətləndirərkən onun motivini müəyyənləşdirmək tələbi də meydana çıxır. Bütün bu məsələlər əxlaqın formalaşdırılması üçün zəruri olan bir proses olduğunu vurğulayır. Bu özünü vahid standart əsaslanan adət və dəyərlər sisteminin yaranmasına və tətbiqinə kömək edir. Əxlaqın formalaşdırılması yolu ilə insanlar daha aşıkar, məsuliyyətli və sağlam əxlaqa malik olmağı bacarır.

Problemin aktuallığı. Əxlaq tərbiyəsi insanlara dəyərlərini və fikirlərini ifadə etməyi öyrədir, bir-başla və ya dolaylı şəkildə digərlərinin dəyərlərini və fikirlərini dinləməyi, sevməyi təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi. Əxlaq tərbiyəsinin psixoloji mahiyyətinin izahı tərbiyənin insanın hərtərəfli inkişafına, dünyagörüşünə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən insan davranışlarında etik və mədəni normaları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev M.V. İnkişaf və yaş psixologiyası: universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2013.- 297 s.
2. Zeynalov C. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi: Metodik tövsiyələr. Bakı: Print-S, 2017, 144 s.
3. Mustafayev A.M. , Vəliyev M. İnkişaf və yaş psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2016, 331 s.
4. Mustafayev A.M., Vəliyev M.V Uşaq psixologiyası: Metodik vəsait. Bakı, 2014, 47 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. I kitab. Bakı: ADPU, 2010, 319 s.
6. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. II kitab. - Bakı: ADPU, 2010, 288 s.
7. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: Nurlan, 2008. 526 s.
8. Əzimov Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri: Bakı: 2004, 338 s.
9. Seyidov S.İ və Həmzəyev M. Ə Psixologiya: Bakı, 2007, 498 s.

Ш.Д. Ганиева**Психологическая сущность нравственного воспитания****Резюме**

Нравственное воспитание играет очень важную роль в жизни людей, поскольку оно позволяет людям вести себя более ответственно, уважительно и этично в социальных отношениях. Это помогает им занять более высокое положение в обществе. Люди под влиянием нравственного воспитания больше узнают о себе, своей семье и других отношениях в жизни, усваивают более уважительные, справедливые и доброжелательные правила поведения. Нравственное воспитание гарантирует, что люди знают не только свое поведение, но также этические и культурные нормы, принимают правильные решения и просто живут в рамках социальной организации. По мере того как человеческое общество и природа меняются, моральное воспитание становится еще более важным. Нравственное воспитание помогает построить отношения любви, человеческих ценностей, справедливости и уважения между людьми.

Sh.D. Ganiyeva**Psychological essence of moral upbringing****Summary**

Moral education plays a very important role in people's lives because it enables people to behave more responsibly, respectfully and ethically in social relationships. This helps them occupy a higher position in society. People under the influence of moral education learn more about themselves, their families and other relationships in life, learn more respectful, fair and benevolent rules of behavior. Moral education ensures that people know not only their own behavior but also ethical and cultural norms, make the right decisions and live simply within the social organization. As human society and nature change, moral education becomes even more important. Moral education helps build relationships of love, human values, justice and respect between people.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

MÜASİR PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ƏDƏBİYYATDA FOBİYA PROBLEMİ

UOT 159.9

Ayşə Elçin qızı Həsənquluzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

E-mail: Aysahasanquluzada@gmail.com**Rəyçilər:** *psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova,*
*psixol.ü.f.d., dos. U.A. Əfəndiyeva***Açar sözlər:** *sosial fobiya, aqorafobiya, spesifik fobiya, qorxu, narahatlıq***Ключевые слова:** *боязнь общества, агорафобия, специфическая фобия, страх, беспокойство***Key words:** *social phobia, agoraphobia, specific phobia, fear, anxiety*

Müasir dövrdə fobiyalar bir çox insanların həyatında mövcuddur. Statistik məlumatlara əsasən hər 10 nəfərdən birində fobiyanın olduğu müəyyən edilmişdir. Fobiya sahəsində bir çox araşdırmalar və tədqiqatlar aparmış alimlərin fikrincə, insanda fobiyanın yaranmasında həm bioloji, həm də psixoloji faktorlar böyük rol oynayır. Əgər fobiyası olan şəxs onda qorxuya səbəb olan vəziyyətlə hələ də üz-üzə gəlməyibsə, onda fobiyanın olduğunu göstərən heç bir əlaməti yaşamaya və illərlə bunun fərqudə olmaya bilər. Araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, sosial münasibətlərin daha sıx olduğu və insanların bir-biriləri ilə asanlıqla əlaqə qura bildiyi cəmiyyətlərdə fobiya olma riski daha azdır.

İnsanın xaricdən gələn təhlükələrə qarşı bildirdiyi emosional reaksiyalara qorxu deyilir. Fobiyalar da hiss etdiyimiz qorxuların bir növüdür. Deməli, fobiya – insanın müəyyən bir obyektə və ya vəziyyətə qarşı tez-tez və əsassız şəkildə hiss etdiyi qorxudur. Fobiya yunan mənşəli “fobos” sözündən götürülmüşdür, mənası “qorxu”, “təşviş” deməkdir. Fobiya sözü qədim zamanlarda düşmənlərini dəhşətə gətirən yunan tanrısı Phobosun adı ilə bağlıdır. Fobiyanı insanlarda rast gəlinən əsəb pozuntusu halı kimi də xarakterizə etmək olar. Əsassız qorxular bu pozğunluğa sahib olan insanların düşüncələrinə, hissələrinə və davranışlarına da təsir edir. Hətta bu hal onun başqaları ilə olan münasibətlərinə də təsirsiz ötürür. Fobiyası olan insanlar fobik vəziyyətlə qarşılaşdıqda onlarda nəzərə çarpan narahatlıq hissi, həddindən artıq tərləmə, baş ağrısı, başgicəllənmə, titrəmə və s. kimi fiziki əlamətlər özünü göstərir. Bəzən insanlar qorxu ilə fobiyanı eyni anlayış kimi qəbul edirlər. Lakin bu anlayışlar arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Belə ki, qorxu insanın təməl duyğularından biri olub, insanın təhlükə anında özünü müdafiə etmək qabiliyyətidir. Biz ətrafımızda baş verən hadisələrə qorxu hissənin köməkliyi ilə münasibət bildiririk. Yəni qorxular real təhlükələrlə bağlı olur. Qorxu normal səviyyədə olduğu təqdirdə bizə təhlükəni hiss etdiyimiz mühitdən uzaq durmağa imkan verir. Fobiyalar isə insanın qorxularının xroniki xarakter daşması və ya insanın özünün həddindən artıq və gərgin hesab etdiyi məntiqsiz və əsası olmayan qorxulardır. Başqa sözlə, fobiyalar real və gözlənilən təhlükələrlə bağlı olmur. Fobiyalar qorxulardan fərqi olaraq insanın həyatının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Fobiya 3 əsas qrupa bölə bilərik: 1) Sosial fobiyalar; 2) Aqorafobiya; 3) Spesifik fobiyalar.

Fobiya insanların ən geniş yayılmış növlərindən biri sosial fobiyalardır. Sosial fobiya ilk dəfə eramızdan əvvəl 400-cü ildə Hippokrat tərəfindən yazılı qeydlərdə öz əksini tapmışdır. Hippokrat sosial fobiya belə tərif vermişdir: “İnsanın sosial vəziyyətlərdən qaçmasına səbəb olan həddindən artıq utancaqlıq sosial fobiya” [3, s. 2]. Sosial fobiya Amerikada ilk dəfə

1879-cu ildə Beard, Fransada isə 1903-cü ildə psixiatr Pierre Janet tərəfindən müəyyən edilmişdir. İnsanın normal həyatında görünən həya və utancaqlığın güclənməsi, onun gündəlik həyatına mane olması və dözülməz hala gəlməsini də sosial fobiya adlandırmaq bilərik. Sosial fobiya adətən uşaqlıq və yeniyetməlik dövründən etibarən özünü göstərməyə başlayır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yaşlılar arasında sosial fobiyanın yayılması gənclərə nisbətən daha azdır. Sosial fobiyalar adətən 18 yaşdan aşağı, çox vaxt da 10-17 yaş aralığında özünü göstərməyə başlayır. Əldə edilən məlumatlara əsasən sosial fobiyanın 5 yaş kimi erkən yaşda, bəzən də 35 yaşda belə başlaya biləcəyi bildirilir.

Uşaqlıqda utancaq olan insanların isə ¼-nin yetişkənlikdə sosial fobiya qazandığı müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, sosial fobiya gənclər, subay insanlar, aşağı təhsil və gəlir səviyyəsi olanlar, daimi işi olmayanlar və aşağı sosial-iqtisadi statuslu insanlar arasında daha çox yayılmışdır. Epidemioloji Tutma Sahəsinin araşdırmasında komorbid pozğunluqların əksəriyyətinin sosial fobiyanın başlanmasından sonra ortaya çıxdığı aşkar edilmişdir. Bəzən sosial fobiyası olan insanlar tənqiddən qaçmaq üçün hisslərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar özlərini qorumaq üçün susmağı seçsələr də bu vəziyyət onların daha da tənha olmasına səbəb olur. Sosial fobiyası olan insanlarda narahatlığa səbəb ola biləcək sosial vəziyyətlərə aşağıdakıları aid edə bilərik: 1) İctimai yerlərdə yemək yemək və ya içmək; 2) İctimai tualetlərdən istifadə etmək; 3) İctimai nəqliyyatda insanlarla qarşı-qarşıya oturmaq; 4) Qonaq qəbul etmək və ya qonaq getmək; 5) Əks cinsin nümayəndəsi ilə münasibət qurmaq; 6) Ziyafət, ənlük, əyləncə və s. kimi tədbirlərdə iştirak etmək; 7) İnsanlarla göz təması qurmaq; 8) Başqalarının yanında telefon danışıqları etmək.

Sosial fobiyanın simptomları özünü 3 şəkildə göstərir:

1) Fizioloji simptomlar: Üz qızarması, tərləmək, ağız quruması, ürək döyüntüsü, nəfəs darlığı, üşümə;

2) Psixi simptomlar: Mən zəifəm; Mən çirkinəm; Mən sevilməyə layiq deyiləm; Mən mükəmməl olmalyam; Mən heç vaxt səhv etməməliyəm; Mən narahat olduğumu göstərməməliyəm;

3) Davranış simptomları: Qorxulan mühitə girməmək; göz təmasından qaçmaq; uyğunsuz şeylər düşünmək; xəyal qurmaq; mövzunu dəyişdirmək; alkoqol içmək.

Sosial fobiyanın aradan qaldırılmasının təsirli yollarını aşağıdakı kimi həyata keçirə bilərik: 1) Müsbət düşünmək. "Mən ağıma gələn hər şeyi edə bilərəm". "Mən bacarmıram «kimi mənfi düşüncələrdən uzaq durmağa çalışmaq. 2) Nəfəsimizi idarə etməyi öyrənmək. Narahat olduğumuz zaman bədənimizdə bir çox dəyişiklik baş verir. İlk dəyişikliklərdən biri tez nəfəs almağa başlamamızdır. Həddindən artıq nəfəs alma bədənimizdə oksigen və karbon dioksid balansını pozur və başgicəllənmə, boğulma hissi, ürək döyüntüsünün artması və əzələ gərginliyi kimi daha çox fiziki narahatlıq əlamətlərinə səbəb olur. Nəfəsimizi yavaşlatmağı öyrənmək fiziki narahatlıq əlamətlərini nəzarət altına almağa kömək edə bilər. 3) Könüllü olaraq zövq aldığımız bir işlə məşğul olmaq. 4) Ünsiyyət bacarıqlarımızı təkmilləşdirmək. 5) Siqareti atmaq. Nikotin güclü stimulyator olduğu üçün daha yüksək narahatlıq səviyyəsinə gətirib çıxarır. 6) Kifayət qədər yuxu almaq.

Bilişsel Davranış Terapiyası aqorafobiya ilə əlaqəli təhrif olunmuş hissləri və fikirləri anlamağa kömək edir. Qorxuları aradan qaldırmağa kömək edən terapiyalardan biri də Ekspozisiya terapiyasıdır. Bu terapiya zamanı insan yavaş-yavaş qorxdığı vəziyyətlər və ya yerlərlə qarşı-qarşıya gəlir. Bu da zamanla həmin qorxunun get-gedə azalmasına kömək edir. Aqorafobiyanın müalicə edilməsində istifadə edilən ən təsirli üsullardan biri də EMDR üsuludur. Bu müalicə üsulu daha çox travmaya əsaslanan fobiyalarda öz təsirini göstərir. Bu müalicənin əsas məqsədi diqqəti insanın travmatik xatirələrinə yönəltmək, yaddaşın insana olan mənfi tə-

sirini minimuma endirməkdir. Aqorafobiyanın qismən də olsa aradan qaldırılmasında həyat tərzində müəyyən dəyişikliklər etmək narahatlığı azaltmağa kömək edə bilər. Bunun üçün dərin nəfəs məşqləri etmək, meditasiya, sağlam pəhrizə riayət etmək faydalı ola bilər.

Bildiyimiz kimi, hər bir insanın həyatda qarşılaşmaqdan qorxduğu və məruz qalmaqdan narahat olduğu bəzi vəziyyətlər və ya obyektlər vardır. Bunlara misal olaraq böcəkləri, siçanları, sınımış liftləri, hündür binaları və s. söyləyə bilərik. Əgər insan belə qorxulu vəziyyətlə qarşılaşarsa onda huşunu itirmə, nəfəs darlığı, tərləmə, titrəmə, üz qızarması, infarkt keçirmə, ağrını itirmə kimi qorxu reaksiyaları özünü göstərə bilər. İnsanın bu cür reaksiyalar verməsi onda olan spesifik fobiya ilə əlaqədardır. Deməli, spesifik fobiya müəyyən bir obyektə və ya vəziyyətə qarşı güclü qorxunu ifadə edir. Onu da qeyd etməliyik ki, fobiyaaların ən çox yayılmış növü elə spesifik fobiyalardır. Spesifik fobiyalar adətən yeniyetməlik və yetkinlik dövründən başlayır. Spesifik fobiyaaların orta başlanğıc yaşı isə 16,5 yaş hesab olunur. Spesifik fobiyalar subay və evli insanlara nisbətən dul və boşanmış insanlar arasında daha çox müşahidə edilir. Həmçinin bu fobiya növü qadınlarda kişilərdən iki dəfə daha çox olur. ABŞ-da aparılan araşdırmalara əsasən isə spesifik fobiyanın qadınlarda ən çox rast gəlinən psixi pozğunluq olduğu müəyyən edilmişdir. Bu fobiyaya sahib olan insanlar sosial həyatda, işdə, hətta gündəlik həyatda da bəzi problemlər yaşaya bilərlər.

Xüsusi fobiyaaların ən çox rast gəlinən növləri aşağıdakılardır:

1) Heyvan fobiyaaları. Buraya ilan, siçan, hörümçək, it və bəzi digər heyvanlara qarşı olan qorxuları aid etmək olar. Spesifik fobiyanın bu növü adətən uşaqlıq dövründən başlayır və normal qorxular hesab edilir. Əgər bu qorxular yetkinlik dövründə də davam edərsə mütəlak şəkildə müalicə edilməlidir.

2) Lift fobiyaası. Bu fobiyaya sahib olan insanlar liftdə kilidlənməkdən və uzun müddət qapalı yerdə tək qalmaqdan qorxan insanlardır.

3) Təyyarə fobiyaası. Bu fobiya növü digər fobiyalara nisbətən daha çox yayılmışdır. Bu fobiyaya malik olan insanlar təyyarəyə minməkdən və təyyarədə olarkən qəzaya uğramaqdan qorxurlar.

4) Qan fobiyaası. İnsanın qan görərkən və ya iynə vurularkən keçirdiyi qorxu hissələrini buraya aid edə bilərik. Bu fobiyadan əziyyət çəkən xəstələrin 75%-i belə vəziyyətlə qarşılaşdıqda huşunu itirir.

5) Təbii mühit fobiyaası. Buraya daşqın, zəlzələ, sel, yanğın, tufan kimi təbii fəlakətlərdən qorxmağı aid etmək olar.

6) Xəstəlik fobiyaası. Buraya ciddi xəstəliklərə (məsələn, xərçəng, ürək xəstəliyi və s.) qarşı olan qorxuları aid etmək olar.

Spesifik fobiyanın müalicə edilməsi üçün bir çox yollar var. Düzgün seçilmiş müalicə üsulu ilə səciyyəvi fobiyanın qısa müddətdə və daimi olaraq aradan qaldırılması mümkündür. Spesifik fobiyaaların müalicə edilməsində Davranış terapiyası olduqca faydalıdır. Bu terapiya üsulu Joseph Wolpe tərəfindən irəli sürülmüşdür. Terapiya zamanı xəstə yavaş-yavaş onda narahatlıq doğuran situasiyalarla qarşı-qarşıya gəlir. Burada əsas məqsəd xəstənin fobik stimullara qarşı olan həssaslığını azaltmaqdır. Digər bir müalicə üsulu isə Virtual terapiyadır. Bu terapiyada xəstə kompüterin ekranında fobik obyekt və ya vəziyyətə məruz qalır və onunla qarşılıqlı əlaqədə olur. Müasir dövrdə virtual terapiya ilə çox uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

Problemin aktuallığı. Fobiyalar insanların həyatının müxtəlif dövrlərində ortaya çıxa bilər. Fobiyaaların ortaya çıxması isə insanın yaşadığı təcrübələr və həyat hadisələri ilə əlaqəli ola bilər. Stress, depressiya kimi mental sağlamlıq problemləri fobiyaaların daha da güclənməsinə səbəb olur. Onun

aradan qaldırılmasında isə insanın öz daxili gücünə inanması və həyat tərzində müəyyən dəyişikliklər etməsi böyük rol oynayır. fobiyaaların aktualığı insanın həyat şəraitindən asılı olaraq dəyişir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə Psixoloji və psixoloji ədəbiyyatlarda fobiyanın mahiyyəti, növləri, yaranma səbəbləri, aradan qaldırılması yolları ardıcılıqla şərh edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

- 1) Uşaq inkişafı metodikası. Açıq Cəmiyyət İnstitutu - Yardım Fondu. Bakı, 2011.
- 2) Xəlilov Hüseyn. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2010.
- 3) Hasan Durna. Sosial fobiya. Kim korkar sosial fobiden! Türkiyə, 2018.
- 4) Şafak Ağaca Kemal. Fobiyalar. 2015.
- 5) Gülüm Bacanak. Fobiyaaların növləri, səbəbləri, müalicəsi. 2013.

A.Е. Гасангулузаде

Проблема фобий в современной психолого-педагогической литературе

Резюме

Фобия является одним из факторов, мешающих детям, молодежи и даже пожилым людям нормально жить и преуспевать в социальной среде. Люди с фобиями избегают определенных объектов, ситуаций и различных видов деятельности. Жизнь таких людей словно строится вокруг страха, и качество их жизни постепенно снижается. Иногда люди не могут контролировать свои фобии, и это вызывает у них панику. В современном обществе многие люди страдают разными типами фобий. В данной статье рассматривается понятие фобии, ее виды, влияние на жизнь человека и способы ее преодоления.

A.Е. Hasanguluzadeh

The problem of phobias in modern psychological and pedagogical literature

Summary

Phobia is one of the factors that prevent children, young people, and even elderly people from living normally and succeeding in the social environment. People with phobias avoid certain objects, situations, and various types of activities. The life of such people seems to be built around fear, and their quality of life gradually decreases. Sometimes people cannot control their phobias and this causes them to panic. In today's society, many people have different types of phobias. This article discusses the concept of phobia, its types, its impact on human life and ways to overcome it.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

**ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNDƏ SOSIAL
YALQIZLIQ VƏ SOSIAL FOBİYA**

UOT 159.9

Fatimə Qəribalı qızı İbişli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantu

E-mail: fatimeibishli0802@gmail.com**Rəyçilər:** *ped.ü.f.d., dos. Q. Rəhimova,*
*ped.ü.f.d., dos. S. Həsəni***Açar sözlər:** *sosial fobiya, sosial yalnızlıq, asosiallıq***Ключевые слова:** *социофобия, социальное одиночество, асоциальность***Key words:** *social fobia, social loneliness, asociality*

Biz qədim dövr tarixinə qısa bir nəzər yetirdikdə belə görə bilərik ki, güclü sosial əlaqələri olan insanlar sağ qalmağı bacarıblar, yaxud daha sağlam həyat sürüblər. Elə günümüzdə də insanlar iki qismə ayrılaraq, həyatlarını fərqli şəkildə davam etdirirlər. Sosial və asosial insanların həyatları təbii ki, eyni olmayacaqdır. Elə isə belə bir sual yaranır. Asosial və ya sosial yalnızlığı olan insan nə qədər sağlamdır? Bu həm fiziki, həm də psixi sağlamlıq kimi başa düşülə bilər. Əlbəttə ki, sosial əlaqələri olmayan, introvert tipli, evdən çıxma istəyi olmayan şəxsin psixi və fiziki cəhətdən sağlam olduğunu demək doğru olmaz.

Asosiallıq – şəxsin ictimai yerlərdə, kütlə önündə, diqqət mərkəzində və s. kimi buna bənzər məkanlarda olduqda ifrat bir həyəcan hissi yaşaması ilə özünü göstərən bir problemdir. Sosial fobiyalı insanlar etdikləri hərəkətlərə görə başqalarının yanında mənfi rəy yaratmaqdan, utancverici situasiyaya düşməkdən qorxurlar. Həmin insanlar özlərində üz qızarması, əl əsməsi, səs titrəməsi, nəfəsləmədə çətinlik kimi əlamətlər hiss edirlər.

Sosial fobiyadan əziyyət çəkən insanlar qorxduqları situasiya ilə qarşılaşdığı zaman onlarda sifətin qızarması, əlin, səsin titrəməsi, ürəkdöyünməsi, nəfəs darlığı, mədə bağırsaq nahiyəsində qəribə formada şikayətlər baş qaldırır. Bu şikayətləri hər dəfə diqqət mərkəzində olanda yaşayan şəxsə “mən zəifəm”, “gücsüzəm”, “mənim zəif olduğumu hər kəs bilir”, “heç kimə lazım deyiləm” kimi düşüncələr başlayır. Bütün bunlardan sonra insanda ətrafdan qaçma, sosial mühitlərdən uzaq durma davranışları yaranır. Məsələn, lövhə qarşısında dərslər danışmaqdan bəhanə edərək uzaqlaşır, çıxışlar etmir, ünsiyyət zamanı qarşı tərəfin gözüne baxa bilmir, insanların çoxluq təşkil etdiyi ictimai tədbirlərdən, qarşı cinslə yeni tanışlıqlardan imtina edərək uzaqlaşmağa başlayırlar.

Sosial fobiya adı utancaqlığın ağır və həddindən çox inkişaf etmiş formasıdır. Utancaqlıq zamanı insanda sosial həyatında, iş şəraitində ciddi dəyişiklik olmur amma bunun əksinə olaraq sosial fobiya insanın sosiallığına, iş həyatına, insanlarla münasibətlərinə ciddi mənada təsir edir. Sosial fobiası olan insanlarda gələcəkdə depressiya, alkaqol və narkotik asılılığı yaranması riski normal populyasiyaya görə yüksəkdir. Problemin başlama yaşı aşağı olsa da, çox vaxt yeniyetməliyin son dönəmində başlayaraq universitet illərində özünü aşkar göstərir.

Çünki bu dönəmdə yeniyetmə, gənc özünü müstəqil bir şəxsiyyət kimi başqalarına qəbul etdirməyə çalışır. Bu səbəbdən özü haqqında böyük gözləntilər üçün girərək sosial təşvişini artırmış olur. Digər tərəfdən, universitetə girdiyində sosiallaşmanın ən çox olduğu bir mühitə girir. Bu dönəmdə sosiallaşmadakı uğursuzluq şəxsin özünə güvən duyğusunun inkişafına zə-

rər verir. Ali təhsil təhsilin vacib pilləsidir və bir tələbənin peşəkar həyatının təməlini qoymağın ən yaxşı yolu olaraq qiymətləndirilir. Lakin, bir çox ali məktəb tələbəsi üçün ictimai münasibətlər qurmaq və sosial əməkdaşlığa cəlb olmaq çətin bir imtahan halını alır. Bu məqalədə, ali məktəb tələbələrində yayılan sosial fobiyanın səbəblərini və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün effektiv yolları müzakirə edəcəyik.

Sosial fobiyanın səbəblərinə aiddir:

Tələbələrin təzyiqi və tələblər: Ali məktəblərdə, tələbələr özlərini ictimai əlaqələr qurmaqda təzyiq altında hiss edə bilirlər. Əlavə olaraq, müəllimlər tərəfindən qoyulan böyük tələblər də ictimai təşkilatlar və sosial fəaliyyətlərə qoşulmağı çətinləşdirir.

Mühit və təzyiq: Tələbələr yeni mühitə uyğunlaşmağa çalışdıqda, yeni mühitlə əlaqələr qurarkən çətinlik çəkirlər. Bu ən çox ali məktəbdə təhsil almaq üçün fərqli ərazilərdən yaxud mədəniyyətdən gəlmiş tələbələrdə müşahidə edilir. Bu, ictimai əlaqələrin qurulmasında əngəl yarada bilər.

Özünün təqdimatı və özgüvən: Sosial fobiyanın əsas səbəblərindən biri, özünü təqdim etmədə olan çətinliklər və özgüvən problemləridir. Tələbələr özlərini başqalarına təqdim etməkdə, dolayısı ilə də yeni tanışlıqlar qurma, çıxış etməkdə çətinlik çəkirlər.

İtirilmə qorxusu: Tələbələr yeni insanlarla ünsiyyət və əlaqələr qurmağa çalışdıqda itirilmə qorxusu yaşayırlar. Bu, yeni əlaqələrin əlaqələrin qurulmasını, ətrafın genişləndirilməsini çətinləşdirir.

Sosial fobiyanın aradan qaldırılması üçün yollar:

Psixoloji dəstək və konsultasiyalar: Tələbələrə psixoloji dəstək və konsultasiyalar təklif etmək, sosial fobiyanın qarşısının alınmasına kömək edir. Psixoloqlar, tələbələrin problemlə məsələlərini anlamaq və həll etmək üçün effektiv strategiyalar təyin edə bilirlər.

Təlim və tədris proqramları: Kommunikasiya bacarığı və özünün təqdimatı üçün təlim və tədris proqramları təklif etmək tələbələrin ictimai təmaslarını inkişaf etdirməsinə yardım edir.

İctimai fəaliyyətlər və klublar: Tələbə klubları, təşkilatlar və ictimai fəaliyyətlər tələbələrə maraqlarını bölüşmək və eyni sahədə maraqlanan digər tələbələrlə əlaqələr qurmaq imkanı verir.

Stressin idarə edilməsi: Tələbələrə stressi idarə etmə və sakit, təmkinli mövqe tutmaq üçün praktik texnikalar öyrədilməlidir. Bu, sosial əlaqələri daha rahat və effektiv şəkildə qurmağa kömək edə bilər.

Tədqiqat və layihələr: Tələbələr tədqiqat və layihələr üzərində işləyərək birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu, ictimai təmasların qurulmasında və ictimai əməkdaşlıqda bacarıqları inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

Təmkinli yanaşma: Tələbələrə yeni insanlarla ictimai əməkdaşlıq qurarkən təmkinli yanaşmağı öyrətmək vacibdir. Yavaşca və səbir etməklə yeni münasibətlər qurmağın təhlükəsiz və əlverişli olduğunu anlamaq tələb olunur.

Sosial fobiya ali məktəb tələbələri arasında sıx yayılan bir problemdir. Lakin bu problemin həll olunması üçün effektiv yollar mövcuddur. Psixoloji dəstək, təlim və tədris proqramları, ictimai fəaliyyətlər və tədqiqat təşkilatları tələbələrə sosial fobiyanın qarşısını almağa kömək edir və onlara sosial əməkdaşlığı daha müstəqil şəkildə qurmağın yollarını öyrədir.

Sosial yalnızlıq bəhsinə keçməzdən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayış sosial fobiya anlayışına bənzəsə də bir-biriləri ilə eyniyyət təşkil etmirlər. Bununla belə, bir-biriləri ilə sıx əlaqədirlər. Təbii ki, sosial fobiyası olan insanlarla danışmaqdan, cəmiyyətə qaynaq-qaynaqdan, tədbirlərdə çıxış etməkdən çəkinən, qorxu duyan, insanların onu tənqid edəcəyindən, utanverici vəziyyətə düşməkdən çəkinən insan yalnız olmağı seçəcəkdir.

Bu anlayışlar əlaqəli olsa da, fərqli şəkildə təzahür edirlər. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi sosial fobiyası olan bir şəxs insanların çox olduğu yerlərə çıxmaq istəmir, bundan narahatlıq duyur. Sosial fobiyası olan şəxsə rahat olduğu mühitlərdə bir sıra fiziki və psixi simptomlar müşahidə etmək olar. Sosial yalnızlıq isə bir seçimdir. Belə ki, bu şəxsdən asılı olaraq ya da olmayaraq baş verir. Aşağıda qeyd edilən səbəblər şəxsi sosial yalnızlığa sürükləyir və beləliklə də həmin şəxs sosial yalnızlıq yaşayır. Bu da ola bilər ki, hətta sonralar sosial fobiya da çevrilsin. Ümumi olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, sosial fobiya yalnızlığı, yalnızlıq isə sosial fobiyanı artırır.

İndi isə sosial yalnızlığın yaranma səbəbləri və aradan qaldırılması yollarına nəzər salaq. Sosial yalnızlığın səbəblərinə aiddir:

Özünün təqdimatı: Bir çox tələbələr özünü başqalarına düzgün şəkildə təqdim etmək bacarığını inkişaf etməyiblər. Özgüvən əksikliyi onların sosial əlaqələrini inkişaf etdirmələrinə mane olur.

Texnologiyaların təsiri: Sosial media və onlayn kommunikasiya platformaları, tələbələri real dünyadan uzaqlaşdırır və virtual dünyada daha çox vaxt keçirməyə təşviq edir. Bu, real dünyadakı əlaqələrin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Təhsil təzyiqi: Ali məktəblərdəki sıxıntılar və təzyiq tələbələrin sosial əlaqələrini qurmasına mane olaraq, yalnızlığa səbəb ola bilər. Tələbələr, dərslərin yükünün həddən artıq çoxluğu ilə əlaqədar olaraq ictimai fəaliyyətlərə vaxt ayırmamağa başlaya bilər.

Digər elmi fəaliyyətlər: Bir çox tələbə elmi fəaliyyətlərə – tədqiqat, laboratoriya işlərinə və s. çox vaxt ayırmalı olur və bu da ictimai əlaqələrin qurulmasına, tələbələrin təhsildənkənar fəaliyyətlərə vaxt ayırmalarına mane ola bilər. Sosial yalnızlığın aradan qaldırılması üçün yollar:

Təlim və tədris: Kommunikasiya bacarığı təlim və tədris proqramları vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər. Tələbələr kommunikasiya bacarıqlarını təkmilləşdirərək öz əlaqələrini yaxşılaşdırırlar.

Əməkdaşlıq və təşkilatlar: Tələbə klubları, tələbə təşkilatları, ictimai təşkilatlar və peşəkar təşkilatlar, tələbələrə maraqlarını bölüşmək və yeni dostlar tapmaq imkanı verir.

Tədqiqat və proyektlər: Tələbələr tədqiqat və layihələr üzərində işləyərək birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu, onların digər tələbələrlə birlikdə çalışaraq əlaqələrini gücləndirəcəyi bir mərhələni təşkil edir.

Psixoloji dəstək: Ali məktəb tələbələrinin psixoloji sağlamlığına diqqət yetirmək əhəmiyyətlidir. Tələbələr, psixoloqlardan və məsləhətçilərdən dəstək ala bilərlər.

Elmi fəaliyyətlərinin idarə edilməsi: Bu fəaliyyətlər elə bir şəkildə idarə edilməlidir ki, vaxt bölgüsü nəzərə alınmış olsun. Tələbələr bu fəaliyyətlərdə vaxtı daha səmərəli idarə etməyə çalışmalıdırlar.

İnternet asılılığının həll edilməsi. Bu mövzu ilə bağlı tədbirlər keçirilməli, hətta ağıla gələ bilməyən fəsadları izah edilməli, tələbələrə vaxtı səmərəli idarə etməyin üsulları və faydaları öyrədilməli, bununla yanaşı tələbələrə elə imkanlar yaradılmalıdır ki, onlar internet bataqlığından çıxaraq özlərinin və cəmiyyətin xeyri üçün işlər görsünlər.

Sosial yalnızlıq ali məktəb tələbələri arasında yayılan bir problemdir. Bu məsələni anlamaq və həll etmək, tələbələrin peşəkar inkişafını və psixoloji sağlamlığını dəstəkləməyə kömək edir. Ali məktəb tələbələri, sosial əlaqələrini qurmaq və yaxşılaşdırmaq üçün yuxarıda qeyd olunan tədbirləri göz önündə saxlayaraq bu məsələni müvafiq şəkildə üzə çıxara və həll edə bilərlər.

Problemın aktualığı. Müasir dövrümüzdə gənclərin, hətta uşaqların internetə çıxışı çox asandır, bu ona gətirib çıxarır ki, onlar real həyatdan xeyli uzaqlaşır. Çünki internetin faydası qədər zərəri də var. Məsələn elə məqalədə bəhs edilənlər onun zərərlərindən biridir. Bu səbəbdən tələbələrin də böyük bir qismi sosial yalnızlıq ya da sosial fobiya ilə yaşayırlar. Buna görə də günümüzdə bu problem öz aktuallığını qoruyur və getdikcə də daha böyük problemə çevrilir.

Problemın elmi yeniliyi. Ali məktəb tələbələrində sosial yalnızlıq və sosial fobiya, onun motivləri, onların yaranmasına səbəb olan amillər və aradan qaldırılması yolları psixoloji aspektdə ardıcılıqla araşdırılmışdır.

Problemın praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika: Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 368 s.

2. Həyat sosiologiyası: sosioloji və sosial psixoloji problemlər. Bakı: Təknur, 2014, 178 s.

3.<https://ogtayismayil.wordpress.com/2016/02/19/ali-m%C9%99kt%C9%99bd%C9%99-t%C9%99rbiy%C9%99-isinin-t%C9%99skili-2/>

4.<http://static.bsu.az/w22/neshrler/MEQALE%20TOPLUSU%202020,%20II%20hisse.pdf>

И.Ф. Ибишли

Социальное одиночество и социophobia у старшеклассников

Резюме

Основная цель статьи - выявить причины и симптомы асоциальности, факторы, влияющие на социальное одиночество и социophobia. В статье упомянуты меры, которые можно предпринять для предотвращения асоциальности, которая часто наблюдается среди старшеклассников. Также в статье показано, что социophobia и социальное одиночество не являются одними и теми же понятиями, показаны различия между ними.

F.Q. İbishi

Social loneliness and social phobia in high school students

Summary

The main purpose of the article is to reveal the causes and symptoms of asociality, the factors affecting social loneliness and social phobia. The measures that can be taken to prevent asociality, which is often observed among high school students, are mentioned in the article. Also, the article shows that social phobia and social loneliness are not the same concepts, the differences between them are shown.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

MOTİVLƏR MÜƏLLİM PEŞƏSİNƏ HAZIRLIĞIN PSIXOLOJİ ƏSASI KİMİ

UOT 159.9

Könül Akif qızı Xuda-Zadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: Konul.akbar.31@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova,*
*psixol.ü.f.d., dos. S.N. Heydərova***Açar sözlər:** *müəllim, peşə, motiv, pedaqoji, hazırlıq***Ключевые слова:** *профессия, мотив, педагогика, подготовка***Key words:** *Teacher, profession, motivation, pedagogical, prepare*

Hər bir peşə sahibinin uğurlu fəaliyyət göstərməsinin əsasında onun peşə motivləri dayanır. Motivlər şəxsiyyətin formalaşması prosesi boyunca forma və məzmununu dəyişərək insanla birlikdə inkişaf edir. Bildiyimiz kimi motiv insanı fəaliyyətə təhrik edən amildir. İnsan şəxsiyyətlərarası münasibətlərə qoşulduğu ilk gündən etibarən onun fəaliyyətinin əsasında şüurlu və yaxud şüursuz motivlər durur. Bu və yaxud digər hərəkəti etmək, qərar qəbulu, plan qurmaq, fəaliyyətə hansı formada başlamaq və s. motivlərin insana verdiyi təhriklər nəticəsində baş verir. Təbii ki, motivlə məqsədin qarşılıqlı təsiri nəticəsində insan fəaliyyəti daha məzmunlu, daha dəqiq forma alır.

İnsanın peşə istiqamətində inkişaf prosesində motivasiyanın rolunu xüsusi qeyd etməliyik. Xüsusən də söhbət müəllimin peşə fəaliyyətindən gedirsə, motivlərsiz uğur qazanmaq qeyri-mümkündür. Pedaqoji istiqamətdə formalaşan, yəni hazırlaşmaqda olan tələbələr motivlərlə ilk dəfə hələ bu peşəni seçməzdən əvvəl tanış olurlar.

Tələbələr dövrü gələcək peşəyə hazırlaşmaq üçün ən əlverişli dövr hesab edilir. Yeni biliklərə, texnologiyalara, fərqli dünyagörüşə sahib olmaq üçün təlim fəaliyyətinin üzərinə ciddi vəzifələr düşür. Bununla yanaşı təlim fəaliyyətinin də verimli olması üçün tələbələrdə təlim motivlərinin formalaşdırılması da mühümdür. Təlim və əmək motivləri gələcək peşədə uğur qazanmaq uğrunda fəaliyyətə təkan verərək gələcək müəllim hazırlığına faydalı təsir göstərə bilər. Pedaqoji kadr hazırlığı öyrənmə olmadan reallaşa bilməz. Pedaqoji fəaliyyətə hazırlığın əsasında duran məsələlərdən, bəlkə də, ən önəmlisi düzgün motivlərin formalaşdırılmasıdır. Tələbə onda olan potensialın fərqi varmaqla peşə motivləri üzərində işləyə və onların davamlı olmasını təmin edə bilər.

Ali təhsil sistemində təhsil fəaliyyəti ilə əlaqədar peşə motivləri dedikdə tələbəni öyrənməyə, araşdırmağa, yeni fikirlərə gəlməyə sövq edən amillər nəzərdə tutulur. Şəxsin daxili və xarici hərəkətverici qüvvələri səfərbər olaraq onu peşə istiqamətində hazırlığa yönləndirirlər.

Məlumdur ki, tələbələrin müəllim peşəsinə hazırlığın psixopedaqoji məsələləri müasir dövrdə daha çox aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Problemin aktualıq kəsb etməsi bir tərəfdən cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olan fasiləsiz təhsil sisteminin yaradılması, digər tərəfdən isə inteqrasiya proseslərinin güclənməsi və vahid təhsil məkanının yaradılması ilə bağlı meyllərin üstünlük təşkil etməsidir.

Tələbələrin müəllim peşəsinə psixopedaqoji hazırlığı uğurlu peşə fəaliyyəti üçün olduqca zəruri və əhəmiyyətli bir prosesdir. Pedaqoji fəaliyyət müəyyən mənada öz funksionallığına görə psixopedaqoji səciyyə daşıyır və şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, təlim-tərbiyəsində ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Təhsil subyektlərinin fəaliyyətinin effektiv təşkili üçün müəllim pedaqoji-psixoloji biliklərə yiyələnməli, təlimin və psixi inkişafın psixoloji mexanizmlərini aydın dərk etməli, yaşayış uyğun dəyişilmələri əsaslı şəkildə təhlil etməli və bu sahədə mənimsənilmiş bilikləri özünün fəaliyyətində nəzərə almağı bacarmalıdır.

Müəllim peşəsini seçən hər bir tələbə peşə sahəsində öz fəaliyyətini optimal şəkildə qurmaq üçün, həmçinin müəllim peşəsi haqqında vacib cəhətləri, ona verilən psixoloji tələbləri psixopedaqoji əməyin incəliklərinə yiyələnməlidir. Məhz bu səbəbdən tədqiqatçılar müəllim hazırlığında psixopedaqoji hazırlığı aparıcı istiqamət kimi qeyd edir və müəllimlərin praktik psixoloji hazırlığını pedaqoji kadrların əsas keyfiyyəti hesab edirlər.

Hər hansı bir peşəyə yiyələnmək insandan ilk növbədə davamlı məqsəd və motivə malik olmağı tələb edir. Qarşıya aydın və dəqiq məqsəd qoymuş insan amalına çatmaq üçün həm daxili, həm də xarici amillərin təsirinə məruz qalır. Söhbət konkret olaraq gələcək müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətə hazırlığından gedirsə qeyd etməliyik ki, tələbələrin gələcək peşəyə hazırlanması uzunmüddətli prosesdir. Belə ki, müəyyən yaşa çatmış şəxsiyyət artıq bu və ya digər peşə ilə məşğul olacağını təyin etmək məcburiyyətində olur. Bu və ya digər peşənin seçilməsində insanın şəxsi – psixoloji keyfiyyətlərinin nəzərə alınması mütləqdir. Bu keyfiyyətlərin nəzərə alınması gələcəkdə tələbənin peşəyə nə dərəcədə yiyələnmə biləcəyinə və özünü bu peşədə reallaşdıracağına təsir göstərir. Gələcək müəllimə öz peşə simasını tapmağa necə yardım etmək olar? Peşə şüurunu necə formalaşdırmaq olar? Bizim hər birimiz müəyyən bir obraz yaradırıq ki, bu obraz digər insanlarda bizim haqqımızda təsəvvür formalaşdırır. Bura vərdişlərimiz, danışmaq üslublarımız, mentalitetimiz, davranışlarımız və s. aiddir. İnsanın özü haqqında bildiyi və hətta bilmədiyi informasiyalar onun “mən” konsepsiyasını təşkil edir. Psixoloqlar sübut edib ki, “mən” konsepsiyası insanın özünə verdiyi qiymət və özü haqqındakı bilikləridir. Situasiyadan asılı olaraq insan öz “mən” obrazını formalaşdırır. İnsan sosial statusundan, fiziki keyfiyyətlərindən, xarakter əlamətlərindən asılı olaraq bu və ya digər fəaliyyət zamanı müəyyən davranış forması nümayiş etdirir. Əgər o anlayırsa ki, fiziki cəhətdən zəifdir, hansısa münasibətdən, ünsiyyətdən məğlub olmamaq üçün uzaqlaşacaq. Tədrisən oturmuş keyfiyyətlər artıq şəxsin konkret olaraq “mən” obrazını təşkil edir. Bu mənada, “mən” obraz – insanın özünə münasibəti ifadə edən kompleks davranış formasıdır.

Gələcəkdə müəllim kimi fəaliyyət göstərəcək şəxslərin hazırlığında motivlərin rolu nədən ibarətdir? Əvvəla, müəllim peşəsinə hazırlıqda motivasiyanın yaranması peşəyə münasibətin xarakteri və onun müasir peşə ierarxiyasında tutduğu yerlə şərtlənmişdir. İkincisi, hər hansı peşəyə, o cümlədən müəllim peşəsinə münasibət cəmiyyətin bu peşəyə münasibəti aspektindən təhlil edilməlidir. Əks halda peşə seçiminin həqiqi motivlərini müəyyənləşdirmək tədqiqatçıyı dilemma qarşısında qoyur. Üçüncüsü, müəllim peşəsinə olan motivasiyanı tələbənin və ya şagirdin şəxsi seçim motivləri ilə, fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, həmçinin öz istəklərini həyata keçirmək yolunda müəyyən hakimiyyətin əldə olunması prosesi kimi başa düşmək olar. İnsan heç də həmişə öz davranışının motivlərini dərk edə bilmir və özünə hesabat vermir. Bu baxımdan müəllim peşəsinə hazırlığa təsir göstərən motivlər çox zaman başqa motivlərlə səciyyələnə və ya “pərdələnə”, heç dərk olunmaya bilər. Fikrimizcə, bu məqamlar hazırlıqda motivlərin rolunu aydınlaşdırmağa və onun psixopedaqoji şərtlərini açmağa imkan verə bilər. Gələcək müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətə hazırlığında motivlər tələbatın predmeti kimi çıxış edir. Müəllim peşəsini seçmiş və gələcəkdə müəllim olmaq istəyən hər bir kəs öz fəaliyyətini, həyatını elə qurmalıdır ki, onun tələbatları, peşə xüsusiyyətləri, ona verilən tələblər, maraqları yalnız özünəməxsus olmasın, o həm də cəmiyyətin dəyərlərinə çevrilə bilsin.

Bu baxımdan gələcək müəllimlərin hazırlığında yalnız bir aparıcı motivin dominantlıq kəsb etdiyini söyləmək olmaz. Paralel motivlərin də olması bu prosesi daha səmərəli edə bilər.

İstənilən bir fəaliyyətin səmərəli nəticələnməsi üçün motivlər həlledici əhəmiyyətə malik amildir. Nədir motivlər? Nə üçün onun mövcudluğu vacibdir? Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edən amildir. İnsanın peşə seçimi, fəaliyyətinin təsirli nəticəsi, hətta nəyi isə edib-ətmək istəməsinin kökündə dərk olunan və ya dərk olunmayan motivlər durur. İnsanın hər hansı peşəyə hazırlanması prosesi də həmin şəxsə motivlərin nə dərəcədə olmasına əsaslanır. Bu baxımdan gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında motivlərin rolunu müəyyən etmək zəruridir. Tələbələrin pedaqoji fəaliyyətə hazırlığını peşə seçimi motivləri baxımından nəzərdən keçir-sək, deyə bilərik ki, müəllim peşəsinə motivasiyanın yaranması peşəyə münasibətin xarakteri və onun müasir peşə ierarxiyasında tutduğu yerlə şərtlənir. Hər hansı peşəyə, o cümlədən müəllim peşəsinə münasibət cəmiyyətin bu peşəyə münasibəti aspektindən təhlil edilir. Müəllim peşəsinə hazırlıqda motivasiyanın rolunu tələbənin və ya şagirdin şəxsi seçim motivləri ilə, fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, həmçinin öz istəklərini həyata keçirmək yolunda müəyyən meyllərin baş qaldırması kimi ifadə etmək mümkündür. İnsan heç də həmişə öz davranışının motivlərini dərk edə bilmir və özünə hesabat vermir. “Xoşuma gəlir, xoşuma gəlmir” prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan müəllim peşəsinin seçilməsinə aparan motivlər çox zaman başqa motivlərlə səciyyələyə və ya “pərdələyə”, heç dərk olunmaya bilər.

İnsanın peşəyə hazırlığı, peşəyə adaptasiyası, peşəyə bələdləşmə və peşədə qalma motivlərindən qaynaqlanır. Yəni motivlər arasında da zəncirvari əlaqə vardır ki, biri olmasa digəri meydana çıxa və formalaşa bilməz. Artıq pedaqoji istiqaməti seçmiş və pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq mərhələsində olan gələcək müəllim heç də hər zaman peşə motivini düzgün dərk etmir və peşəni hansı motivlərə əsasən seçdiyinin fərqi varmır. Bu da öz növbəsində müəllim peşəsinə hazırlıqda müəyyən çətinliklər yarada bilər. Belə ki, gələcək müəllim öz fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərinin peşənin qarşıya qoyduğu tələblərə cavab verməsini nəzərə almalı, peşənin diktə etdiyi tələblərlə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin üst-üstə düşməsinin fərqi varmı və öz üzərində fasiləsiz olaraq inkişafa doğru dəyişikliklər etməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi pedaqoji peşəyə hazırlıqda motivlərin rolunu müəyyən etmək üçün bu peşəni seçərkən istinad edilən motivlərin nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Çünki, məhz bu motivlər daha sonrakı, yəni hazırlıq mərhələsindəki digər motivlərin yaranmasını şərtləndirir.

Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, tələbələrin müəllim peşəsinə hazırlığı prosesi motivlər baxımından hər zaman araşdırılmağa ehtiyac duyulan məsələdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə peşə hazırlığında xüsusi əhəmiyyətə malik olan psixoloji məsələ olan motivlər araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə, müəllimlər, müəllim olacaq tələbələr, magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2004, 540 s.
2. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin psixopedaqoji problemləri: Psixol. elmlər doktoru. dis. Bakı, 2017, 286 s.
3. M.Ə. Həmzəyev. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991, 196 s.
4. Исаев Е.И. Проблема проектирования психологического образования педагога // Вопросы психологии, 1997, № 6.
5. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2004, 316 с.

К.А. Худа-Заде

Мотивации как психологическая основа подготовки к профессии учителя

Резюме

Мотивы являются решающим фактором эффективного результата любой деятельности. Мотив – фактор, побуждающий человека к действию. Осознаваемые или неосознаваемые мотивы лежат в основе выбора человеком профессии и деятельности. Процесс подготовки человека к любой профессии также зависит от уровня мотивации этого человека. В связи с этим необходимо определить роль мотивов в профессиональной подготовке будущих учителей.

К.А. Khuda-Zadeh

Motivation as a psychological basis of preparation for the teaching profession

Summary

Motives are a decisive factor in the effective outcome of any activity. Motive is a factor that encourages a person to act. Conscious or unconscious motives underlie a person's choice of profession and activity. The process of preparing a person for any profession also depends on the level of motivation of that person. In this regard, it is necessary to determine the role of motives in the professional training of future teachers.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

ŞAĞIRDLARIN AŞAĞI ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏSİ MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏRDƏN BİRİ KİMİ

UOT 159.9

Nərmin Natiq qızı Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı

E-mail: nerminnatiqizi@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok. U.M. Qəzvini,*
ped.ü.fəls.dok. Ş.R. Babayeva

Açar sözlər: *adekvat özünüqiymətləndirmə, qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, aşağı özünüqiymətləndirmə sağlam fərdlər, anormal fərdlər, narsizm, narsist.*

Ключевые слова: *адекватная самооценка, неадекватная самооценка, низкая самооценка здоровых людей, ненормальные личности, нарциссизм, нарциссизм*

Key words: *adequate self-esteem, inadequate self-esteem, low self-esteem healthy individuals, abnormal individuals, narcissism, narcissist*

Özünüqiymətləndirmə özünə inam, bacarıq və qabiliyyətlərimizə olan münasibətdir. Bu, özümüzü qəbul etdiyimiz, güvəndiyimiz və həyatımızda bir nəzarət hissində sahib olduğumuz deməkdir. Biz güclü və zəif tərəflərimizi yaxşı bilirik. Qarşımıza həqiqi gözləntilər və hədəflər qoyuruq, ünsiyyət qururuq və tənqidlərlə məşğul oluruq. Yüksək və ya aşağı özünüqiymətləndirməyə, özünəhörmətə sahib olmaq nadir hallarda həqiqi qabiliyyətlərimizlə əlaqəlidir, ancaq əksər hallarda bu bizim qavrayışımıza əsaslanır. Bu əslində, bizim özümüz haqqında düşünmə tərzimizdir və bu düşüncələr qüsurlu da ola bilər.

Bildiyimiz kimi özünüqiymətləndirmə insanın özünə münasibətinin dəyərləndirilməsi kimi başa düşülən bir psixoloji termdir. Araşdırmalar zamanı özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsi qeyd edilmişdir. Bu səviyyələr *adekvat, qeyri-adekvat yuxarı və aşağı özünüqiymətləndirmə* kimi adlandırılmışdır. Adekvat özünüqiymətləndirmə səviyyəsinə malik insanların özünə olan münasibətini dəyərləndirməsi olduğu kimidir.

Qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirməyə sahib olanlarda bu münasibət olduğundan aşağı, qeyri-adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmədə isə bu olduğundan qat-qat çox və yüksəkdir. A. Adlerin qeyd etdiyi kimi insanda kompleksin yaranma səbəbi içindəki aşağılıq, çatışmazlıq, natamamlıq hissələrinin həddindən artıq olmasıdır. Yəni bu nöqtədə insanlarda natamamlıq kompleksinin yaranmasında bir səbəb kimi qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirməni də göstərmək olar.

Bu cür özünüqiymətləndirməyə sahib olan insanlarda natamamlıq kompleksin yaranmasına səbəb ola biləcək xüsusiyyətlər mövcuddur. Bunlar aşağı özünəinamın olması, ətraf mühitlə ünsiyyət qurmaqdan çəkinmə, hər hansı bir işi yerinə yetirib sona çatdırmaq potensialı olsa belə buna risk edə bilməmək və bu cür situasiyalardan çəkinmək və s. kimi xüsusiyyətlərdir. Bundan əlavə, həddindən artıq özünüsevmə, özünü şişirtmə kimi xüsusiyyətlərə malik olan hətta bu xüsusiyyətlərin bir müddət sonra psixoloji problemə çevrilən insanlar da vardır. Adler sosial marağı sağlam inkişafın göstəricisi kimi qəbul edirdi. Onun fikrincə, *sağlam fərdlər* sosial cəmiyyətdəki başqalarının rifahı üçün çalışarkən, *anormal fərdlər* yalnız öz üstünlüyünə can atırlar. Adlerə görə, fərd uşaqlıqda ana tərəfindən dəstəklənmirsə o, laqeyd və sevilməz hisslərlə əhatə olunur. Buna paralel olaraq, atanın duyğusal olaraq uşaqla əlaqəsi kə-

sildiği təqdirdə uşaqda sosial marağdan daha çox fərdi üstünlük fikri inkişaf edə bilər. Atanın despotik və avtoritar olduğu hallarda isə uşaq şəxsi güc və üstünlük üçün səy göstərməyə meyilli olur.

Anormal inkişafa sahib olan fərdlərə *narsizmi* misal göstərmək olar. Freyd, sağlam bir inkişafda uşağın ilkin narsisizmi cisimlərə, xüsusən də uşaq üçün ilk obyekt olan anaya yönəldə biləcəyini və bununla da obyekt sevgisinin ortaya çıxdığını bildirdi. Bununla birlikdə, sevgi obyektini həm emosional, həm də fiziki olaraq mövcud olmadıqda, uşağın bu ilkin narsisizmi qorumağa meyilli olduğunu və bunun nəticəsində anormal olaraq adlandırılan ikincili narsisizmlə nəticələndiyini vurğuladı.

Məktəblilər arasında özünəinamın, özünüqiymətləndirmənin aşağı olması məktəb psixoloqlarının üzləşdiyi ümumi problemlərdəndir. Bu problemlər şagirdin ümumi rifahına və təlim fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Məktəb psixoloqlarının məktəblilərdə aşağı özünə inamla mübarizə apararkən qarşılaşa biləcəyi çətinliklərdən bəziləri bunlardır:

Müəyyənləşdirmə və qiymətləndirmə: Özünə hörməti aşağı olan şagirdləri müəyyən etmək çətin ola bilər, çünki onlar həmişə öz hisslərini və ya mübarizələrini açıq şəkildə ifadə edə bilmirlər. Məktəb psixoloqları şagirdlərin heysiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün müşahidə, eksperiment və müsahibələrdən istifadə etməlidirlər.

Əsaslı səbəblər: Özünə hörmətin aşağı olması təlimdə çətinliklər, sosial təcrid, ailə problemləri və ya keçmiş travmatik təcrübələr kimi müxtəlif əsas səbəblərdən qaynaqlana bilər. Məktəb psixoloqları müvafiq dəstək göstərmək üçün şagirdin aşağı özünü qiymətləndirməsinin əsas səbəblərini öyrənməyə çalışmalıdırlar.

Yardımdan imtina: Bəzi şagirdlər çəkinən və ya utanqac hisslərə malik olmaları səbəbindən məktəb psixoloqunun ona kömək etmək istəməsindən imtina edirlər. Bu şagirdlərin etimadını qazanmaq və onlarla sıx əlaqə yaratmaq, onların daxili aləminə effektiv müdaxilə üçün vacibdir.

Yaşla əlaqədar problemlər: Kiçik yaşlı məktəblilər öz emosiyalarını və özünə hörmətlə bağlı narahatlıqlarını ifadə etmək üçün məhdud söz ehtiyatına malik olurlar. Bu zaman məktəb psixoloqları onların özlərini necə qiymətləndirməsini müəyyənləşdirə bilmirlər. Belə olan halda məktəb psixoloqları həmin şagirdlərlə ünsiyyət qurmaq üçün bir sıra oyun terapiyası üsullarına istinad edə bilərlər.

Mədəniyyət müxtəlifliyi: Mədəniyyət amilləri uşağın özünə qarşı münasibətində və hisslərini necə ifadə etməsində mühüm rol oynayır. Məktəb psixoloqları hər cəhətdən həssas olmalı və şagirdlərdə mədəniyyət və şəxsiyyət amillərinin özünə hörmətə potensial təsirindən xəbərdar olmalıdırlar.

Digər peşəkarlarla əməkdaşlıq: Şagirdlərdə özünüqiymətləndirmənin aşağı olmasının aradan qaldırılmaq üçün müəllimlər, valideynlər, məktəb psixoloqları və ya praktik psixoloqlar kimi kənar mütəxəssislərlə də əməkdaşlıq tələb oluna bilər. Birgə sözlərin əlaqələndirilməsi və məlumat mübadiləsi çətin olsa da, bu məsələyə hərtərəfli yanaşma üçün çox vacibdir.

Uzunmüddətli təsir: Özünüqiymətləndirmənin aşağı olması həll edilmədikdə uzunmüddətli səhv nəticələrə səbəb ola bilər. Məktəb psixoloqları şagirdlərin zamanla düzgün özünə münasibətini inkişaf etdirmələrini təmin etmək üçün davamlı dəstək göstərməli və sonda tərəqqiyə nail üçün çalışmalıdır. Məktəb psixoloqları adətən müxtəlif terapevtik üsullardan, məsləhətlərdən, qrup fəaliyyətlərindən və özgüvəni artıran məşqlərdən istifadə edirlər. Onlar həmçinin dəstəkləyici mühit yaratmaqla həm sınıfdə, həm də sınıfdən kənardə şagirdlərin özgüvənini artırmaq məqsədilə strategiyalar həyata keçirmək üçün müəllimlər və valideynlərlə əməkdaşlıq edirlər.

Problemin aktuallığı. Məqalə şagirdlərin aşağı özünüqiymətləndirməsi məktəb psixoloqunun qarşılaşdığı çətinliklərdən biri kimi mövzusunə mühüm töhfədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəblilərdə aşağı özünə inamla mübarizədə məktəb psixoloqlarının rolu əks edilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva K.C. Sosial-əxlaqi davranışın təhlili. Bakı: Sabah, 2007.
2. Babayeva Ş.R., Həsənova M.F. Sosial psixologiya. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2019, 338 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004.
5. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Bakı: 2007, 626 s.

Н.Н. Алиева

Низкая самооценка учащихся как одна из трудностей, с которыми сталкивается школьный психолог

Резюме

Как мы знаем, самооценка – это психологический термин, который можно понимать как оценку отношения человека к самому себе. В ходе исследования было отмечено три уровня самооценки. Эти уровни называются адекватной, неадекватной высокой и низкой самооценкой. Точно так же, как люди с адекватной самооценкой оценивают свое отношение к себе.

N.N. Aliyeva

Low self-esteem of students as one of the difficulties faced by the school psychologist

Summary

As we know, self-esteem is a psychological term that can be understood as the evaluation of a person's attitude towards himself. Three levels of self-evaluation were noted during the research. These levels are called adequate, inadequate high and low self-esteem. It is the same as how people with adequate self-esteem value their attitude towards themselves.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

MƏKTƏB PSIXOLOQLARININ PEŞƏ ADAPTASIYASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

UOT 159.9

Nəzmiyyə Qəzənfər qızı Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı
E-mail: nezmiyyemammedova891@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.f.d. dos. U.M. Qəzvini,*
ped.ü.f.d. Ş.R. Babayeva

Açar sözlər: Azərbaycançılıq ideologiyası, ümumbəşəri dəyərlər, milli maraqlar, liderlik xüsusiyyətləri, psixoloji parametrlər, aktual çətinliklər, psixoloji xidmət

Ключевые слова: Идеология азербайджанства, общечеловеческие ценности, национальные интересы, лидерские качества, психологические параметры, актуальные трудности, психологическая служба

Key words: Ideology of azerbaijanism, universal values, national interests, leadership characteristics, psychological parameters, actual difficulties, psychological service

Müasir dövrdə insan tərbiyəsi və onun formalaşması olduqca aktual və özünəməxsus çətinlikləri olan bir prosesdir. Bu işin həyata keçirilməsi insanı öyrənən müxtəlif elmlər sisteminin əsas predmetinə çevrilmişdir. Lakin etiraf etməliyik ki, insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının parametrləri və mexanizmlərini bütün dövrlərdə öyrənən psixologiya elmidir. İnsan şəxsiyyətinin müxtəlif parametrlərini öyrənən psixologiya elminin müxtəlif sahələri və istiqamətləri mövcuddur. Bu sahələrdən biridə məktəbə psixoloji xidmət işinin təşkili və həyata keçirilməsidir. Müasir dövr bütün psixologiyanın bütün sahələrdə yeniliklərin tətbiqini tələb etdiyi kimi məktəbə psixoloji xidmət işinin təşkilində də məktəb psixoloqu öz işini yeni tələblər baxımından qurmalıdır. Bu baxımdan məktəb psixoloqunun işinə müasir yanaşmaların tətbiqi edilməsi olduqca aktual kəsb edən problemdir.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşması prosesi müxtəlif mərhələləri və sistemləri əhatə edir. Bu sistemləri mikro, mezo, ekzo və makrosistemlər adlandırırlar. Mərhələli və fasiləsiz surətdə həyata keçirilən bu işin təşkili əsasən mikro sistemə aid olan orta ümumtəhsil məktəblərinin payına düşür. Orta ümumtəhsil məktəblərində yeni insan tərbiyəsi ilə müxtəlif ixtisaslı kadrlar məşğul olur. Lakin bu işin həyata keçirilməsi heç də hər zaman problemsiz ötürmür və ortaya bir sıra çətinliklər çıxır. Qarşıya çıxan bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında isə məktəb psixoloqlarının rolu əvəzsizdir. Nəzərə alsaq ki, məktəb bir canlı mexanizm olaraq mürəkkəb bir sistemdir və bu sistem bir sıra münasibətləri özündə birləşdirir. Bu mürəkkəb münasibətlər sistemində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması işini həyata keçirən məktəb psixoloqu bir-biri ilə əlaqədə olan bir sıra amilləri nəzərə almalıdır:

- İdarə edənin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri
- Tərbiyə edənlərin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri
- Tərbiyə olunanın şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri
- Məktəbin texniki heyətinin şəxsiyyətinin psixoloji parametrlərini.
- Psixoloji xidmətin həyata keçirildiyi konkret şərait və bu şəraitin imkanları.

Elə bu səbəbdən də bizi haqlı olaraq aşağıdakı suallar düşündürür. Bütün bu çətin canlı sistemdə yaranan çətinlikləri aradan qaldıran məktəb psixoloqu kimdir və onun şəxsiyyətində han-

sı psixoloji parametrlər öz əksini tapmalıdır? Onun işinin əsas istiqaməti qamətlərini nələr təşkil etməlidir? Müasir dövrdə bu işin həyata keçirilməsi üçün konkret şərait imkanları hansı üstünlükləri ilə seçilir və məktəb psixoloqunun öz işini müasir tələblər baxımından qurmasına necə təsir edir? Məktəb psixoloqu kimdir və onun şəxsiyyətində hansı psixoloji parametrlər öz əksini tapmalıdır? Biz bu parametrləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab etdik:

- Azərbaycançılıq ideologiyasına sadıq;
- Daima milli maraqları üstün tutan və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan;
- Öz peşəsini sevən;
- Savadlı;
- Uşaqları sevən və onlara ağıllı məhəbbətlə yanaşan;
- Özünün və insanların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmağı bacaran;
- Liderlik xüsusiyyətlərinə malik;
- Yeni innovasiyalardan xəbərdar;
- Təşkilatçı;
- Təşəbbüskar;
- Öz şəxsi nüfuzunu qoruyan;
- Özünə inamı olan.

Ədəbiyyatlardan və təcrübələrdən aydındır ki, psixoloji yanaşmada şəxsiyyətin nümunəvi təsir imkanları ən əsas amil rolunu oynayır. Bu baxımdan yuxarıda məktəb psixoloqunun şəxsiyyətində öz əksini tapması zəruri olan parametrlər yeni insan tərbiyəsində qarşıya çıxacaq problemlərin həlli istiqamətində nümunəvi tərbiyəvi təsir gücünə malik, olduqca mühüm təsiredici elementləridir. Hər bir məktəb psixoloqu öz şəxsiyyətinin təkmilləşməsində bu elementlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Müasir dövrdə məktəb psixoloqunun işinin əsas istiqaməti qamətlərini nələr təşkil etməlidir? Müasir dövr bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, məktəb psixoloqunun da öz işinə yeni tələblər baxımından yanaşmasında əsaslı dönüşlər yaratması üçün qarşısına bir sıra zəruri vəzifələr qoyur.

Məktəb psixoloqu məktəbdə əvvəlcədən müəyyənlanmış şəkildə illik və aylıq iş planları əsasında psixoloji xidmət işinin təşkilini günün tələbləri səviyyəsində qurmağa çalışır. Təbii ki, bu işin günün tələbləri səviyyəsində qurulması üçün məktəb psixoloqlarından aşağıdakı istiqamətlərdə işlərin yerinə yetirilməsi tələb olunur:

- Psixologiyanın müxtəlif sahələri istiqamətində baza biliyinin möhkəmləndirilməsi;
- Daima psixologiya elmi sahəsində olan yeniliklərin axtarışında olmaq;
- Qazanılmış biliklərin təcrübəyə tətbiq edilməsi bacarığı;
- Praktik olaraq yaranmış problemlərin həllinə yaradıcı yanaşma və aktivlik.

İstənilən sahədə baza biliklərinin mövcudluğu ən əsas amil olaraq qiymətləndirilir.

Məktəb psixoloqları psixologiyanın nəzəri və praktik sahələri haqqında möhkəm biliyə sahib olmaqla baş verən problemə nəyin əsas səbəb olduğunu müəyyənləşdirə bilirlər. Zaman dəyişdikcə şəxsiyyətə təsir amilləri də öz forma və istiqamətlərinə görə yeni təsir imkanlarına malik olur. Yəni müxtəlif dövrlərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə yarana biləcək problemlərin səbəbləri də dövrün tələblərinə müvafiq olaraq dəyişir. Bu problemlərin yaranmasına bir tərəfdən şəxsiyyətin fərdi inkişafındakı dəyişikliklər təsir edərsə, digər tərəfdən sosial mühitdə yaranan yeni proseslər birmənalı şəkildə təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. Məqalə məktəb psixoloqlarının peşə adaptasiyasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri mövzusunda mühüm töhfədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəb psixoloqunun şəxsiyyətindəki psixoloji parametrlər əks edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva K.C. Sosial-əxlaqi davranışın təhlili. Bakı: Sabah, 2007.
2. Babayeva. Ş.R., Həsənova. M.F. Sosial psixologiya. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2019, 338 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri . Bakı, 2004.
5. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Bakı: 2007, 626 s.

Н.Г. Мамедова

Социально-психологические особенности профессиональной адаптации школьных психологов

Резюме

Каждый школьный психолог должен уделять особое внимание формированию этих элементов в развитии своей личности. Современная эпоха, как и во всех направлениях, ставит перед школьным психологом ряд необходимых задач по кардинальному изменению подхода к своей работе в условиях новых требований. Школьный психолог старается наладить организацию работы психологической службы на уровне потребностей дня на основе заранее определенных годовых и ежемесячных планов работы.

N.G. Mammadova

Social-psychological features of professional adaptation of school psychologists

Summary

Each school psychologist should pay special attention to the formation of these elements in the development of his personality. The modern age, as in all directions, sets a number of necessary tasks for the school psychologist to make fundamental changes in his approach to his work in terms of new requirements. The school psychologist tries to establish the organization of psychological service work at the level of the day's requirements based on pre-defined annual and monthly work plans.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNDƏ
AKADEMİK GÖSTƏRİCİ (GPA), TƏŞVİŞ SƏVİYYƏSİ VƏ YAŞAM
MƏMNUNİYYƏTİ ARASINDAKI ƏLAQƏNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

UOT 159.9

İlahə İlham qızı Məmmədova

Xəzər Universitetinin magistrantı

E-mail: mammadova.ilaha@khazar.org

Rəyçilər: *psixol.ü.f.d. N.R. Nəsirova,*
psixol.ü.f.d., dos. S.Y. Quliyeva

Açar sözlər: tələbələ, akademik göstərici (GPA), təşviş, yaşam məmnuniyyəti

Ключевые слова: студенты, успеваемость, тревожность, удовлетворенность жизнью

Key words: university students, academic performance, anxiety, life satisfaction

İnkişaf etmiş bir ölkə demək eyni zamanda təhsil sahəsində inkişaf etmiş bir cəmiyyət deməkdir. Belə ki, günü-gündən inkişaf edən ölkəmizdə inkişafa aparın yol ilk əvvəl təhsil sahəsində aparılan tədqiqatlardan keçir. Müvəffəqiyyətli və bilikli şəxsiyyət yetişdirmək üçün istiqamətlənən təhsil sistemimizdə eyni zamanda psixoloji olaraq da sağlam gəncliyin yetişdirilməsinə diqqət yetirmək kimi yeni məqsədlərin formalaşdırılmasına ehtiyac vardır. Tələbə dedikdə Azərbaycan Respublikasında məcburi təhsil olan 11 illik məktəb dönməni bitirdikdən sonra öz seçimi əsasında müəyyən şərtləri ödəyərək ali təhsil müəssisələrində və ya kolleclərdə təhsilini davam etdirən şəxs nəzərdə tutulur. [1]

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən 2000-ci ildən 2022-ci ilə qədər olan dövrdə 2.662.246 nəfər universitetə daxil olmuş və tələbə adını qazanmışdır. Bu göstərici əhalinin 26% deməkdir. Tələbə olmuş şəxslərin yaş göstəricilərinə diqqət etdikdə isə 2005-2006-cı illərdə 99.7%, 2021-2022 ci illərin nəticələrində isə 98.4% şəxsin 14-29 yaş qrupundan olduğunu göstərir. [2]

Bu statistik dəyərləndirmə sadəcə rəqəmlərdən ibarət olub tələbə olmuş şəxslərin sayını göstərməklə qalmır eyni zamanda universitetlərin bir qurum kimi cəmiyyətin böyük bir kütləsi üzərindəki təsirini özündə ehtiva edir. Tələbə olmuş şəxslərin yaş göstəriciləri isə fərdin şəxsiyyət olma yolunda keçdiyi iki önəmli dönmə; yeniyetməlik və gənclik dönmələrini özündə cəmləşdirərək həmçinin universitet dövrünün bir fərdin şəxsiyyətə çevrilmə yolundakı təsirini əks etdirir. Yetkinlik dövrünə bir addım olaraq dəyərləndirilən tələbəlik dönmə xüsusilə böhran dövrləri ilə xarakterizə edilən yeniyetməlik dövrünün ardınca gəldiyi üçün tədqiqatlar aparılması vacib olan bir dövrdür.

Hər bir fərd həyatı boyunca müsbət və ya mənfi müxtəlif həyat hadisələrini təcrübə edir. Xüsusilə də universitet dönmə gənclərin öz karyeralarına hazırladıqları, romantik və sosial münasibətlər qurduğu, müxtəlif problemlərlə qarşılaşaraq onları həll etmək üçün çalışdıqları bir dövr olaraq dəyərləndirilir. Bütün bu müsbət və ya mənfi mərhələləri ehtiva edən dövr fərdin özü və həyatı haqqındakı ümumi anlayışı, həyat məmnuniyyəti anlayışını da izah etməkdədir. [3]

Yaşam məmnuniyyəti şəxsin öz ehtiyac və istəklərindən qaynaqlanaraq müəyyən etdiyi standartlar ilə sahib olduğu standartları müqayisə etməsi nəticəsində həyat səviyyəsinə qiymət verməsidir. İnsanın istəkləri və sahib olduqları arasında uyğunsuzluq nə qədər az olarsa, yaşam məmnuniyyətinin səviyyəsi bir o qədər yüksək olar. [4, s.403-425]

Yang (2016), yaşam məmnuniyyəti anlayışını insan evaluasiyasının ən böyük səbəblərindən biri kimi tanıyaraq insanın öz yaşamını dəyərləndirməsi ilə öz gələcəyini istiqamətləndirməsində daxili motivasiya rolunu oynadığını demişdir. [5,s.3]

Yaşam məmnuniyyəti ilə bağlı keçirilən tədqiqatlara baxdıqda 2021-ci ildə Türkiyədə Azərbaycan, Türkiyə və Poloniya olmaqla üç ölkədə universitet tələbələri ilə keçirilən araşdırmada yaşam məmnuniyyəti demoqrafik meyarlar üzərindən incələnmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə görə yaşam məmnuniyyəti səviyyəsi tələbənin iş təcrübəsinə görə fərqliləşmə göstərmişdir. [6,s.1179-1199]

Psixologiya sahəsində tələbələr üzərində keçirilmiş tədqiqatlar içərisindən ən çox rast gəlinən akademik göstərici anlayışı və bu göstəriciyə təsir edən amillər olmuşdur. Belə ki, psixoloji amillərin akademik performansına və göstəricilərə olan təsiri ilə bağlı psixologiya sahəsində bir çox tədqiqatlar vardır.

Təşviş sözünün etiologiyasına nəzər yetirdikdə yunanca gərginlik, daralma deməkdir. Təşviş fərdin bir hadisəni və ya vəziyyəti təhlükəli olaraq qavramasından qaynaqlanaraq özündə fizioloji, psixoloji tərəfləri ehtiva edən qeyri müəyyən, uzaq təhlükələrə qarşı reaksiya olaraq müəyyən edilir. [7, s.22-28]

Müxtəlif dövrlərdə, fərqli müəlliflər tərəfindən Malayziya, Pakistan, İran, Afrika, İngiltərə kimi bir çox ölkələrdə tələbələr üzərində keçirilən tədqiqatlarda təşviş və akademik göstərici arasındakı əlaqə incələnmişdir. Nəticələrdə təşviş akademik göstəricilərə təsir edən bir amil olaraq dəyərləndirilmişdir [8, s.331-338]

Akademik göstərici ilə təşviş səviyyəsi arasındakı əlaqəni təhlil edən ən sonuncu tədqiqat Sargodha universitetində 2022-ci ildə keçirilmişdir. Araşdırmanın nəticələrinə baxıldıqda isə akademik göstərici ilə təşviş səviyyəsi arasında anlamlı korelyasiya olduğu görülür. [9,s.372-386]

Problemin aktuallığı. Təhsil sisteminin ən önəmli məqsədlərindən birinin yaşadığımız elm və texnologiya çağına uyğun profildə gənc yetişdirmək olduğunu nəzərə alsaq, tələbələrin akademik nailiyyətləri və psixoloji sağlamlılıqlarının başqa ölkələrdə təhsil alan tələbələrin nəticələri ilə müqayisəsində inkişafı məsələsinin vacibliyi həmişə aktual olaraq qalır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə Azərbaycan və Türkiyə olmaqla iki ölkədə təhsil alan tələbələrlə keçirilmiş və akademik göstərici, təşviş səviyyəsi və yaşam məmnuniyyəti olmaqla üç dəyişənin nəticələrinin müqayisəli təhlil edildiyi tədqiqatdan ətraflı şəkildə bəhs edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Aparılan bu tədqiqatdan əldə edilən nəticələrin sadəcə psixologiya sahəsinə yox eyni zamanda təhsil sahəsinə də töhfələr verəcəyi düşünülməkdədir. Bu araşdırmanın nəticələri yalnız bizim ölkəmiz üçün yox eyni zamanda qonşu ölkə olan Türkiyə üçün də maraqlı olacaqdır. Həmçinin bu məqalədən, təhsil işçiləri, ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrılar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

- 1.“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
2. Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində ixtisas qrupları və istiqamətlər üzrə təhsil alan tələbələrin sayı. (Təhsil, elm və mədəniyyət | Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi)
3. Akgül G, F. (2020). Üniversite öğrencilerinin yaşam tatminini yordayan değişkenlerin incelenmesi. *Journal of International Social Research*, 13(70).
4. Diener, E., Oishi, S., and Lucas, R. E. (2003). Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. *Annual Review of Psychology*, 54(1), 403-425.
5. Yang, C., & Srinivasan, P. (2016). Life satisfaction and the pursuit of happiness on Twitter. *PloS one*, 11 (3).

6. Bakan, İ., & Amırlı, H. (2021). Türkiye, Azerbaycan ve Polonya'daki Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunun Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(5), 1179-1199.

7. Pichot, P. (1999). The semantics of anxiety. *Human Psychopharmacology: Clinical and Experimental*, 14(S1), 22-28.

8. Adeoye-Agboola, D. I., & Evans, H. (2015). The relationship between anxiety and academic performance of postgraduate international students in a British University: A cross-sectional quantitative design. *Science Journal of Public Health*, 3(3), 331-338.

9. Khalid, M. M., Shafiq, F., & Ahmad, M. (2022). Anxiety and Academic Performance of Undergraduate University Students. *Global Social Sciences Review*, VII(II), 372–386.

И.И. Маммадова

Сравнительный анализ взаимосвязи между средним академическим баллом (GPA), уровнем тревожности и удовлетворенностью жизнью у студентов Азербайджанских и Турецких университетов

Резюме

Быстрое развитие науки и техники также оказало влияние на общество, и перемены стали нашей неизбежной реальностью. Человеческий профиль, требуемый обществом, в котором мы живем, также изменился в зависимости от этого развития. В этом отношении система образования нацелена на воспитание молодежи в соответствии с возрастом науки и потребностями общества. С этой целью в проведенном нами исследовании обсуждались средний балл успеваемости (GPA), который является показателем академической успешности студента, понятие тревожности, которая является наиболее распространенной психологической проблемой среди молодежи, и понятие удовлетворенности жизнью. Исследование проводилось на студентах университетов, обучающихся в Азербайджане и Турции, и результаты были проанализированы сравнительно. В ходе анализа результатов исследования было отмечено, что средний балл снижался по мере повышения уровня тревожности у студентов азербайджанских и турецких вузов. Когда была изучена взаимосвязь между уровнем тревожности и средним баллом, было видно, что результаты студенток отличались больше, чем у студентов-мужчин. Когда были изучены результаты студентов, обучающихся в обеих странах, было видно, что существует разница между уровнями удовлетворенности жизнью работающих студентов и уровнями удовлетворенности жизнью безработных студентов. Результаты показывают, что уровень удовлетворенности жизнью женатых студентов отличается больше, чем у одиноких и разведенных студентов. Наконец, видно, что уровни тревожности студентов университетов, обучающихся в Турции и Азербайджане, различаются. Таким образом, было видно, что уровень тревожности студентов, обучающихся в Турции, был выше, чем у студентов в Азербайджане.

I.I. Mammadova

Comparative analysis of the relationship between academic grade point average (GPA), anxiety level and life satisfaction in Azerbaijani and Turkish university students

Summary

The rapid development of science and technology has also had an impact on society and change has become our inevitable reality. The human profile required by the society we live in has also

changed depending on this development. In this respect, the education system aims to educate young people by the age of science and the needs of society. For this purpose, in the research conducted by us, the grade point average (GPA), which is the indicator of the academic success of the student, the concept of anxiety, which is the most common psychological problem among young people, and the concept of life satisfaction were discussed. The research was conducted on university students studying in Azerbaijan and Turkey and the results were analyzed comparatively. During the analysis of the results of the research, it was observed that the GPA decreased as the level of anxiety increased in Azerbaijani and Turkish university students. When the relationship between anxiety level and GPA was examined, it was seen that the results of female students differed more than male students. When the results of the students studying in both countries were examined, it was seen that there was a difference between the life satisfaction levels of working students and the life satisfaction levels of unemployed students. The results show that married students' life satisfaction levels differ more than single and divorced students. Finally, it is seen that the anxiety levels of university students studying in Turkey and Azerbaijan differ. Thus, it was seen that the anxiety level results of the students studying in Turkey were higher than the students in Azerbaijan.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023

FİLOLOGIYA**VARIANTLARARASI ALINMALARIN TƏHLİLİNƏ DAİR
(İNGİLİS DİLİNİN BRİTANIYA, AMERİKA, KANADA
VƏ AVSTRALIYA VARIANTLARI ƏSASINDA)**

UOT 811.111.

Elnarə Eldar qızı Putayeva*Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dili müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***E-mail:** pedaqoji.ing.fr@mail.ru**Rəyçilər:** *filol.ü.f.d., dos. G.F. İsrailova,
filol.ü.f.d. A.F. Məmmədzadə***Açar sözlər:** *alınmalar, variantlararası alınmalar, amerikanizm, Britaniya ingiliscəsi, Amerika ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi***Key words:** *borrowings, inter-variety borrowing, Americanism, British English, American English, Canadian English, Australian English***Ключевые слова:** *заимствования, межвариантное заимствование, американизм, британский английский, американский английский, канадский английский, австралийский английский*

Alınmalar dilçilikdə daha çox təhlil olunmuş sahələrdən biri hesab oluna bilər. Alınmaların tədqiqinin bu qədər aktual olmasının səbəblərinə qloballaşma dövründə müxtəlif dil daşıyıcılarının davamlı ünsiyyət prosesi, yeni texnologiyaların tətbiqi, insanların məskunlaşma yerlərinin mütəmadi olaraq dəyişməsi, inkişaf sürətinə müvafiq olaraq yeni anlayışların meydana çıxması və s.-i aid edə bilərik. Xüsusi olaraq, ingilis dilini haqqında danışdığımız zaman, bu səbəblərin sırasına qeyd olunan dilin beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsi olmasını da əlavə edə bilərik.

Bununla belə, alınmaların təhlili ilə bağlı bəzi məsələlər hələ də müzakirə obyektinə qalmaqdadır. Bu məsələlərdən biri ingilis dilinin təmsalında desək, müxtəlif variantları olan dillərin leksik tərkibində variantlararası alınmaların təhlili məsələsidir. Məqalənin məqsədi ingilis dilinin Böyük Britaniya, Amerika, Kanada və Avstraliya variantları arasında qarşılıqlı şəkildə müxtəlif alınma sözlərin mənimsənilməsini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə biz “variantlararası alınmalar” terminini işlətməyi nəzərdə tuturuq ki, bu halda ingilis dilinin müxtəlif variantları arasında cərəyan edən alınmaların işlədilməsi ehtiva olunur. Bəzi hallarda bu anlayışı “daxili alınmalar” kimi də adlandırırırlar. Dillərarası kontaktların geniş vüsət aldığı indiki dövrdə hətta amerikanizmlərin belə ingilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər olaraq araşdırılması xüsusi diqqət çəkən məqamlardan hesab olunmalıdır.

E.O. Çeryukanovanın bu sahədə apardığı tədqiqatlar bizə belə deməyə əsas verir ki, Amerika və Britaniya variantının arasında alınma sözlərin dilə qəbul edilməsi prosesinə alınma söz hadisəsi kimi baxmaq hər iki dil variantının sistemindəki fərqliliklərdən qaynaqlanır. Britaniya variantında olan bu cür alınmalar yeni dil vahidi olaraq qəbul edilir. Bunun əsas səbəbi isə amerikalıların fərqli dil və mədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcıları olmasıdır (1, s. 34).

Bununla yanaşı olaraq, bəzi dilçilərin “daxili alınmalar” termininin də işlədilməsinə rast gəlirik ki, bu halda müəyyən alınmaların dialekt və jarqonlarla qarşılaşdırılması halları meydana çıxır. E.V. Marinova bu cür daxili alınmalara regional və sosial dialektlərdə, eləcə də, sosial və peşə jarqonlarında işlənən sözlərin aid edilməsini məsləhət görür (2, s. 81).

L. Blumfildin təsnifatında bu cür alınmalara eyni coğrafi arealdan seçilmiş sözlər daxil edilir və belə sözlər “dialektik alınmalar” adlandırılır (3, s. 487-488). Onlardan fərqli olaraq, başqa dillərdən alınmış və mənimsənilmiş sözlərin isə, “mədəni alınmalar” adlandırıldığına şahidi oluruq.

S. İbrahimova daxili alınmalar termininə həm variantlararası alınmaları, həm də slenq və sosial dialektlərdən alınmış sözləri də daxil edir. Bu cür alınmaların xüsusi rolunu son onilliklər ərzində dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas üsulu kimi qiymətləndirmək olar (4, s. 37). Müəllifin fikrincə, bu yolla həm ingilis dilinin makro sistemi yeni leksik və frazeoloji vahidlərlə zənginləşir, həm də müxtəlif leksik-semantik variantların söz yaradıcılığına yeni elementləri əlavə etməsi prosesi izlənilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, A.D. Şveytser ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantı haqqında danışdığı zaman məhz variantlararası alınmalar termini istifadə etmişdir. Biz də məqaləmizdə “variantlararası alınmalar” termininə üstünlük verərək bu cür ifadə vasitəsinin daha dəqiq və anlaşılan olduğunu düşünürük [9, s. 184, 189].

Amerikanizmlərin Britaniya variantına təsiri haqqında müəyyən fikirlərə amerikalı linqvist C. Alceonun “Dil haqqında mif: amerikalılar ingilis dilini məhv edir” adlı əsərində də rast gəlmək mümkündür. Müəllif qeyd edir ki, bir çox hallarda dillərin bir-birinə təsirini (bizim nümunədə Amerika variantının Britaniya variantına təsiri) barbarlıq səviyyəsinə qədər “yük-səldirlər”. Lakin qloballaşma şəraitində dillərin bir-birinə təsiri və tədricən dəyişməsi qaçılmaz faktdır. C. Alceo amerikanizmlərin qəbul edilməməsi faktını daha çox Amerika mədəniyyətinin britaniyalılar tərəfindən qəbul edilməməsi və hər bir dəyişikliyə amerikalıların səbəb olmasını düşünmələri ilə əlaqələndirir (5, s. 177).

Nümunə olaraq “controversy” sözünün tələffüz şəklini göstərən müəllif qeyd edir ki, hazırda bu sözün Britaniya variantında iki cür tələffüz forması var. Onlardan birində vurğu birinci, digərində isə, ikinci hecaya düşür. Britaniyalıların fikrincə, ikinci hecanın vurğulu tələffüz edilməsi amerikanizmlərin təsiri hesab olunmalıdır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, ikinci halın meydana çıxması Britaniyada baş vermişdir, belə ki, ABŞ-da bu sözün tələffüzündə vurğu birinci hecaya düşür.

Digər bir nümunədə isə, I guess ifadəsinin amerikanizm olduğunu qeyd edənlərin əksinə olaraq, müəllif bu söz birləşməsinin britaniyalıların nitqində formalaşdığını iddia edir. O göstərir ki, orta əsrlərdə Böyük Britaniyada *gesse* feili “hesab etmək, zənn etmək” mənasında işlədilmişdir. Beləliklə, bu ifadəni amerikanizm adlandırmaq düzgün olmazdı (5, s.178-179).

Amerikanizmlərin Britaniya variantına təsirinə dair başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: trash sözünün Britaniya variantına daxil edilməsi XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Belə ki, 1999-cu ildə Apple şirkətinin yeni əməliyyat sisteminin təqdim edilməsində *wastebasket* ikonu trash ilə əvəz olunur. Bu dəyişiklik britaniyalıların narazılığına səbəb olur və şirkətin dəyişikliyi ləğv etmədiyi müddətdə yeni məhsulu almaqdan imtina edirlər. Lakin şirkət bu tələbi qəbul etmir və britaniyalıların yeni amerikanizmi dillərinə qəbul etməli olurlar (6, s.156).

Kanada ingiliscəsi Britaniyadan və Fransadan olan mühacirlərin iki əsr boyunca “Yeni Qitə”yə axını nəticəsində formalaşmış hesab oluna bilər. Aborigen dillərin təsiri nəticəsində ingilis dilinin digər variantlarında olmayan sözlər Kanada ingiliscəsinə daxil olmuşdur. Digər tərəfdən, Aşağı Kanada ərazisindəki fransız dilindən Yuxarı Kanada ərazisindəki ingilis dilinə xeyli sayda yeni sözün axın etməsi və bu sözlərin Amerika və Britaniya variantında olmaması faktı Kanada ingiliscəsinin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur.

Yazı qaydalarına nəzər yetirdiyimiz zaman Britaniya və Amerika ingiliscəsinin sintezinə xüsusi önəm verdiyini görürük. Belə ki, bu sözlərin Amerika variantında ekvivalenti color

və center olaraq yazılmaqdadır. Eləcə də, ABŞ-da anqlo-fransız mənşəli defense (isim), Kanadada isə Britaniya mənşəli defence yazı formalarına rast gəlmək mümkündür (7).

Amerika ingiliscəsində olduğu kimi, Kanada variantında da –ize sonluğuna üstünlük verilir. Britaniya variantında isə, Kembric modeli olaraq –ise, Oksford modeli olaraq isə, -ize sonluğuna rast gəlinir. Məsələn, recognize, realize və s.

Kanada variantının yazı qaydalarını eyni zamanda bu ölkənin tarixi ticarət əlaqələrinin genişliyi ilə də əlaqələndirmək olar. Məsələn, cheque sözünün Britaniya variantında yazılışı Kanada ilə Britaniya arasındakı sıx maliyyə əlaqələrinə əsaslanır. Kanada avtomobil sənayesində ABŞ-ın üstünlük təşkil etməsi avtomobilin hissələrini adlandırılmasında Amerika variantının yazılış qaydalarının əsas götürülməsini açıqlaya bilər: məsələn, tire (təkər).

Kanada ingiliscəsi daha çox Amerika variantının lüğət tərkibi ilə oxşarlıq təşkil etdiyindən, hər iki variantın dil daşıyıcıları bir-birini rahatlıqla anlaya bilər. Bir çox hallarda Britaniya və Amerika variantlarındakı sözlər müəyyən dərəcədə bir-biri ilə səsləşsə də, Kanada variantındakı sözlərə digərlərində rast gəlinmir.

Kanada ingiliscəsində *grade* (sınıf) sözünün rəqəmdən əvvəl (Grade 6), ABŞ-da isə rəqəmdən sonra (6th grade) işlədilməsi müşahidə olunur.

Kanada variantında “qiymət” sözü grade (Amerika variantında mark): imtahan vermək write an exam, (Amerika variantında take an exam): imtahan nəzarətçisi an invigilator, (Amerika variantında a proctor) və s. kimi işlədilir (7).

ABŞ-da daha çox rast gəldiyimiz tələbələrin illər üzrə bölgüsü - freshman (I kurs), sophomore (II kurs), junior (III kurs), və senior (IV kurs) ifadələri Kanadada işlənmir, bu ifadələrin əvəzinə Senior 1, Senior 2 və s. istifadə olunur. ABŞ-da kolleclər (colleges) daha çox orta təhsilin davamı olaraq növbəti təhsil pilləsində təhsiləlməni təşkil edir. Kanadada isə, kolleclər ya texniki təhsil verən, ya da hər hansı bir universitetin tabeliyindəki təhsil müəssisələri hesab olunur. Kanadada “college student” (kollec tələbəsi) biznesin idarə edilməsi sahəsində təhsil alan bir şəxsi göstərsə, “university student” (universitet tələbəsi) bakalavr dərəcəsi almağa iddiaçı olan şəxsi ifadə edir (7).

Müəyyən fərqlərə nəqliyyat sistemini ifadə edən vahidlərdə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Kanadada railway və railroad (dəmiryolu) sözlərinin hər ikisi işləndiyi halda, gediş-gəliş bileti ifadəsinin bəzən a round-trip (Amerika variantı), bəzən də a return (Britaniya variantı) kimi işləndiyini görürük.

Kanada ingiliscəsində hüquq sahəsində çalışan əməkdaşlara daha çox “lawyer” deyə müraciət olunur. Buna əsas səbəb olaraq belə bir faktı göstərə bilərik ki, İngiltərə, Uels, İrlandiya, Avstraliya və s. bu kimi ərazilərdəki hüquq sistemlərindən fərqli olaraq, Kanadada hüquq təhsilini almış şəxs heç bir fərq qoyulmadan müəyyən vəzifə tuta bilər. Bəzi hallarda, lawyer, counsel və attorney kimi ifadələrin də işlədilməsi yolveriləndir. Kanada hüquq sistemində solicitor, ABŞ hüquq sistemində isə attorney daha geniş işlənmə arealına malikdir (7).

Ev əşyalarının adlandırılmasında bəzi müqayisələr aparılır: Britaniya və Kanada variantında “tin” (konserv qutusu), “serviette” (salfet), “tap” (kran); Amerika variantında isə müvafiq olaraq “can”, “napkin”, “faucet” olaraq işlənməkdədir (7)].

Qrammatik qaydalara nəzər saldıqda, kanadalıların daha çox cümləni “as well” ifadəsi ilə başladığını, Britaniya ekvivalentinin isə, “in addition” olduğunu qeyd edə bilərik.

Amerika variantında “hospital” sözü müəyyən artiklla (to/in the hospital), Britaniya variantında isə artikl olmadan (to/in hospital) işlədilir (7).

Bir neçə nümunə ilə Avstraliya ingiliscəsinə aid xarakterik xüsusiyyətləri göstərməyə çalışaq. D. Kolinz 1786-cı ildə Botanika Körfəzinə hakim təyin olunmuşdur və onun Avs-

traliya aborijenlərinin lüğət tərkibindəki sözləri toplayıb bütöv halına salınmasındakı rolu təkzibolunmazdır. D. Kolinz qeyd edirdi ki, biz yerlilərin ətraf aləmi təsvir etdikləri sözləri anlamaqda çətinlik çəkirik. Belə ki, gözlə görünən bir məfhumu belə adlandırdıqda anlaşılmazlıqla qarşılaşa bilərik.

Avropalıların bu ərazilərdə məskunlaşmasının ilk 100 ili ərzində 80-ə yaxın dildən təxminən 400-dən çox sözün Avstraliya ingiliscəsinə daxil olmasını xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Alınmaların böyük əksəriyyəti əsas məskunlaşma ərazilərinin yaxınlığındakı dillərdən qəbul edilmiş hesab olunur.

Sidney ərazisində Dark dialektinin daha çox yayıldığına nəzərə alsaq, daha çox sözün bu dildən keçdiyini iddia etmək mümkündür. Bu sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik (əlavə olaraq alınmaların Avstraliya ingiliscəsinə daxil olma ili də qeyd edilmişdir):

- boobook** (1790) – qırmızı xallı bayquş
- boomerang** (1790) – bumeranq
- corroboree** (1790) – korobori (rəqs növü)
- dingo** (1789) – dinqo (it növü)
- geebung** (1790) – qibunq (ağac növü)
- gibber** (1790) – sürətli danışmaq
- gunyah** (1803) – kol
- koala** (1798) – koala
- kurrajong** (1801) – bitki növü
- paddymelon** (1802) – yemişəbənzər meyvə
- wallaroo** (1826) – kenquru
- waratah** (1788) – varata (gül adı)
- warrigal** (1790) – vəhşi
- wombat** (1798) – heyvan növü
- woomera** (1793) – ox atmaq üçün yay (8).

Alınma sözlərin əsasən ətraf aləmlə bağlı olması və nitq hissəsi olaraq “isim” kimi işlədilməsini xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Məna baxımından bu alınmaların flora və fauna, din və dini ayinlər, ətraf mühit ilə bağlı olmasını və yerlilərin mədəni xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməsini görə bilərik.

Bir çox sifət və feillərin daha çox XIX əsrdə dilə keçməsi faktı bu sözlərin artıq lüğət tərkibindən çıxarılması faktı ilə yanaşı səsləşir. Bu alınmalardan yalnız ikisi – bung (tuxac) və yakka (ağır iş) dildə hələ də işlənməkdə davam edir (8).

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, sözlərin hadisəsi müxtəlif mənbə dillərdən yeni sözün dilə keçməsi prosesidir. Bu proses müxtəlif dillərin mədəni kontaktının nəticəsi hesab edilə bilər. Belə ki, qloballaşma şəraitində müxtəlif dil daşıyıcılarının davamlı ünsiyyəti dillərin lüğət tərkibinin tez-tez dəyişməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Dilə qəbul edilmiş yeni vahidlərin dilə keçmə səbəbləri müxtəlif ola bilər. Bu zaman daha çox sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. faktorları səbəb göstərə bilərik. Hər bir halda yeni dil materialı resipient dildə qəbul edilərək müəyyən assimilyasiyaya uğrayaraq mənimlənilir. İngilis dilinin müxtəlif variantları haqqında da eyni fikirləri söyləmək mümkündür. Belə ki, bu variantlar eyni dilin “törəmələri” hesab edilsə də, onlar arasında kifayət qədər fonetik, leksik, qrammatik və s. fərqlər mövcuddur. Məhz bu müxtəlifliklər variantlararası alınmaların və keçidlərin labüdlüyünü və qaçılmazlığını özündə ehtiva edir.

Problemin aktuallığı. Məqalə ingilis dilinin Böyük Britaniya, Amerika, Kanada və Avstraliya variantları arasında qarşılıqlı şəkildə alınma sözlərin lüğət tərkibinə inteqrasiyası məsələsinin araşdırılması kimi aktual bir məsələyə həsr olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Son dövrlərdə ingilis dilinin Böyük Britaniya variantı ilə yanaşı digər variantların da araşdırılması və tədrisi diqqət mərkəzində saxlanıldığından, qeyd edilən variantların müqayisəsi yeni yanaşmalar tələb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ingilis dilinin müxtəlif variantlarını araşdıran tədqiqatçılar, tələbələr və müəllimlər yararlanı bilərlər.

Ədəbiyyat

1.Чурюканова Е.О. Американизмы в британском и русском газетном стиле: сопоставительный анализ: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2003. – 290 с.

2.Маринова Е.В. Теория заимствования в основных понятиях и терминах: словарь-справочник. – М., 2013. – 239 с.

3.Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 606 с.

4. Ібрагімова С.І. Типологія та парадигматичні відношення міжваріантних запозичень сучасної англійської мови // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2011. – № 209. – с. 37-39.

5.Algeo J. Language Myth 21: Americans are ruining English // Bauer L., Trudgill P. Language myths. Penguin Books,1998. – p.176-182.

6.Ларцева Е.В. Американский вариант английского языка и его влияние на британский в дискуссиях зарубежных лингвистов / Е. В. Ларцева // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2012. — № 3 (105). — с. 147-159.

7.https://www.cs.mcgill.ca/~rwest/wikispeedia/wpcd/wp/c/Canadian_English.htm

8.School of literature, languages and linguistics anu college of arts & social sciences. <https://slll.cass.anu.edu.au/centres/andc/borrowings-australian-aboriginal-languages>

E.E. Putayeva

On the analysis of inter-variety borrowings (based on the British, American, Canadian and Australian English)

Summary

The article considers the notion of inter-variety borrowing with reference to loanwords in British, American, Canadian and Australian Englishes. It demonstrates the specific character of the process of borrowing from one national variety into another. The author reveals the system connections of the term “inter-variety borrowings” under consideration with correlative terms. English is supposed to be an international way of communication. As it is widely spoken in such countries as U.S., Canada, Australia etc, it is acceptable that all the people living in these countries can have some affects on the usage of that very language. In the article the author gives some examples for the purpose of revealing the facts describing the differences between the British, American, Canadian and Australian variants of the English language. All the differences cover phonetic, lexical, grammatical and other spheres of the language as well.

Э.Э. Путаева**К анализу межвариантных заимствований (на материале британского, американского, канадского и австралийского вариантов английского языка)****Резюме**

В статье рассматривается понятие межвариантного заимствования применительно к заимствованиям в британском, американском, канадском и австралийском вариантах английского языка. Это демонстрирует специфику процесса заимствования из одной национальной разновидности в другую. Автор выявляет системные связи рассматриваемого термина «межвариантное заимствование» с коррелятивными терминами. Английский язык считается международным способом общения. Поскольку на нем говорят в таких странах, как США, Канада, Австралия и т. д., допустимо, что все люди, живущие в этих странах, могут иметь какое-то влияние на использование этого языка. В статье автор приводит несколько примеров с целью выявления фактов, характеризующих различия между британским, американским, канадским и австралийским вариантами английского языка. Все различия охватывают также фонетические, лексические, грамматические и другие сферы языка.

Redaksiyaya daxil olub: 27.09.2023

ƏNVƏR ƏHMƏD YARADICILIĞINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK

UOT 82.

Aybəniz Şahin qızı Paşayeva*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialının müəllimi***E-mail:** aybeniz.pashayeva@agcebedi.adpu.edu.az**Rəyçilər:** *filol.ü.f.d., dos. V.S. Allahverdiyev,*
*ped.ü.f.d., dos. S.R. Məmmədov***Acar sözlər:** *Ənvər Əhməd, bədii yaradıcılıq, ideya, fəlsəfi, istiqamət, poeziya, şeirdə poetiklik, bədii düşüncə, tarix və müasirlik***Ключевые слова:** *Анвар Ахмед, художественное творчество, идея, философское, направление, поэзия, поэтика в поэзии, художественная мысль, история и современность***Key words:** *Anwar Ahmed, artistic creation, idea, philosophical, direction, poetry, poetics in poetry, artistic thought, history and modernity*

Azərbaycan poeziyasında tarixi mövzulara meylin çox şanlı tarixi vardır. Müstəqilliyimiz dövründə eləcə də 90-cı illərdə vətənimizin ən ağır, ən qanlı-qadalı günlərində də xalq şairlərimiz B. Vahabzadə, B. Azəroğlu, N. Xəzri, X.R. Ulutürk, Ə. Əhməd, M. Araz, F. Qoca, İ. Tapdıq və b. nisbətən sonrakı nəsillərin nümayəndələri olan F. Sadıq, S. Tahir, R. Rövşən və başqaları coşqun həvəs və enerji ilə yazıb yaratmışlar.

Müasir Azərbaycan poeziyasında tarixi hadisələr öz əksini S. Vurğunun, B. Vahabzadənin, X.R. Ulutürkün, Ə. Əhmədin və b. şairlərimizin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu şairlərin yaradıcılığında Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar tarixi hadisələr bədii və geniş formada poema janrında da əks etdirilmişdir. Onlar öz qələmlərini müstəqillik və istiqlal yolunda, ölkəmizin böyük dərdi olan Qarabağ məsələsində, 20 yanvar-qara yanvar günlərində alman faşistlərindən daha qəddar və amansız olan erməni işğalçılar və s. bu kimi faciələrlə bağlı şeirlər. Poetik nümunələr yaratmaq uğrunda öz qələmlərini süngüyə çevirmişlər (1, s. 35).

Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə də müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsleşən cəhətlər əsasdır; yeni şair tarix boyunca aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ şairin tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətdən asılıdır. Tarixi mövzularda saysız-hesabsız əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan poeziyasının eləcə də müasir poeziyamızın görkəmli yazarlarından biri də Ə. Əhməddir. Ə. Əhməd böyük və zəngin yaradıcılıq gücünə malik, kamillik dövrünü keçmiş, müdriklik məqamına yiyələnmiş şairimizdir. Şairin poeziyası bizim milli sərəvətimizdir.

Yeni dövrdə poeziyamızda Vətən ağrısı əsas planda dururdu. İşğal altında olan torpaqların əsirlik harayı ürəkləri alovlandırır. Bu alovdan od alan Ənvər Əhməd poeziyası daha da alovlanır, öz işığı ilə ürəklərə işıq bəxş edirdi.

Şairin çap olunmuş “Bu qılinc qınında pas ata bilməz” kitabı da belə poetik düşüncənin məhsuludur. Kitabda şairin müxtəlif mövzularda yazdığı 239 şeiri və dörd poeması toplanmışdır. Kitab ön söz əvəzinə şeirlə başlayır.

Ötər aylar, ötər illər, zaman yaşa dolub keçər.
Yazıq ömrüm bir zəmidir, yetişməmiş solub keçər.
Yazılmamış bir kitabdır taleyimin daş yuxusu,
Aman fələk, nə ağırmış bu həyatın qəm yuxusu! (2, s. 33)

Şair şeirdə nisgilli ürək çırpıntılarını inilti bir harayla qeyd etmişdir.

Ənvər Əhmədin maraqlı şeirlərindən biri də “Şəhid qəbri”dir. Şeirdə şəhid qəbrinin yaralı torpaqlarımızın hər nöqtəsini tutduğundan danışılır. Müəllif şeirin sonunda belə nəticəyə gəlir ki, şəhid qəbirləri Vətən boydadır, onun dərдинin kəfəni də Vətən boyda olmalıdır.

Qəbrimi bu Vətən boyda qazın siz,
Dərdimin kəfəni Vətən boydadır! (2, s. 34)

Şair düşməne əsir düşmüş torpaqlarımızın dərдинi heç vaxt unutmur, onun nalə və nisgili-nin ahı ürəkləri heyratə gətirir. Sanki bu heyrat Vətən torpağının işğal altında olan hər qarışını bizə xatırladır. Bu baxımdan “Ağdam-Şuşa-Laçın yolu şeri öz təbiiliyi ilə seçilir. Şair Ağdam, Şuşa, Laçın yollarından qəmli danışır artıq o yollarda gözə bilməyəcəyimiz onu kövrəkdir. Sonda fikrini belə yekunlaşdırır.

Bu yol ölü səsim, odlü göz dağım,
Bu yolu keçməz ər, sən də ölüsən.
Millətin gözündə ey Qarabağım,
İndi laxtalanmış bir qan gölüsən. (3, s.34)

Ə. Əhməd “İlahi, bir qara daşın olaydım” şeirində təbiətin görünməz varlığını qeyd etmişdi. Torpağının hər qarışı üçün təşnə kimi göynəyən, ürəyi qan ağlayan şair özünə “qara daş” olmağı arzulayır:

İlan tək süründüm bu torpaq üstə,
Vətən can üstədir, ömrüm qəfəsdə.
İlahi, bir qara daş olaydım!!! (3, s.35)

“Həsretimin odu” şeirində şair ikiyə bölünən Vətənimizin dərдинdən danışır. Arazın o tay və bu tayında ikiyə bölünüb yaşayan xalqımızın bir-birinə həsrət qalması şairi göynədir, ürəyini ağrıdır. Müəllif o yerləri görmək üçün hər an qəlbinin həsrətlə döyündüyünü, ikiyə bölünmüş Vətəninin bütövlüyünü görmək istəyir.

Şair “Laçınli oğullara” şeirində Laçının əzəmətindən, erməni daşnaklarının vaxtı ilə başına od ələyən Sultan bəydən, hazırkı Qarabağ savaşında döyüşən mərd igidlərindən, onların yağdı düşməne vurduqları zərbələrdən söhbət açır .

Ənvər Əhmədin vətən yarasına həsr etdiyi “Bu yara qaysaq bağlamaz!” poeması Xocalıda və digər yerlərdə günahsız öldürülən soydaşlarımızın inilti harayının səsidir. Rus imperiyasından dəstək alan erməni cəlladlarının xalqımızın başına gətirdiyi tarixdə heç bir analoqu olmayan dəhşətli faciəni şair fəryad edərək qələmə almışdır. Poema sanki şairin naləsindən yoğrulub. Şair xalqının dəhşətli faciəsinə üsyan edir, vətənin mərd oğullarını Xocalıya və Qarabağa döyüşə səsləyir.

“İttiham” poemasında Ə. Əhməd yaralı torpağımızın yağdı əlində əsirlikdə inləməsindən danışır. Mərd igidlərimizi səfərbərliyə səsləyərək, hamının bir nəfər kimi vətəni erməni cəlladlarından azad etməyə çağırır.

Yağdı düşmən torpağımıza hücum edəndə vətəni satan, ordunu geri çəkib qız-gəlını, qoca və körpələri düşmən əlində qoyub qaçan namərdləri şair lənətləyir, onları qeyrətsiz adlandırır. Vəhşi düşmən əlinə keçməkdən özünü xilas etməyə çalışan qız-gəlinlər son anda özünü qayadan atıb həlak etmiş, ölümü şərəfsiz ömürdən üstün tutmuşlar:

O kişi qeyrətlimiz, o erkək tinətlimiz!
 Özün qayadan atdı,
 Coşqun sulara batdı...
 Namusu xatirinə, isməti xatirinə,
 Boyandı soyuq sular, boyandı qan ətrinə! (4, s.46)

Belə ölümü ilə əbədləşən və ölümsüz olan övladların Vətəni heç vaxt qeyrətsizlik damğası altında basıla bilməz. Əgər vətən müvəqqəti də olsa basılırsa və cəsur oğulları onu yağı düşməndən xilas etməyə çalışmırsa, bu xalqımız üçün qeyrətsizlik damğasıdır. Odur ki, şair Vətənin bütün övladlarını ittiham edərək yazır:

İttiham edirəm özüm özümü,
 İttiham edirəm soydaşım, səni,
 İttiham qanına bələndir məni
 İttiham edirəm sizi, ərənlər! (4, s.47)

Ümumiyyətlə, “İttiham” poeması Ənvər Əhmədin xalqını yağı düşməne qarşı döyüşə çağırışı, mübarizəyə səsləməsi sədasıdır. Şairin bu çağırışı əsir düşmüş torpaqlarımızın, qız-gəlin və qoca-körpələrimizin, qəbirlərimizin inilti harayıdır. Müəllifin hər fəryadı, hər bir azərbaycanlının vətən uğrunda döyüşə atılmağa və cəsurluqla vuruşa aparar haray səsidir.

Ənvər Əhmədin ən ümdə amalı, ümumi diləyi belədir, nə qədər ki, torpaqlarımız yağı düşməni ayaqları altında inləyir, Vətənin qeyrətli oğulları rahat yaşamamalıdır. Necə olursa, olsun düşmənin Vətən torpağından çıxmasına çalışmalı, bundan sonra xalqın özünə qayıdışı başlanmalıdır.

Ə. Əhmədin 1985-ci ildə yazdığı “Tərəkəmə” poeması Azərbaycan etnik poeziyasında yeganə, köçərli-elatlı, etnoqrafik detallarla zəngin, tam orijinal monumental bir poemadır.

“Tərəkəmə” poeması böyük bir elatın tarixi və müasir həyatıdır. Şair poemada tərəkəmə həyatının romantik dünyasını özünəməxsus tərzdə, parlaq, tipik çalarları ilə, “Söz közündə, odunda əriyə-əriyə” təqdim edir.

Şair-dramaturq Ə. Əhmədin qələmindən çıxmış “İbrahim xan” pyesi də tarixi səciyyə daşıyır. “İbrahim xan” mənzum dramı şairin Qarabağ mövzusunda yazdığı əsərlər içərisində xüsusi yer tutur. Bu dram şairin bütün yaradıcılığını təhlil edib, qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Dram tarixi həqiqətlərlə tam səsləşir.

Pyes XX əsrin sonlarında baş verən cinayətlərə qəsbkar rəzalətlərinə qarşı böyük mənəvi üsyandan yaranmışdır. Bu mövzuda XVIII əsrin sonlarında rus qəsbkarlığına, İran istilasına qarşı mübarizəni işıqlandıran ən tutarlı bədii əsər nümunələri “Qan icində” romanının yarıdıcısı Y.V Cəmənzəminli və “Vaqif” dramının yazarı S. Vurğun qələmindən çıxmışdı. Bu sənətkarlardan sonra həmin mövzuda yeni sözü Ə. Əhməd dedi.

Ə. Əhmədin “İbrahim xan” pyesi ən sanballı əsərlərindəndir. Bu əsər bir daha göstərir ki, şair mütləq böyük və ciddi mövzuların bədii həllini qələmə almalıdır. Çünki böyük və ciddi mövzular öz yaradıcısının bütün cismani və mənəvi qüvvələrini səfərbər etməyə çağırır.

Ə. Əhməd poeziyası çağdaş şeirimizin tarixində olduqca parlaq və yeni bir hadisədir. Bu poeziyada heç bir zahiri təsir, gürultu, iddia, özünü təsdiq aludəliyi yoxdur, yalnız dərin səmimiyyətin, həyata, insanlara vurğunluğun, bəşər qatillərinə, qəsbkara amansız və alovlu nifrətin sağlam cövhəri vardır (5, s.12).

Problemin aktuallığı. Vətənimizin dünəni, bu günü və gələcəyi naminə yazılan əsərlər tarix və müasirlik baxımından daim aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə şair Ənvər Əhməd yaradıcılığının mühüm məqamlarına toxunulmuş və əsərlərə müasir baxış bucağı müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının ən müasir mərhələsində yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığının tədqiqi və öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Sabir Rüstəmoğlu (Məmmədov). Ədəbi düşüncələr. Bakı, 2016.
2. Ə. Əhməd. Qanlı torpaq. Bakı, 1997.
3. Ə. Əhməd Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 2013.
4. Ə. Əhməd. Seçilmiş əsərlər II cild. Bakı, 2013.
5. Ə. Nəcəfov. Ənvər Əhməd yaradıcılığında təlim tərbiyə məsələləri. Bakı, 1999.

A.Ш. Пашаева

История и современность в творчестве Анвара Ахмеда

Резюме

На исторические темы написано бесчисленное количество работ. В произведениях многих поэтов в художественной и широкой форме, в жанре стихотворений, отражены замечательные исторические события истории азербайджанского народа. Таким образом, А. Есть поэтические примеры, принадлежащие перу Ахмеда.

В статье А. В творчестве Ахмеда на первый план были выдвинуты идея азербайджанства, желание видеть Азербайджан единым, карабахский пожар.

A.SH. Pashayeva

History and modernity in the creation of Anwar Ahmed

Summary

Countless works have been written on historical topics. In the works of many poets, remarkable historical events in the history of the Azerbaijani people have been reflected in an artistic and broad form, in the genre of poems. In this way, A. There are poetic examples belonging to Ahmed's pen.

In the article A. In Ahmed's work, the idea of Azerbaijanism, the desire to see Azerbaijan as one, and the Karabakh fire were brought to the fore.

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2023

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KEÇİD HADİSƏSİ VƏ TRANSPOZİSİYA

UOT 81.

Kəmalə İzzət qızı MəlikliAzərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant**E-mail:** ismayilovakemale@mail.ru**Rəyçilər:** *filol.ü.f.d., dos. Ş.Ə. Əliyeva,*
*filol.ü.f.d., b/m. R.Q. Abdurahmanova***Açar sözlər:** *morfoloji transpozisiya, keçid, sözyaratma, derivasiya, konversiya, nitq hissələri***Ключевые слова:** *морфологическая транспозиция, переход, словообразование, словообразование, конверсия, части речи***Key words:** *morphological transposition, transition, word formation, derivation, conversion, parts of speech*

Məlumdur ki, insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalaraq inkişaf edir. Bu inkişaf prosesində müxtəlif dil hadisələrinin daimi hərəkəti sayəsində onların bir-birinə keçidi baş verir. Dilçilikdə daha çox qrammatik yönümdən araşdırılan keçid hadisəsi müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Belə ki, bir dil vahidindən başqasına keçid transpozisiya, derivasiya, konversiya, keçidlilik, tərcümə və s. kimi qeyd edilir. Dilçilik ədəbiyyatında həmin bu dil hadisələri müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilmiş və eyni lingvistik hadisənin müxtəlif tərifləri və fərqli terminologiyaları meydana çıxmışdır. Bundan başqa dilçilikdə bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə funksional və törəmə keçid prosesində “transformasiya” (N.P. Qolubeva, V.N. Miriçin və b.), “transkateqoriyalaşma” (L.V. Borte və b.), “substitusiya” (M.F. Lukin), “sinkretizm” (İ.V. Visotskaya) kimi terminlərdən də istifadə olunur. Fikrimizcə, “transpozisiya” bu terminlər arasında həm ən çox istifadə olunanı, həm də ən dəqiqidir.

Dil vahidlərinin bir kateqoriyadan başqa birinə keçidini bir qrup alim (O.M. Kim, V.Q. Qak, V.V. Babayseva, A.V. Bandarko və b.) transpozisiya olaraq qeyd edir.

V.Q. Qakin “Dilçilik ensiklopediyası” lüğətində transpozisiya bir dil formasının digərinin funksiyasında istifadəsi, paradiqmatik sıradakı əks termini kimi göstərilir. Geniş mənada transpozisiyanı istənilən dil formasının köçürülməsi kimi izah edən dilçi, dar mənada bu termini “funksional transpozisiya” adlandıraraq bir nitq hissəsindən başqasına keçid prosesini nəzərdə tutur (1, s.519).

O.M. Kimə görə isə, geniş mənada transpozisiya bütün dil səviyyələri üzrə bir kateqoriyaya aid olan dil işarəsinin başqasına keçməsidir (2, s. 4).

Nitq hissələri arasındakı keçidi Y. Rubinçik də transpozisiya termini ilə adlandıraraq bu prosesin heç bir derivasyon şəkilçinin iştirakı olmadan baş verdiyini qeyd edir. Dilçiyə görə, transpozisiya elə bir sözyaratma üsuludur ki, bu zaman affikslər olmadan yeni qrammatik xüsusiyyətlərə malik sözlər əmələ gəlir (3, s. 259).

E.A. Kuriloviç hesab edir ki, dildəki keçid hadisəsi morfoloji və sintaktik törəmə nəticəsində baş verir, bu səbəbdən də o, belə hadisələri törəmə (derivasiya) adlandırır (4, s. 61).

V.V. Babaysevanın “keçid” və “keçidlilik” anlayışları haqqındakı əsərləri bir çoxları üçün bu mövzunun araşdırılmasına kömək olur. Dilçiyə görə keçid diaxronik proses olub bir nitq

hadisəsinin başqa birinə çevrilməsini, eyni zamanda hadisələr arasındakı sinxron əlaqələri, həmçinin bir-birinə əks dil hadisələri arasındakı birləşdirici əlaqələri əks etdirir. Keçidlilik isə dilin elə bir xüsusiyyətidir ki, o, bir sistem daxilində linqvistik faktları, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni göstərir və diaxronik çevrilmələrin mümkünlüyünə səbəb olur (5, s. 15).

V.V. Babayseva keçid hadisəsinə dilin ayrılmaz bir hissəsi, onun bütün səviyyələrinə xas olan fenomen hesab edir. Bu terminin dilin bütün yaruslarında keçərli olmasının səbəbini isə dilçi dil və nitq vahidlərinin çoxölçülülüyü olması, dildə fikirlərin ifadəsi üçün lazımi söz və strukturların olmaması, dil materialına qənaət, sinkretik birləşmələrin semantik tutumu və semantik əlaqələrin diferensiallaşması ehtiyacı ilə izah edir.

V.V. Şiqurov isə sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçidindən danışaraq onun bir sıra əlamətlərini qeyd edir:

- 1) Sözüün sintaktik funksiyasının dəyişməsi;
- 2) Sözüün ümumi qrammatik mənasının dəyişməsi;
- 3) Sözüün sintaktik paylanması dəyişməsi;
- 4) Sözüün leksik mənasının dəyişməsi;
- 5) Sözüün leksik paylanmasının dəyişməsi;
- 6) Sözüün morfoloji xüsusiyyətlərinin dəyişməsi;
- 7) Sözüün morfem səviyyəsində quruluşunun dəyişməsi;
- 8) Sözüün söz əmələgətirmə imkanlarının dəyişməsi;
- 9) Sözüün fonetik xüsusiyyətlərinin (vurğu, fonetik tərkibin azalması) dəyişməsi (6, s.11-16).

Dildə nitqin bir hissəsindən digərinə keçid bir çox dünya dillərinə xas olan linqvistik hadisədir. Belə ki, elm və texnikanın tərəqqisi, modanın təsiri, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın nəticəsində yaranan yeni anlayışların adlandırılmasına ehtiyac yaranır. Bu ehtiyacın ödənilməsi üçün dildə müxtəlif söz yaratma üsullarından istifadə olunur. Germanist və romanist dilçilərin fikrincə bu üsullardan ən geniş yayılanı məhz bir nitq hissəsindən başqasına keçidlə bağlıdır. Dilçilər sözlərin bu şəkildə keçidinin müxtəlif səbəblərini qeyd etsələr də, onlar onun əsas səbəbini linqvistik materiala qənaətdə görürlər.

Bu və ya digər şəkildə dil sistemi nitq hissələri arasındakı keçid üçün ilkin şərtləri ehtiva edir. Belə ki, söz müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən mürəkkəb qrammatik formalar sistemi kimi götürülə bilər. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı formalar konkret bir sözüün strukturundan ayrılaraq müstəqil sözlərə çevrilir. Müəllif isə qrammatik transpozisiyanın imkanlarından istifadə edərək sözüün yeni qrammatik mənasını və mətnin də əlavə semantikasını yaradır. Beləliklə, dil hadisələrinin keçidi dilin daimi inkişafda olduğunu göstərir və bu proses onları bütöv bir sistemdə birləşdirir.

Dilçilikdə keçid prosesi ikitərəfli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən o sintaktik hadisədirsə, digər tərəfdən yeni sözlərin yarandığı sintaktik-morfoloji prosesdir. Həmin bu ikitərəfliliyin nəticələri eyni deyil. A.A. Teleqin bunun səbəbini belə izah edir ki, bir söz iki nitq hissəsinin funksiyasında çıxış edərsə bu heç də həmişə yeni növ leksik vahidin yaranmasına səbəb olmur (7, s. 40).

Nitq hissələri arasındakı keçid iki dil səviyyəsinin- morfolojiya və söz yaradıcılığının qovşağında götürülə bilər. Belə ki, bir nitq hissəsindən başqasına keçiddən söhbət edərsə bu, keçid hadisəsinin morfolojiya ilə bağlılığını göstərir. Digər tərəfdən isə bir dil vahidindən digərinə keçid olarsa bu, onun söz yaradıcılığı ilə olan əlaqəsini göstərir.

A.M. Peşkovskiyə görə, “keçid” ayrı-ayrı sözlərdəki səs dəyişiklikləri nəticəsində sözlərin tədricən bir kateqoriyadan başqasına keçməsi prosesidir (8, s.128).

İ.V. Arnolda görə, isə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik hər bir nitq hissəsi transpozisiyaya uğraya bilər, yəni dil vahidinin qrammatik kateqoriyaları və onların ifadə vasitələrindən asılı olaraq bir nitq hissəsindən başqasına keçid olur (9).

V.V. Vinaqradov nitq hissələrinin keçidi ilə bağlı qeyd edir ki, canlı dildə müxtəlif sözlər arasında kəskin sərhədlər yoxdur, yəni dildəki qrammatik faktlar bir kateqoriyadan başqasına keçə bilər (10, s.43).

E. Kuriloviç xüsusilə dil işarələri arasındakı dəyişiklikləri müşahidə edərək onları “leksik derivasiya” və “sintaktik derivasiya” terminləri ilə adlandırır (11, s. 61).

Leksik derivasiya ilə sintaktik derivasiya arasındakı münasibətin birtərəfli olduğunu qeyd edən L.A. Teleqin belə qənaətə gəlir ki, derivasiya həmişə transpozisiyadırsa, transpozisiya heç də hər zaman derivasiya deyil (7, s.16).

L.A. Teleqin eyni zamanda qeyd edir ki, transpozisiya və keçidi dildəki sözlərin qarşılıqlı təsirini təmin edən əsas mexanizmlər kimi götürmək olar. Bu proseslərin nəticələri yalnız nitq aktında, müəyyən sintaktik mövqedə görünür (7, s. 25).

Müasir dilçilikdə dil vahidləri arasındakı keçidi ifadə edən, bəzən “qrammatik metafora” adlandırılan transpozisiya linqvistik vahidlərin semantik və ya funksional müqayisəsinə əsaslanır. Bu prosesdə köçürülmüş forma, transpozisiya vasitəsi və nəticə (transpozit) olmaqla üç element iştirak edir.

Transpozisiya prosesində keçidə uğrayan ilkin forma istər-istəməz müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliyin özünü leksik-semantik, morfoloji və sintaktik mənsubiyyətinə görə bu və ya digər kateqoriyaya təsnif etmək mümkündür.

Transpozisiya dilin strukturunda və fəaliyyətində çox mühüm rol oynayır və onun sayəsində dilin nominativ imkanları genişlənir və sözlərin yeni məna çalarları ifadə edən sinonimləri yaranır.

Dil vahidlərini yeniləyərkən, yəni sözləri mücərrəd dil sferasından konkret nitqə çevirərkən çoxfunksiyalılıq məsələsi ortaya çıxır. Bunun nəticəsi olaraq dil və nitq arasında ziddiyyətlər, sözün iki modifikasiyasının, yəni, dil vasitələri sisteminin vahidi kimi virtual söz və aktual nitq vahidi kimi aktual söz arasındakı fərq dilçilik nəzəriyyəsinə daxil olur və linqvistik təhlilə tabe tutulur.

Aktuallaşma zamanı söz hansısa sintaktik kontekstdə müəyyən nitq hissəsinin sözü kimi onların əsas mənasına uyğun gələn ifadə və ya cümlədə həmin sintaktik mövqedə yerləşdirilir. Lakin dilin fəaliyyət göstərməsi zamanı bir çox sözlər onlar üçün qeyri-adi olan sintaktik kontekstdə ola bilər. Konkret vəziyyətə uyğunlaşaraq sözlər adi norma və aktuallaşma vasitələrindən kənara çıxır və yeni funksiya yerinə yetirir. Bu zaman iki halla qarşılaşmaq mümkündür:

Sözün yeni funksiyada istifadəsi verilmiş kontekstlə məhdudlaşır və təsadüfi istifadə səviyyəsində qalır. Bu hala dilçilikdə təsadüfi transpozisiya deyilir.

Yeni funksiyadakı söz məlum olan kontekstdən kənara çıxır, istifadə dairəsini genişləndirərək davamlı xarakter alır. Bu zaman isə daimi transpozisiya halını görmək olar.

Ümumiyyətlə, çoxfunksiyalılıq dil vahidinin ilkin olaraq onun üçün qeyri-adi olan semantik-sintaktik xassələrini toplamaq qabiliyyətidir. O, həm də transpozisiyaya səbəb olan dil vahidlərinin imkanlarının reallaşmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxfunksiyalılıq sözün kateqoriyalarında mütləq dəyişiklik demək deyil. Məsələn, ingilis dilindəki “be, do, have, become, get” kimi feillər əsas, köməkçi və ya modal feil funksiyalarında işləyə bilərlər.

O. Yesperson, V.V. Vinaqradov, Y.S. Kubryakova kimi alimlərin araşdırmaları göstərir ki, müxtəlif nitq hissələrinin mənalari arasında keçilməz sərhədlər yoxdur və söz semantik onomasioloji müxtəlifliyinə görə bir ifadənin əsas hissəsi kimi ortaya çıxma bilər. Çoxfunksiya-

lılıq transpozisiya hadisəsinin üç hissəsində həyata keçirilir: konversiya, keçid və sintaktik variasiya. İlk iki növ işarənin qrammatik eyniliyini pozursa, üçüncü növ buna səbəb olmur. Belə ki, sintaktik variasiya zamanı sözün nitq hissəsi dəyişmədiyi üçün sözün ayrılması səviyyəsində reallaşdırılmamış qalır.

Dilçiliyə transpozisiya terminini gətirən Cenevrə dilçisi Ş. Balli söz sinifləri arasında olan keçidi funksional, məna keçidini isə semantik transpozisiya adlandırır (12, s. 176-196). Buna ingilis dilindəki professor-professorship nümunəsini göstərmək olar. Göründüyü kimi hər iki söz eyni nitq hissəsinə aid olsa da, şəkilçinin köməyi ilə ümumi isimdən abstrakt ismə keçid hadisəsi baş vermiş, yəni söz semantik transpozisiyaya uğramışdır. Free-freely sözlərində isə semantik məna eyni olsa da, şəkilçiyə görə onların aid olduqları nitq hissələri fərqlənir. Ş. Balli bu kimi halları funksional transpozisiya adlandırır.

Ş. Ballidən fərqli olaraq isə, Y.N. Qrebeneva transpozisiyanın tərifini verərkən qeyd edir ki, bir nitq hissəsindən başqa birinə keçid zamanı şəkilçiyə ehtiyac yoxdur. Beləliklə, Y.N. Qrebeneva da Y.Rubinçik kimi transpozisiyanın sərhədlərini məhdudlaşdıraraq ancaq konversiya hallarının bura aid olduğunu qeyd edir.

Transpozisiya nəzəriyyəsinin əsasını Ş. Balli qoysa da onun ayrı-ayrı aspektlərini O. Yesperson, A. Seşe, A. Frey hazırlayır. Fransız dilçisi L. Tenyer isə translyasiya termini adı altında transpozisiyanın növlərini qeyd edir (13, s.105)

L. Tenyerin nəzəriyyəsinə görə birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli transpozisiya mövcuddur. O, birinci dərəcəli transpozisiya hallarına sözlərin və söz köklərinin nitqin bir hissəsindən digərinə keçidini, ikinci dərəcəli transpozisiyaya isə cümlələrin isim, sifət, zərf funksiyasına keçidini aid edir.

Dilçilik tarixinə nəzər saldıqda transpozisiya nəzəriyyəsinin transformasiya metodunun formalaşmasında da böyük rol oynadığının şahidi oluruq. Nitq hissələrinin öyrənilməsinin birinci mərhələsində transformasiyanın əsas faktlarını təsvir etməyə başlayan tədqiqatçılar bu mərhələdə “keçid”, “diaxronik transformasiya”, “transpozisiya”, “konversiya” və s. terminlərin başa düşülməsində uyğunsuzluqların olduğunu görürlər. Beləliklə, dilçiliyin qarşısında ümumi keçid nəzəriyyəsinə yaratmaq vəzifəsi durur. L.Y. Malovitskiy qeyd edir ki, müəyyən bir dil məsələsindən keçid aktual ümumi dil probleminə çevrilir (14, s.17).

Dilçilər iki tip transpozisiyanı fərqləndirirlər. Bunlardan biri başqa bir nitq hissəsinə keçidlə heç bir əlaqəsi olmayan, transpozisiyaya uğrayan dil vahidinin yalnız sintaktik funksiyasının dəyişdiyi natamam və ya sintaktik transpozisiyadır. Funksional və ya sintaktik transpozisiya bir nitq hissəsinə aid sözlərin başqa nitq hissəsinə xas sintaktik funksiyada işlədilməsindən ibarət olan sintaqmatik prosesdir.

Transpozisiyanın digər bir tipi isə morfoloji transpozisiyadır ki, burada ya müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə, ya da şəkilçisiz yeni dil vahidləri, yeni sözlər yaranır. Morfoloji transpozisiyanın bu ifadə vasitələrinə müvafiq olaraq affiksasiya və konversiya deyilir. Sintaktik transpozisiyadan fərqli olaraq morfoloji transpozisiyada bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçid baş verir.

Məşhur dilçi A.İ. Smirnitkiy də morfoloji və sintaktik transpozisiya hadisələrini təsvir edir və o, morfoloji transpozisiyanı morfoloji konversiya adlandırır. İngilis dilindəki master - to master (usta - öhdəsindən gəlmə); help - to help (kömək - kömək etmək) və s. kimi sözlər morfoloji konversiyaya nümunə kimi verilir (15, s.150)

Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji və sintaktik konversiya mövzusu linqvistik təhlilin ən çətin problemlərindən biridir. Sözün əsasının hansı kateqoriyaya və ya hansı funksiyaya keç-

məsindən asılı olaraq A.A. Şahmatov keçid proseslərini konkret şəkildə substantivasiya, adektivasiya, verbalizasiya, adverbizasiya və pronominalizasiya kimi adlandırır (16).

Dilçi alimlərin keçid hadisəsi və transpozisiya haqqındakı fikirlərini araşdırarkən aydın olur ki, dilçilikdə keçid anlayışı daha çox affiksiz keçid kimi başa düşülür. Ancaq digər tərəfdən bəzi elm xadimləri bütün transpozisiya hallarını “keçid” termininə aid edirlər. Fikrimizcə, transpozisiya daha geniş anlayış olduğundan bura həm şəkilçi vasitəsilə (affiksasiya), həm də şəkilçisiz (konversiya) keçidləri daxil etmək olar.

Affiksiz keçidin nəticəsində söz ya başqa nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edir, ya da kontekstdən kənara çıxmadan yeni qrammatik keyfiyyətdə fəaliyyət göstərir. Birinci halda iki və daha çox müstəqil dil vahidinin omonim parçalanması, ikinci halda isə bu və başqa nitq hissəsi tərkibində müxtəlif sintaktik funksiyaların olması müşahidə olunur.

Dilçilik ədəbiyyatındakı təhlilə əsasən demək olar ki, nitq hissələrinin keçidi nəticəsində özünəməxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malik yeni söz əmələ gəlir. Bu söz ilkin sözdən fərqli olaraq tam və ya natamam olur. Bu baxımdan keçid hadisəsi söz yaratmanın morfoloji-sintaktik qolu hesab oluna bilər, yəni əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi “keçid” morfolojiya ilə söz yaradıcılığının qovşağında dayanır.

Problemin aktuallığı. Dildə baş verən, onda dəyişikliyə səbəb olan qrammatik keçid hadisəsi və transpozisiyanın öyrənilməsinə müasir dilçilikdə maraq artmışdır. Məhz dil vahidləri arasındakı keçid və keçidlilik hadisələrinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yenilik dilçilikdə fərqli fikirlərin yaranmasına səbəb olan keçid və transpozisiya, habelə derivasiya və konversiya hadisələrinin mahiyyətinin öyrənilməsində aşkar olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantları nəzəri əsas kimi istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Гак, В.Г. Транспозиция. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998, с. 519.
2. Ким, О. М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке. Ташкент: Фан, 1978, 227 с
3. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. М.: Восточная литература, 2001, 600 с.
4. Курилович, Е. Очерки по лингвистике: сборник статей. М.: Издательство иностранной литературы. 1962, 456 с.
5. Бабайцева, В.В. Явления переходности в грамматике русского языка: Монография . М.: Дрофа, 2000, 640 с.
6. Шигуров, В. В. Переходные явление в области частей речи в синхронном освещении: Учебное пособие. Саранск:1988, 87 с.
7. Телегин, Л.А. Безаффиксальная транспозиция и её влияние на процессе деривации в современном английском языке: дис. док. фил. наук: 10.02.04 / Л.А. Телегин. – Самарканд, 1992, 259 с.
8. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. – 512 с.
9. Арнольд, И. В. Основы научных исследований в лингвистике : учеб. пособие. М.: Высшая школа, 1991, 140 с.
10. Виноградов, В.В. Вопросы современного русского словообразования. Исследования по русской грамматике: Избранные труды. М.: Наука, 1975. С. 155-165.
11. Курилович, Е. Очерки по лингвистике, М., 1982. 192 с.
12. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка; пер. с франц. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955, 416 с.

13. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса; пер. с франц. М.: Прогресс, 1988, 656 с.
14. Маловицкий, А.Я. Переходность как отображения исторических изменений в языке. Семантика переходности. Л., 1977, 17 с.
15. Маслов, Ю.С. Введение в языковедение. М., «Высшая школа», 1987, 150 с.
16. Шахматов, А. А. Учение о частях речи. – 2-е изд., стереотип; вступ. статья В. В. Виноградова. М.: КомКнига, 2006, 272 с.

К.И. Меликли

Процесс перехода в современном языковедении и транспозиции

Резюме

Изменения грамматического строя языка, вызванные различными причинами в процессе исторического развития, отражаются на словарном запасе языка. Одним из процессов, ведущих к развитию словарного запаса языка, является транспозиция. В ходе этого процесса происходит переход от одной языковой единицы к другой как с суффиксами, так и без них. Как известно из исследований, этот процесс служит обогащению языка, происходящий не только на морфологическом, но и на синтаксическом уровне.

K.I. Malikli

The process of transition in modern linguistics and transposition

Summary

Changes in the grammatical structure of the language due to various reasons in the process of historical development are reflected in the vocabulary of the language. One of the processes leading to the development of the vocabulary of the language is transposition. During this process, there is a transition from one language unit to another, either with or without suffixes. As it is known from the research, this process serves to enrich the language by happening not only at the morphological level, but also at the syntactic level.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2023

**ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA (SURIYA VƏ LİVAN) AİLƏ VƏ QADIN
MƏSƏLƏLƏRİ – AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI İLƏ
QARŞILIQLI TƏHLİL KONTEKSİNDƏ**

UOT 811.411.21.

Türkan Azad qızı Mehdiyeva
AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun
Ərəb filologiyası şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: turkanazad15@gmail.com

Rəyçilər: *filol.ü.f.d., dos. S.A. Səlimova,*
filol.ü.f.d., dos. L.M. Bayramova

Açar sözlər: ailə institutu, mənəvi dəyər konsepti, ailə, qadın problemlərinin qarşılıqlı təhlili məsələsi, ailə kultu, mədəni institut, müsəlman cəmiyyəti

Ключевые слова: институт семьи, концепция нравственной ценности, семья, вопрос взаимного анализа женских проблем, семейный культ, институт культуры, мусульманское общество

Key words: moral values and cultural institutions, women's problems in the works of Azerbaijani and Arab (Syrian and Lebanese) writers, Muslim societies, family cults, old generation

Cəmiyyətimizin tarixən qazandığı mənəvi dəyər konseptləri və mədəni institutları içərisində ailə ilə bağlı kulturların, eyni zamanda onların əsasını təşkil edən ağısaqqallıq-ağbirçəklik institutunun önəmli yeri olduğu sirr deyil. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, son zamanlar bu mənəvi dəyərlərə qarşı xaricdən geniş hücumlar olur və çox hallarda gənclərimizin müəyyən bir hissəsi bu hücumlara haqq qazandırır. Bu yazıda işıqlandırdığımız Azərbaycan və ərəb (Suriya və Livan) yazıçılarının əsərlərində ailə, qadın problemlərinin qarşılıqlı təhlili məsələsi həmişə aktualdır. Müsəlman cəmiyyətlərində qadının ailədə yeri, ailə kultunun xüsusi çəkisi bədii əsərlərin əsas mövzularındandır. Tarixən də belə olub, bu gün də belədir və yəqin ki, gələcəkdə də belə olacaq.

Bütün dövrlərdə ailə Azərbaycan xalqı üçün böyük mənəvi dəyərlərinin qoruyucusu, genofondumuzun daşıyıcısı kimi hərtərəfli inkişafımızda böyük rol oynamışdır. Deməkdə fayda var ki, başqa cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, ölkəmizdə ailə institutu özünün sosial təyinatını və milli-mənəvi missiyasını daha tam və dolğun şəkildə qoruyub saxlamaqdadır. Təsədüfi deyil ki, ölkəmizə qonaq sifəti ilə gələn xaricilər Azərbaycanda ailənin dövlətin kiçik modeli kimi necə bərqərar olduğundan və bunun xalqın inkişafında necə mühüm rol oynadığından ağızdolusu danışırlar.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev də həmişə ailəyə xüsusi önəm vermiş, onun milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasındakı rolundan fəxrlə danışmışdır:

“Biz ümumbəşəri dəyərləri bölüşürük, ancaq bizim üçün əsas dəyərlər Azərbaycanın milli dəyərləridir. Bu baxımdan, əgər tarixə də nəzər salsaq görərik ki, xalqımızın yaşaması üçün, öz mənliliyini, qürurunu qoruması üçün ailə dəyərləri, milli dəyərlər əvəzolunmaz rol oynamışdır. Ölkəmizin inkişafı, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün və milli dəyərlərin tam şəkildə bərqərar edilməsi üçün ailə dəyərləri daim yüksəklərdə olmalıdır”. [1, s. 5]

Ədəbiyyatımızda, xüsusən bədii nəsrimizdə ailə ənənələrinə, qadın problemlərinə geniş yer verilmiş, qadının, ailənin və uşağın təməl daşı olduğu hər an vurğulanmışdır. Bu yazımızda modern ərəb ədəbiyyatında (Suriya və Livan) ailə və qadın məsələlərinin qoyuluşu mövzusunun Azərbaycan nəsrinə ilə əlaqəli təhlil etməyə çalışacağıq.

Müsəlman dininin təşəkkülündən sonra ərəb ictimai-siyasi həyatında, o cümlədən ağız ədəbiyyatında və yazılı mənbələrdə qadın məsələsi daim diqqət mərkəzində olub. Bu baxımdan ərəb folklorunda mühüm yer tutan, ərəbcə adı “Əlf leylə və leylə” olan “Min bir gecə” dastanları maraqlı və təsirli hekayələrdən ibarətdir. Əsərin qadın qəhrəmanı fədakarlıq edərək qadınların həyatını öz həyatı bahasına xilas edərək, padşahı qadın düşmənçiliyindən azad edir. [2, s. 129]

Azərbaycan xalqının yaratdığı “Kitabı-Dədə Qorqud” dastanında isə ailə, qadın, ana ön plandadır. Kafirlər Salur Qazanın yurdunu yağmalayıb qız-gəlinini və anasını əsir aparanda o, bütün var dövlətini düşməinə verməyə hazırdır, tək anasını versin:

“...Qoca anamı gətirmisən, ay kafir, anamı ver mənə!
Savaşmadan-vuruşmadan qayıdım, geri dönüb gedim!” [3, s. 147]

Cahiliyyə dövrünün görkəmli qadın simalarından biri əl-Hansadır. Həm şeirləri ilə, həm də şəxsi bacarığı və sərgilədiyi görüşləri ilə diqqət çəkən bu xanım qadın fəalların hafizəsində silinməz iz buraxmışdır.

Əl-Hansa ilə bir rəvayət çox önəmlidir. Deyilənə görə, əl-Hansa bir gün hakim ən-Nabiqanın yanına gələrək ona yeni yazdığı şeirini oxuyur. Hakim heyətlə deyir: “Əgər bir az əvvəl əl-Aşa gəlib öz şeirini mənə oxumasaydı, səni ərəblərin ən böyük şairi elan edərdim. Amma get, yenə də sən sinənilər (qadınlar anlamında) arasında ən böyük şair sənənsən.”

Amma o, bununla razılaşmayaraq demişdir: “Mən kişilər arasında da ən böyük şairəm!” [4, s. 26-27]

Qüdrətli söz ustası, Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvi də sözlə xarüqələr yaratmağın ustası idi. Sanki bütün dünya şairlərindən üstün olduğunu öz gözəl təşbəhlərində vurğulayan “Nizami “İskəndərnamə” əsərində gözün giləsinin nə üçün qara olması sualı ilə mənalan-dıraraq belə deyirdi:

Bəbəyin qapağı neçin qaradır?
İnsanlığ ölmüşdür, matəm saxlayır.” [5, s. 31-36]

Başqa bir qüdrətli şair Rəbiyə əl-Ədəviyyə o qədər irəli getmişdi ki, hətta özünün daha seçkin misralarını paltarının üstünə işləmə ilə yazdıraraq qələm yoldaşı olan şair və şairələrə meydan oxumuşdur:

Yüksək məslək üçün yaratmış məni Allah
Gedərkən məğrurcasına basıram yerə ayağımı
Qürurla uzadıram sevgilimə yanağımı
Öpüşlərimi isə ən çox arzulayana... [4, s. 2]

Maraqlıdır ki, coğrafi baxımdan məsafə o qədər də çox olmasa da, müsəlman məmləkəti Azərbaycanda qadın düşüncəsi ərəb cəmiyyətindən xeyli fərqlənirdi. 12-ci əsrin böyük qadın şairi Məhsəti Gəncəvinin müdrək dünyagörüşü bu baxımdan səciyyəvidir. Aşağıdakı rübaidə aşiqin açıq-saçıq fikirləri o dövrün mühafizəkar cəmiyyətinə qarşı bir üsyan kimi idi:

Bir gecə əlimə keçdi o canan,
Yüz-yüz öpüş aldım bal dodağından...” [6, s. 19]

Sonrakı mərhələdə Livan və Suriyada, əsasən Livanda roman sənətinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan üç böyük qələm sahibinin adını çəkmək lazımdır: roman sənətinə töhfələr vermiş Circi Zeydan, ondan sonra gələn Cübran Xəlil Cübran və onun “əl-Esnihatül mutəkəs-sira” (“Qırılmış qanadlar”) adlı romanı, hansı ki, ərəb ədəbiyyatında romanın inkişafına ciddi təsir etmişdir. [7, s. 108]

Onların ardınca Mixail Nuymə “Lika” (“Qovuşma”) romanıyla romantik romanın yüksəlişinə təkan verdi. Bu yaxınlarda isə yazıçının dünya şöhrətli romanı “Mirdadın kitabı” dilimizə çevrildi ki, bunu çox böyük hadisə kimi qeyd etməliyik. [8, s. 218]

Növbəti mərhələdə Tayfik Yusif Avvad, Süheyl İdris, Leyla Balabekki və başqalarının adlarını çəkmək olar. [9, s. 39-62]

Müasir Livan romançısı Tayfiq Avvad “Beyrut dəyirmanları” əsərində yazır: “Bizim qarşımızda çox vacib bir sual durur: ərəb milləti var olacaqmı, olmayacaqmı? Hər tərəfdən əhatələnmişik: azadlıq və diktatura. Bir tərəfdən yeni nəfəs gəlir, o biri tərəfdən öz şirəmizdə bişirirlər bizi.” [10, s. 11]

Sonrakı illərdə Suriya və Livan ədəbi nəsrində böyük uğurlar olsa da, yeni əsrin ilk dövründə Suriyada cərəyan edən hadisələr ədəbiyyata da ciddi təsir etdi.

Suriyanın qanda boğulan xalqı və Suriya insanının illərdir davam edən vətəndaş savaşı, habelə xarici müdaxilə insanları məhvə sürükləyir, ailələr dağılır, qadınlar, uşaqlar qaçqına, köçkünə çevrilir. Bütün bu müsibətləri görkəmli Suriya yazıçısı İbtisam Sakuş öz əsərlərində ifadə etmişdir.

Bir ərəb atalar sözlərində deyilir: “Yaratmaq əzabdan doğar”

(! ين البدياً يُولد من ال شقاء) Yəni yazmaq istəyən adamı əzablar gözləyər. Öz azad düşüncəsini yazılarında ifadə edən qələm adamı bir müddət sonra əzab-əziyyətə düşər olar. [11]

2012-ci ildə yazıçının kəndi Əsəd rejimi tərəfindən işğal edildi. Yazıçını öz tərəflərinə çəkmək üçün ona iş təklif etdilər. Lakin İbtisam Sakuş bunları rədd etdi. Və onlardan qaçmaq üçün yollar aradı. Əks-təqdirdə həbsxanaya salınacaqdı. Yazıçı yazırdı: “Önümdə iki yol vardı. Ya Əsəd rejiminin ailəmə, ölkəmə etdiklərini unudub onlara təslim olmaq, ya da həbsxanaya düşmək. Mən Suriyanı tərk etməyi seçdim.”

Türkiyədə öz həmvətənləri ilə qaçqın həyatı yaşayan yazıçı elə öz qəhrəmanlarını da burada tapdı. “Ma ziltu ebhasu an ebiy”- ما زلت ابحت عن أبي (“Hələ də atamı axtarıram”) əsəri 2011-ci ildə çap olunub. Əsərdə bir atanın guya öz həyatı dəyərini artırmaq üçün ailəsindən ayrılaraq haralara isə getməsi və əslində yox olması təsvir olunub. Gənc qız bütün gücü ilə atasını axtarır və heç olmasa onu əvəz edəcək birisini tapmağa cəhd edir. Bir gün qarşısına bir müəllim çıxır. O, ata əvəzinə belə bir insanla tanış olur və anasının təkidlərinə baxmayaraq onunla evlənir. Amma elə ilk gecədə özünü qapının arxasında görür. Vətəmindən qaçqın düşmüş atasız bir qızı hansı fəlakətlərin gözlədiyini təsvir edən müəllif, əslində ailəyə necə önəm verdiyini, ailənin başçısı olan atanın ailə üçün nə demək olduğunu oxucusuna çatdırmağa çalışır. [12, s.48]

Oxşar situasiya Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əlabbasın “Gözəl” hekayəsinin qəhrəmanının da başına gəlir. Əsirlikdən qayıtdıqdan sonra əzablara düşər olur, başına gəlməyən oyun qalmır.

“Gözəlləri qoruya bilməyənlərin özlərinin yaşamağa haqqı varmı? Əsirlikdə olan qadınlığımızın ahı bizi yaşamağa qoyacaqmı? Və nəhayət, bu faciələrin qisası nə zamansa alınacaqmı?” [13, s. 216]

Bu barədə tənqidçi, AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlunun qeydləri də maraqlıdır: “Əlabbasın 1992-ci ildə yazdığı “Gözəl” adlı bir hekayəsi var... əsirlikdən dönən bacı istər ailədə, istərsə də el-obanın yad-qınayıcı nəzərlərinə dözməyib özünü yandırır; hekayə çıxılmazlıq situasiyasını dürüst ümumiləşdirir.” [14]

Bu isə müharibənin taleyinə damğa vurduğu qardaş-bacının dəhşətli həyatlarına başqa bir rakursdan baxışıdır:

“Əlabbas “Gözəl” hekayəsində əsir düşən bacının iztirabları ilə, əsirlikdən xilas olan bacıya görə əzab çəkən qardaşın faciəsini göstərir. Bacının kədəri qardaşa yük olmaqdır, onun başını aşağı etməsidir. Qardaşın da dərdi budur. Ancaq biri qardaşını düşünür, o biri özünü. Qınanmaq, “namusun”, “qeyrətin” əldən getməsi qardaş üçün dözülməz əzab halına gəlir.” [15]

İbtisam Sakuş bir yazıçı kimi özünü qaçqın düşərgəsindəki xalqın balaların həyatından hekayələr, romanlar yazmaqla kifayətlənmir, məktəblər açılmasında, uşaqların təhsilə cəlb olunmasında fəal rol oynayır. O yazırdı:

“Çadır şəhərcikdə yaşayan uşaqlar, əslində əliyalın bir vəziyyətdə, cəmiyyətdən ayrı düşmüş halda yaşayırdılar. Daha kiçik uşaqların aldığı zədə daha ağır olurdu. Zibil arabalarının ardınca oradan-oraya qaçırılar, çünki görəcəkləri ondan ibarətdir. Onlar üçün parklara gəzintilər təşkil edirdik. Xiyabanları görsünlər, uşaq parklarında olsunlar, əsl həyatın necə olduğunu anlasınlar. Məktəblərimiz də quru təlim verməkdən irəli getməlidir. Uşaqların həqiqi mənada təhsil almağa, tərbiyə gördüyü məkanlar halına gəlməlidir. Burada yaşanan təcrübənin bütün çadır şəhərciklərinə tətbiq olunmasına çalışırıq. Əsl hədəf suriyalıların yaşadığı bütün çadır şəhərciklərinə yetişməkdir. Məktəblərlə əlbir çalışan mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqələri möhkəmlətməyi planlaşdırırıq.” [16]

Nəticə olaraq, həm Azərbaycan, həm Suriya xalqlarının son illərdə oxşar talelər yaşaması ədəbiyyatlarımızda da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqı 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı bu mərhumiyyətlərdən alını açığ çıxdı. İndi yazıçılarımız bu qəhrəmanlıq salnaməsinə aid əsərlər yazırlar. Suriya xalqına və yazıçılara eyni qələbəni arzulayırıq.

Problemin aktuallığı. Məlum olduğu kimi, Qərbdə və bir çox Avropa ölkələrində ailə bağları çox zəifdir və hətta o dərəcədə ki, bəzən gənclər nikaha girmədən birlikdə yaşayırlar və sonra da ayrılırlar. Bəzi hallarda rəsmi nikahlar belə simvolik xarakter daşıyır. Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda, Suriya və Livanda isə əksinə, ənənədən gələn bir ailə institutu mövcuddur ki, bu hal ədəbiyyatımıza da siyahıya alınmışdır. Bu baxımda mətnə qoyulan ailə, qadın və uşaq məsələləri həm həyatda, həm modern ədəbiyyatlarımızda çox aktuallıq kəsb etmədədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə modern ərəb ədəbiyyatında (Suriya və Livan) ailə və qadın məsələlərinin qoyuluşu mövzusunun Azərbaycan nəsri ilə əlaqəli və konstruktiv təhlil etməyə çalışılması, qarşılıqlı təhlil priyomlarından istifadə olunması mövzunun elmi baxımdan həlli və elmi yeniliyə açıq olmasının göstəricisidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Göründüyü kimi məqalə çox mühüm bir mövzuya həsr olunub. Hərbi toqquşmalarla iç-içə olan ölkələrimizdə, o cümlədən ədəbiyyatlarımızda ailə ənənələrinin qorunması, qadın və uşaqların mühafizəsi özü praktik əhəmiyyət kəsb etdiyindən mətnin də praktik əhəmiyyət kəsb etməsinə və həyata tətbiqinə yol açmış olur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti, 2009, s.5.
2. Hasan ez-Zeyyat, “Əlfü Leyletin ve leyle”. MİADm., XII/3-4 (1932), 181 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Radwa Ashour, Ferial Ghazoul, Hasna Reda-Mekdash. Arab Women Writers: A Critical Reference Guide, 1873-1999, The Amerikan University İn Cairo Press, New-York, 540 s.
5. Dadaşzadə Ə.İ., Məhərrəmovə E.X., Hüseynova M.H. Nizami Gəncəvinin əsərlərində valideyn-övlad münasibətləri // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və Humanitar elmlər bölməsi, 103 s.

6. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı: Lider, 2004, 144 s.
7. Cübran Xəlil Cübran. Qırılmış qanadlar. / Tərcümə edənlər: G.B. Baxşəliyeva, Ə. Məmmədova. Bakı, 2010, 108 s.
8. Mixail Nuaymə. Mirdadın kitabı / Çevirən F. Seyidbəyli. Bakı: Nərmin yayın evi, 2016, 218 s.
9. Hafez Sabri. Modern arap kısa öyküsü. Ankara: Nüsha” dergisi, III (10, 2003, 390 s.
10. Николаева М. В. Гений места: семантика пространства в литературе Ливана XX в. / Институт востоковедения РАН–М.: ИВ РАН, 2014, 224с.
11. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FARABİ AVRASYA ÇALIŞMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ 2. ULUSLARARASI “VATANA DÖNÜŞ EDEBİYATI SEMPOZYUMU, İSTANBUL TÜRKİYE, 13 ARALIK 2018, seh 37
12. İbtisam Şakuş “Ma ziltu ebhasu an ebiy” (ما زلت ابحت عن ابي), Riyad: Darurrivaye, 2011, 48 s.
13. Əlabbas “Qaraqovaq çölləri”, Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 216 s.
14. Tehran Əlişanoğlu. Qiyamçı”nın həqiqətləri. “Kaspi” qəz., 2012, = 10-11 iyun
15. Ülvi Babasoy. Əşyaların ruhunu itirmək. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2016, 26 noyabr
16. Semir Atiyye, “el-Hıvâru mea’l-edîbe İbtisâm Şâkûş”, Bernâmecu şehdi’l hurûf fi halkati’l-bernâmeci’s-sekâfiyyi’l-izâ’î alâ izâ’ati, Misk FM, İstanbul: es-Sâatu’s-sâmine leylan, 07.12.2018.

T.A. Мехтиева

**Вопросы семьи и женщины в арабской литературе (Сирийской и ливанской)
– в контексте взаимонализа с Азербайджанской литературой**

Резюме

Ни для кого не секрет, что среди представлений о нравственных ценностях и культурных институтах, исторически приобретенных нашим обществом, важное место занимают культы, связанные с семьей, а также старшим поколением, которое является их основой. Мы с сожалением должны отметить, что в последнее время происходят многочисленные нападки на эти моральные ценности из-за границы, и во многих случаях определенная часть нашей молодежи оправдывает эти нападки. В данной статье всегда актуален вопрос взаимного анализа семейных и женских проблем в творчестве азербайджанских и арабских (сирийских и ливанских) писателей. В мусульманских обществах место женщины в семье и важное значение семейного культа являются одними из основных тем художественных произведений. Так было исторически, так происходит сегодня и так будет в будущем.

T.A. Mehdiyeva

**Family and women’s issues in Arabic literature (Syrian and Lebanon)
– with Azerbaijan literature in the context of interaction analysis**

Summary

It is no secret that among the ideas about moral values and cultural institutions historically acquired by our society, cults associated with the family, as well as the older generation, which is their basis, occupy an important place. We regret to note that recently there have been numerous attacks on these moral values from abroad, and in many cases a certain part of our youth justifies these attacks. In this article, the issue of mutual analysis of family and women's problems in the works of Azerbaijani and Arab (Syrian and Lebanese) writers is always relevant. In Muslim societies, the place of women in the family and the importance of family worship are among the main themes of literary works. This is so now, it was so in ancient times, and it will be so in the future.

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2023

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

UOT 811.

Aysel Altay qızı Əmirli

Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı

E-mail: emirliaysel2000@gmail.com

Rəyçilər: *filol.ü.f.d., dos. İ.M. Nuriyeva,*
filol.ü.f.d., dos. N.R. Əliyeva

Açar sözlər: *prefikslər, şəkilçilər, məna genişlənməsi, struktur, mürəkkəbləşdirmə*

Ключевые слова: *приставки, суффиксы, расширение значения, структура, словосложение*

Key words: *prefixes, suffixes, meaning expansion, structure, compounding*

Mürəkkəb sözlər, daha sadə sözlərin birləşməsi ilə yaranan və daha spesifik vəziyyətləri təsvir etmək üçün istifadə olunan sözlərdir. Bu sözlər iki və ya daha çox sözün bir araya gəlməsi ilə təşkil olunur və əsasən bir mənası və tələffüzü olan sözlərdən ibarətdir. Mürəkkəb sözlərdən bir çox dilin lüğətlərində geniş şəkildə istifadə olunur və daha çox mənası olan vəziyyətləri ifadə etmək üçün işlədilir.

Mürəkkəb sözlər, dilin inkişafında və günlük yazılı və şifahi kommunikasiyada ənənəvi şəkildə istifadə olunur. Mürəkkəb sözlər həm İngilis, həm də Azərbaycan dilində geniş bir istifadə sahəsinə sahibdir. Hər iki dil üçün müasir mürəkkəb sözlərdən ibarət olan nümunələrdən bir neçəsi aşağıdakılardır:

İngilis dilində:

Computer – “Comp” (Compute) və “er” (er) kimi iki hissədən ibarətdir.

Television – “Tele” (tele) və “vision” (görünüş) kimi iki hissədən ibarətdir.

Internet – “Inter” (aralar) və “net” (şəbəkə) kimi iki hissədən ibarətdir.

Telephone – “Tele” (tele) və “phone” (telefon) kimi iki hissədən ibarətdir.

Automobile – “Auto” (avtomobil) və “mobile” (hərəkət) kimi iki hissədən ibarətdir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər daha sadə sözlərin birləşməsi ilə yaranan və daha spesifik mənası olan sözlərdir. Azərbaycan dilində müxtəlif mötərizələrlə yaradılmış bir neçə mürəkkəb söz:

Təhsil – “Təh” (təhsil) və “sil” (göndərmək) kimi iki sözün birləşməsindən ibarətdir.

Tədqiqat – “Tədqiq” (tədqiqat) və “at” (etmək) kimi iki sözün birləşməsindən ibarətdir.

Telefon – “Tele” (tele) və “fon” (səs) kimi iki sözün birləşməsindən ibarətdir.

İnformasiya – “İnformasiya” (məlumat) və “ya” (yaratmaq) kimi iki sözün birləşməsindən ibarətdir.

Tərbiyə – “Tərbiy” (tərbiyə) və “ə” (yaratmaq) kimi iki sözün birləşməsindən ibarətdir.

Bu mürəkkəb sözlər, dilin daha zəngin vəziyyətlərdə təsvir etmək və məlumatı daha dəqiq ifadə etmək üçün istifadə olunan ənənəvi vəziyyətlərdədir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sözlər bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malikdir, onlar arasında oxşarlıqlar da mövcuddur.

İngilis və Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin bəzi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Prefikslər və şəkilçilər:

İngilis dilində mürəkkəb sözlərin mənasını dəyişdirmək və ya yeni sözlər yaratmaq üçün prefikslərdən (sözün əvvəlinə əlavə olunur) və şəkilçilərdən (sözün sonuna əlavə olunur) isti-

fadə olunur. Məsələn, “happiness” (xoşbəxtlik) sözünü yaratmaq üçün “happy” (xoşbəxt sözünə) “-un” prefiksi əlavə edilir. Bu qayda eynilə Azərbaycan dilində də keçərlidir. Həmin sözün ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsindən aydın görünür ki, “xoşbəxtlik” sözünü yaratmaq üçün “xoşbəxt” sözünə “-lik” şəkilçisi əlavə edilir

Məna genişlənməsi:

Mürəkkəb ingilis sözləri öz kök sözlərinin əsas mənasını saxlayır, lakin tez-tez affikslərdən istifadə etməklə əlavə mənalar və ya nüanslar əlavə edir. Məsələn, “darkness” qaranlıq olmağın vəziyyətini və ya keyfiyyətini göstərmək üçün “dark” sözünə “-ness” şəkilçisi əlavə edilir. Bu qayda eynilə Azərbaycan dilində də keçərlidir. Həmin sözün ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsindən aydın görünür ki, “qaranlıq” sözünü yaratmaq üçün “tünd, qara” sözünə “-lıq” şəkilçisi əlavə edilir.

Struktur:

İngilis mürəkkəb sözləri adətən kök sözlərin və şəkilçilərin aydın sırası ilə daha sadə bir quruluşa malik olur. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Beləliklə, kök söz və şəkilçilər, mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrini təşkil edir və qrammatik normaya uyğun olmalıdır. Məsələn, “unhappiness” sözünü götürək. Bu söz “un-“ prefiksi və “happiness” (şadlıq) kök sözünün bir birləşməsidir. Prefiksin kök sözün əvvəlində gəlməsi ingilis dilinin qrammatik qaydalarına uyğundur. Bu struktur dil istifadəsində standartdır və “narazılıq” anlamını verir. Bu qayda eynilə Azərbaycan dilində də keçərlidir. Həmin sözün ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsindən aydın görünür ki, “narazılıq” sözünü yaratmaq üçün “narazi” sözünə “-lıq” şəkilçisi əlavə edilir.

Mürəkkəbləşdirmə:

İngilis dili tez-tez yeni söz yaratmaq üçün iki və ya daha çox ayrı-ayrı sözlərin birləşdirildiyi mürəkkəb sözlər əmələ gətirir. Məsələn, “toothpaste” sözü “tooth” and “paste” sözlərinin birləşməsindən yaranır. Bu qayda eynilə Azərbaycan dilində də keçərlidir. Həmin sözün ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsindən aydın görünür ki, “diş məcunu” sözünü yaratmaq üçün “diş” sözünə məcun” sözü əlavə edilir.

Mürəkkəb ingilis və Azərbaycan sözləri üçün bu məsələlərə diqqət etmək vacibdir, çünki düzgün qrammatik quruluş sözün mənasını daha aydın şəkildə ifadə etməyə kömək edir.

Problemin aktuallığı. Məqalə hər iki dildə mürəkkəb sözlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri mövzusunda mühüm töhfədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə mürəkkəb sözlərin həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində istifadəsi məsələsi əks edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988, 263 s.
2. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, 2017, 534 s.
3. Cəfərov S. “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı”, Bakı, 1960, 203 s.
4. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2017, 941 s.
5. Antrushina G.B. and others. English Lexicology. Moscow, 1985, 322 p.
6. Arnold I.V. The English Word. Moscow, 1986, 295 p.
7. Najafli E.B., Taghiyeva S. English Lexicology. Baku, 2018, 327 p.
8. Ilyish B.A. The Structure of Modern English. Leningrad, 1971, 331 p.

A.A. Amirli**Сходные особенности сложных слов в современном
английском и азербайджанском языках****Резюме**

Сложные слова – это слова, которые образуются путем объединения более простых слов и используются для описания более конкретных ситуаций. Эти слова образуются путем объединения двух или более слов и в основном состоят из слов с одинаковым значением и произношением. Сложные слова широко используются в словарях многих языков и используются для выражения ситуаций, имеющих больший смысл. Сложные слова традиционно используются в развитии речи, а также в повседневном письменном и устном общении. Сложные слова имеют широкий спектр использования как в английском, так и в азербайджанском языках.

A.A. Amirli**Similar features of complex words in modern
English and Azerbaijani languages****Summary**

Compound words are words that are formed by combining simpler words and are used to describe more specific situations. These words are formed by combining two or more words and mainly consist of words with the same meaning and pronunciation. Compound words are widely used in the dictionaries of many languages and are used to express situations with more meaning. Compound words are traditionally used in language development and in everyday written and spoken communication. Compound words have a wide range of usage in both English and Azerbaijani.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “it” ƏVƏZLİYİNİN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

UOT 811.111.

Fidan Sahib qızı Məhərrəmovə

Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı

E-mail: meherremovafidan5@gmail.com

Rəyçilər: *filol.ü.f.d., dos. İ.M. Nuriyeva,*
filol.ü.f.d., dos. N.R. Əliyeva

Açar sözlər: “it” əvəzliyi, konsepsiyalar, ideya, vurğu, ekstrapozisiya, funksional xüsusiyyətlər, semantik xüsusiyyətlər, mövcudluq əvəzliyi, qətiyyət əvəzliyi

Ключевые слова: Местоимение «it», понятия, идея, ударение, экстропозиция, функциональные особенности, семантические особенности, местоимение присутствия, определенное местоимение

Key words: “it” pronoun, concepts, idea, emphasis, extraposition, functional features, semantic features, presence pronoun, definite pronoun

“it” əvəzliyi ingilis dilində ən çox yayılmış əvəzlilərdən biridir. O, müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Cansız əşyalara, heyvanlara, anlayışlara və ya bəzi hallarda cinsi bilinməyən və ya ümumi şəkildə kiməsə istinad edərkən istifadə olunur. Aşağıda “it” əvəzliyi ilə bağlı bəzi əsas məqamları qeyd edək:

Cansız obyektlər üçün istifadə: “it” əvəzliyi tez-tez cinsi olmayan əşyalara və ya obyektlərə istinad etmək üçün istifadə olunur:

I found my book. It was on the table.

The weather is so nice today. It's sunny and warm.

Heyvanlar üçün istifadə: Burada “it” əvəzliyi heyvanların cinsi göstərilmədiyi zaman istifadə olunur:

I saw a squirrel in the park. It was climbing a tree.

Is that your cat? It's so cute.

Konsepsiyalar və ideyalar üçün istifadə edildikdə: Burada “it” əvəzliyi mücərrəd anlayışlara və ya ideyalara istinad etmək üçün istifadə edilir:

The idea of freedom is important. It is a fundamental human right.

Love is a beautiful thing. It brings people together.

Hadisələr və olanlar üçün istifadə: “It” əvəzliyi ümumi şəkildə hadisələrə və baş verənlərə istinad etmək üçün istifadə edilə bilər:

It's raining outside.

It was a great party last night.

“it” əvəzliyi – vurğu və ya ekstrapozisiya kimi: Bəzi hallarda, “it” əvəzliyi cümlənin əvvəlində bir bəndi xüsusi təqdim etmək və ya cümlənin müəyyən bir elementini xüsusi vurğulamaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

“It is important to study for the exam”. (Ekstrapozisiya)

“It was John who fixed the car.” (Vurğu)

Gözlənilən vəziyyətdə “it” əvəzliyi: “It” əvəzliyi cümlədə daha sonra müzakirə ediləcək bir mövzunu təxmin etmək və ya təqdim etmək üçün də istifadə edilə bilər:

It is clear that she will win the competition.

Şəxssiz “it” əvəzliyi: Bu zaman “it” əvəzliyi cümlədə şəxs əvəzliyi olmadan, onun yerinə ifadə olunur:

It's nice to meet you.

It's important to be on time.

Müasir İngilis dilində “it” əvəzliyi funksional və semantik baxımdan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. “it” əvəzliyinin əsas funksional və semantik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Funksional xüsusiyyətləri:

Mövcudluq əvəzliyi: “it”, cümlədə mövcudluğu və varlığı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Əsas funksiyası obyektin varlığını və ya mövcudluğunu bildirməkdir. Məsələn, “It is raining” cümləsində “it” yağışın mövcud olduğunu göstərir.

Qətiyyət əvəzliyi: “it”, cümlənin qətiyyətini və ya genişliyini artırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, “It is very hot today” cümləsində “it” əvəzliyi çoxluğu və gücü vurğulayır.

Semantik xüsusiyyətləri:

Hava şəraiti ifadəsi: “It” əvəzliyi, hava şəraiti ilə əlaqədə olan cümlələrdə sıx istifadə olunur. Məsələn, “It is sunny today” cümləsində “it”, günlüyü ifadə edir.

Zaman təyini: “it” əvəzliyi, bir hadisənin vaxtını vurğulamaq üçün də istifadə oluna bilər. Məsələn, “What time is it?” sualında “it” saatin zamanını göstərir.

Ümumi məlumat: “It” ayrıca bir obyekt, şeyi və ya vəziyyəti ümumi bir şəkildə tanımlamaq üçün istifadə olunur. Məsələn, “It's a beautiful day” cümləsində “it” günlüyü vəziyyəti göstərir.

Cümlənin quruluşu: “it” əvəzliyi, cümlənin quruluşunu və düzgün qrammatik strukturu təmin edir. İngilis dilində əksər cümlələrin “it” ilə başlaması tələb olunur.

Bunlar “it” əvəzliyinin əsas funksional və semantik xüsusiyyətləridir. İngilis dilində “it” əvəzliyi çox tətbiq edilir və cümlələrin doğru strukturunu və anlamını təmin edir.

Problemin aktuallığı. Məqalə “it” əvəzliyinin həm funksional həm də semantik xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsinə bir töhfədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müasir ingilis dilində “it” əvəzliyinin funksional-semantik xüsusiyyətləri əks edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988, 263 s.
2. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, 2017, 534 s.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, 203 s.
4. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2017, 941 s.
5. Arnold I.V. “The English Word”. Moscow, 1986, 295 p.
6. Antrushina G.B. and others. English Lexicology. Moscow, 1985, 322 p.
7. Najafli E.B., Taghiyeva S. English Lexicology. Baku, 2018, 327 p.

Ф.С. Магеррамова**Функционально-семантические особенности местоимения
«It» в современном английском языке****Резюме**

Статья посвящена функционально-семантическим особенностям местоимения «It» в современном английском языке. Местоимение «It» - одно из самых распространенных местоимений в английском языке. Он выполняет различные функции. Он используется при обращении к неодушевленным предметам, животным, понятиям или, в некоторых случаях, к человеку, чей пол неизвестен или является общим. В современном английском языке местоимение «It» имеет ряд функциональных и семантических особенностей.

F.S. Maharramova**Functional-semantic features of the pronoun "It" in modern English****Summary**

The article is devoted to the functional-semantic features of the pronoun "It" in modern English. The pronoun "It" is one of the most common pronouns in the English language. It performs various functions. It is used when referring to inanimate objects, animals, concepts, or in some cases, someone whose gender is unknown or generic. In modern English, the pronoun "It" has a number of functional and semantic features.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023

Təqdim olunan məqalələrə tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Məqaləyə azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər yazılır.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABS) əlifbası ilə Times New Roman — 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən — Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, atasının adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı, ata adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlar, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şöbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profiline uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.

M Ü N D Ə R İ C A T

BAŞ REDAKTORDAN

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın bibliografik təsviri Библиографическое описание использованной литературы Bibliographic description of used literature	3
---	---

PEDAQOGİKA

Məktəbəqədər təhsil və tərbiyə

Nigar Ramiz qızı İsmayılova. Rejim və onun məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişafında rolu Режим и его роль в развитии ребенка дошкольного возраста Regime and its role in the development of a preschool child	5
---	---

Esmira German qızı Əliyeva. Məktəbəqədər təhsil proqramında (kurikulumda) məşğələ təlimin əsas forması kimi Упражнение как основная форма обучения в программе дошкольного образования (учебной программе) Exercise as the main form of training in the preschool education program (curriculum)	9
---	---

Aytən Zoir qızı Əliyeva. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda öyrənmə marağının formalaşdırılmasında ailə ilə uşaq bağçasının vahid işi Совместная работа семьи и детского сада по формированию интереса к учебе у дошкольников Joint work of family and kindergarten in the formation of interest in learning in preschool children	13
--	----

Səbinə Ramiz qızı Aslanova. Kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda lüğət ehtiyatının ontogenetik inkişafı Онтогенез развития словаря детей младшего дошкольного возраста Ontogenesis of the development of vocabulary in children of primary preschool age	16
--	----

Pərişan Məhərrəm qızı Həsənova. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosial fəallığının formalaşdırılması imkanları Возможности формирования социальной активности детей в дошкольном возрасте Possibilities for forming children's social activity in preschool age	20
---	----

İbtidai təhsilin problemləri

Rəna Nüsrəddin qızı Cəbraylova. Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak maraqlarının formalaşması üçün təlim prosesində istifadə olunan metodlar Методы, используемые в образовательном в образовательном процессе для формирования познавательных интересов младших школьников Methods used in the educational process for forming cognitive interests of junior school children	24
---	----

Fatimə Şahin qızı İsmayılova. Məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqların nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında oyunların rolu Роль игр в формировании речевых навыков детей в дошкольных группах The role of games in the formation of children's speech habits in preschool groups	28
--	----

Təhsilin ümumi məsələləri

- Türkan Umudvar qızı Məmmədova.** Öyrənmə və öyrənməyə qabillik anlayışları
Концепции обучения и обучаемости
Concepts of learning and learnability 32
- Lalə Asif qızı Nəcəfova.** Pedaqoji proses təhsil prosesini şərtləndirən mühüm amil kimi
Педагогический процесс как важный фактор, определяющий образовательный процесс
Pedagogical process as an important factor determining the educational process..... 37
- Şölə Firdovsi qızı Mustafayeva.** Fəal təlimdə öyrədici və inkişafetdirici təlim mühitinin rolu
Роль обучающей и развивающей обучающей среды в активном обучении
The role of the learning and developing learning environment in active learning 40
- Arzu Əli qızı Əhmədova.** Pedaqoji innovasiyalar və pedaqoji texnologiyalar müasir təhsilin keyfiyyətini yüksəldən mühüm amil kimi
Педагогические инновации и современные педагогические технологии как важный фактор, повышающий качество образования
Pedagogical innovations and modern pedagogical technologies as an important factor increasing the quality of education..... 44
- Elmira Zeynal qızı Aliyeva.** Süni intellektin təlim prosesində tətbiqinin müsbət və mənfi cəhətləri
Плюсы и минусы использования искусственного интеллекта в процессе обучения
Pros and cons of using artificial intelligence in the learning process 47
- Fidan Elman qızı Qasımova.** Müasir məktəb və onun problemləri, yeni pedaqoji təfəkkür
Современная школа и ее проблемы, новое педагогическое мышление
Modern school and its problems, new pedagogical thinking 50
- Lalə Xalid qızı Məmmədli.** Kiçikyaşlı məktəblilərin təliminin inkişafı və tərbiyəsində məktəbin rolu
Роль школы в развитии обучения и воспитании младших школьников
роль школы
The role of the school in the development of learning and upbringing of junior schoolchildren.....53

Tərbiyə texnologiyaları

- Nigar Vəli qızı Ramzanova.** Yuxarı sinif şagirdlərində sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması sahəsində pedaqoji təcrübənin rolu
Роль педагогической практики в формировании здорового образа жизни старшконников
The role of pedagogical practice in the formation of a healthy lifestyle of senior pupils..... 58
- Sədaqət Mahir qızı Abdullayeva.** Azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyəti
Сущность идеологии азербайджанизм
The essence of the ideology of Azerbaijanism 63

Yeniyyətlərin tərbiyəsi və yenidəntərbiyəsi məsələləri

- Zərifə Cəfər qızı Əhmədsoy.** Yeniyyətlərin davranışlarına təsir göstərən sosial amillər
Социальные факторы, влияющие на поведение подростков
Social factors influencing adolescent behavior 67

Ailədə tərbiyə məsələləri

- Ceyhunə Gündüz qızı Hüseynova.** Uşaqların inkişafında ailənin rolu
Роль семьи в развитии детей
The role of the family in the development of children 71

Validəyn himayəsindən məhrum olunmuş uşaqlarla iş

- Zivər Şahmar qızı Ələkbərova.** Validəyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların internat müəssisələrini bitirdikdən sonra cəmiyyətə inteqrasiyası
Школа-интернат для детей, оставшихся без попечения родителей инткграфция в общество после окончания учебы
Boarding school for children deprived of parental care integration into society after graduation 74

Metodika: fənlərin tədrisi məsələləri

- Sədaqət Ağarəhim qızı Əliyeva.** “Nitq inkişafı metodikası” fənni vasitəsilə gələcək tərbiyəçi-müəllimlərdə peşəkarlığın formalaşdırılması
Формирование профессионализма у будущих воспитателей-педагогов через предмет «Методика развития речи»
Formation of professionalism in future educators-teachers through the subject “Methodology of speech development” 78

- Çingiz Muxtar oğlu Həmzəyev.** Kompüter qrafikası fənnin digər fənlərlə əlaqəsi və qrafik məlumatın növləri
Взаимосвязь компьютерной графики с другими предметами виды трансформации графических данных
Computer drawing connection with other subjects of the subject and transformasia kind of the graphic information..... 83

- Arzu Məsim oğlu Quliyev.** Ali təhsildə riyaziyyat və informatikanın inteqrasiya aspektləri
Интеграционные аспекты математики и информатики в высшем образовании
Integration aspects of mathematics and informatics in higher education 87

Korreksiya pedaqogikası

- Səadət Nəsrəddin qızı Əkbərova.** Uşaqlarda nitq qüsurları
Речевые нарушения у детей
Speech disorders in children90

Riyaziyyatın tədrisi metodikası

- Aynur Mübariz qızı Məmmədova.** Gələcək riyaziyyat müəlliminin peşə-metodik səriştəsinin formalaşdırılması yolları
 Пути формирования профессионально-методической компетентности будущего учителя математики
 Ways of forming the professional-methodical competence of the future mathematics teacher 98

Kimyanın tədrisi metodikası

- Zərinə Hikmət qızı Nağızadə.** Kimyanın tədrisində “sinkveyn” metodunun tətbiqi
 «Синквейн» методика обучения химии
 “Sinkwain” method of teaching chemistry 102

Musiqinin tədrisi metodikası

- Zemfira Səlim qızı Sultanova.** Azərbaycanca XX əsrin I yarısında musiqinin yeni istiqamətləri
 Новые направления музыки в Азербайджане в первой половине XX века
 New directions of music in Azerbaijan in the first half of the 20th century 105

Xarici dillərin tədrisi metodikası

- Şəfəq İslam qızı İslamova, Tahirə Təyyar qızı İbrahimova.** Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin tədrisində İKT-dən istifadənin psixolinqvistik əsasları
 Психолингвистические основы использования ИКТ в преподавании английского языка в старших классах
 Psycholinguistic basis of the use of İKT in the teaching of english language in senior grades 109

İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadə

- Lalə Azad qızı Əlizadə.** Tədris prosesində İKT-dən istifadə və onun pədaqoji əhəmiyyəti
 Использование ИКТ в учебном процессе и его педагогическое значение
 The use of ICT in the teaching process and its pedagogical importance 112

Mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət

- Jalə Natiq qızı Əzimli.** “Mədəniyyət” və “mənəvi mədəniyyət” anlayışları
 Понятия «культура» и «нравственная культура»
 The concepts of “culture” and “moral culture” 116

PSIXOLOGIYA

- Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva.** Psixi inkişafda “yaş böhranları” və onların psixoloji mahiyyəti
«Возрастные кризисы» психического развития и их психологическая сущность
 “Age crisis” of mental development and their psychological essence 119
- Günəl İlqar qızı Məmmədova.** Təlim-tərbiyə prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları
 Психологические основы формирования познавательных потребностей младших школьников в образовательном процессе
 Psychological foundations of the formation of cognitive needs of young schoolchildren in the educational process 123
- Nigar Məmmədəli qızı Məmmədova.** Təlim fəaliyyətində tələbələrin frustrasiya vəziyyətinə səbəb olan psixoloji amillərin tədqiqi
 Изучение психологических факторов, вызывающих фрустрация студентов в учебной деятельности
 Study of psychological factors causing students’ frustration in educational activities 127
- Sara Muradxan qızı Məmmədova.** Pedaqoji prosesdə müəllim şəxsiyyəti
 Личность педагога в педагогическом процессе
 Teacher personality in the pedagogical process 132
- Mətanət Valeh qızı Əliyeva.** Yeniyetmələrdə rast gəlinən psixoloji böhranın təzahür xüsusiyyətləri və psixokorreksiya üsulları
 Проявления психологического кризиса у подростков и методы психокоррекции
 Manifestations of psychological crisis in adolescences and methods of psychocorrection 137
- Səbinə Elsevər qızı Vəliyeva.** Art (sənət) terapiyası
 Меняющиеся парадигмы высшего образования
 Changing paradigms of higher education 142
- Şəfiqə Daşqın qızı Qəniyeva.** Əxlaq tərbiyəsinin psixoloji mahiyyəti
 Психологическая сущность нравственного воспитания
 Psychological essence of moral education 146
- Ayşə Elçin qızı Həsənquluzadə.** Müasir psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda fobiya problemi
 Проблема фобий в современной психолого-педагогической литературе
 The problem of phobias in modern psychological and pedagogical literature150
- Fatimə Qəribahı qızı İbişli.** Ali məktəb tələbələrində sosial yalqızlıq və sosial fobiya
 Социальное одиночество и социофобия у старшеклассников
 Social loneliness and social phobia in high school students154

- Könül Akif qızı Xuda-Zadə.** Motivlər müəllim peşəsinə hazırlığın psixoloji əsası kimi
 Мотивации как психологическая основа подготовки к профессии учителя
 Motivation as a psychological basis of preparation for the teaching profession158
- Nərmin Nətiq qızı Əliyeva.** Şagirdlərin aşağı özünüqiymətləndirməsi məktəb psixoloqunun qarşılaşdığı çətinliklərdən biri kimi
 Низкая самооценка учащихся как одна из трудностей, с которыми сталкивается школьный психолог
 Low self-esteem of students as one of the difficulties faced by the school psychologist162
- Nəzmiyyə Qəzənfər qızı Məmmədova.** Məktəb psixoloqlarının peşə adaptasiyasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri
 Социально-психологические особенности профессиональной адаптации школьных психологов
 Social-psychological features of professional adaptation of school psychologists165
- İlahə İlham qızı Məmmədova.** Azərbaycan və Türkiyə universitet tələbələrində akademik göstərici (GPA), təşviş səviyyəsi və yaşam məmnuniyyəti arasındakı əlaqənin müqayisəli təhlili
 Сравнительный анализ взаимосвязи между средним академическим баллом (GPA), уровнем тревожности и удовлетворенностью жизнью у студентов Азербайджанских и Турецких университетов
 Comparative analysis of the relationship between academic grade point average (GPA), anxiety level and life satisfaction in Azerbaijani and Turkish university students168

FİLOLOGİYA

- Elnarə Eldar qızı Putayeva.** Variantlararası alınmaların təhlilinə dair (ingilis dilinin Britaniya, Amerika, Kanada və Avstraliya variantları əsasında)
 К анализу межвариантных заимствований (на материале британского, американского, канадского и австралийского вариантов английского языка)
 On the analysis of inter-variety borrowings (based on the British, American, Canadian and Australian English)..... 172
- Aybəniz Şahin qızı Paşayeva.** Ənvər Əhməd yaradıcılığında tarix və müasirlik
 История и современность в творчестве Фнвара Ахмеда
 History and modernity in the creation of Anwar Ahmed.....178
- Kəmalə İzzət qızı Məlikli.** Müasir dilçilikdə keçid hadisəsi və transpozisiya
 Процесс перехода в современном языкознании и транспозиции
 The process of transition in modern linguistics and transposition 182

Türkan Azad qızı Mehdiyeva. Ərəb ədəbiyyatında (Suriya və Livan) ailə və qadın məsələləri – Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təhlil kontekstində Вопросы семьи и женщины в арабской литературе (Сирийской и ливанской) – в контексте взаимонализа с Азербайджанской литературой Issues of family and wjvty in arabic literature (Syrian and lebanese) – in the context of interaction with Azerbaijani literature188
Aysel Altay qızı Əmirli. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sözlərin oxşar xüsusiyyətləri Сходные особенности сложных слов в современном английском и Азербайджанском языках Similar features of complex words in modern English and Azerbaijani languages193
Fidan Sahib qızı Məhərrəmovə. Müasir ingilis dilində “it” əvəzliyinin funksional-semantik xüsusiyyətləri Функционально-семантические особенности местоимения «it» в современном английском языке Functional-semantic features of the pronoun "it" in modern English196
Təqdim olunan məqalələrə tələblər Требования к подаваемым статьям Requirements for submitted articles..... 199

Texniki redaktor: Aləmzər Fətəliyeva
Dizayn-operator: Sevda Quliyeva
Korrektor: Lalə Əlizadə

Yığılmağa verilmiş: 11.09.2023
Çapa imzalanmış: 15.10.2023
Kağız formatı: 27 x 18
Çap vərəqi: 13 ç.v.
Sayı: 200 nüsxə

Jurnalın web səhifəsi: bgu.edu.az
Elektron poçt ünvanı: info@bgu.edu.az
Bakı, M.Sənani küç. 62
Tel: (012) 595-30-02;
(070) 569-77-59

